

ՆԵԿՈՆԳ

9047.333
2-61

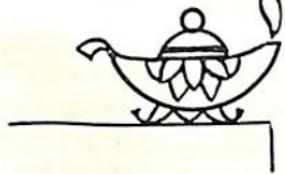
ՀԱՅ
ՄԱՏԵ
ՆԱԳԻՐ
ՆԵՐ

ՂԵՎՈՆԴ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանությունը, ներածությունը
և ծանոթագրությունները
Արամ Տեր-Պետրոսյանի

1646

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՐԵՎԱՆ—1982

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒԵԳԻՍ՝

Արահամյան Ա. Ա., Արահամյան Ա. Գ.,

Արևշատյան Ա. Ա., Գերիկյան Գ. Խ.,

Խաչիկյան Լ. Ս.], Նալբանդյան Վ. Ս.

Խմբագիր՝ Ա. Ա. Արևշատյան

ՂԵՎՈՆԴ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ, ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ
«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Ղևոնդ պատմագիրը, որն րնդհանրապես երեց էլ էր կոչվում, ծնվել և վախճանվել է Ը դարում: Հայտնի չէ նրա ծննդավայրը, սակայն կողմնակի տվյալները ենթադրել են տալիս, որ Ղևոնդը մանուկ հասակում պետք է ապրած լիներ Գողթն գավառում, իսկ իր հիմնական ուսումն ստացած լիներ Գլիների հայրապետանոցում: Կյանքի հետ սերտորեն շփում ունեցող անձնավորություն էր նա և, ինչպես ինքն է վկայում, շատ դեպքերի ականատես է եղել և որոշ բաներ էլ անձամբ է լսել նույնիսկ ընթացի գորականների բերանից: Ինչպես երևում է Պատմության մեջ եղած ակնարկներից, նա երկար ժամանակ ապրել է Գլիներում: Մոտավորապես 790 թվականին նա արդեն ավարտած կամ հիմնականում շարադրած է եղել իր պատմական երկը:

Հավանական է, որ Ղևոնդը այցելել է նաև Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ծանոթացել է այն համակներին, որոնք գետեղել է իր մտայնի մեջ: Ամբողջ Պատմության մեջ Ղևոնդն իր մտածելակերպով և համակրանով Քաղաքատուներին կողմնակից է, և հենց իր գրվածքի մեկնասար Շապուր Բազրատուներին էր՝ Սմբատ սպարապետի որդին:

Զարմանալի ցակատագիր էր վիճակված Ղևոնդի պատմական մտայնին՝ քե՛ր միջնադարում, քե՛ր նոր ժամանակներում: Նրան հաջորդող Հովհաննես Գրասխանակերտցին և Թովմա Արծրունին նրան չեն հիշում, քեև Հովհաննես Գրասխանակերտցին հազիվ քե օգտված շիներ նրանից:

Առաջին պատմիչը, որ նրան հիշում է, երկու դար ոչ ապրած Ստեփաննոս Տարունեցի Ասողիկն է: Ապա նրան հիշում են Սամուել Անեցին, Մխիթար Անեցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Կիրակոս Գանձակեցին և ուրիշներ:

Այնուամենայնիվ ԺԸ դարում հայկական նոր պատմագիտության հիմ-

Ղևոնդ

Ղ 617 Պատմություն (Աշխարհաբար թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, խմբ.՝ Ա. Ա. Արևշատյան.— Եր.: Սովետ. գրող, 1982.— 184 էջ.—

Հեղինակը հարուստ փաստեր է հաղորդում 7—8-րդ դդ. Հայաստանի բաղաբական կյանքի ու տնտեսական ծանր վիճակի մասին: Կարևոր են Ղևոնդի հայտնած տեղեկությունները արաբական խալիֆայի դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի մասին:

4702080100 (825)

705 (01) 82

82 « »

ԳՄԴ 63 . 3 (22)

9 (C43)1

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն, թարգմանություն, ներածության, ծանոթագրությունների և ձևավորման համար, 1982:

նաղիւր Միխայիլ Զամչյանը իւր հոսանստը «Հայոց պատմության» մեջ, ուր ի մի են բերված ոչ միայն հայ, այլև հույն, ասորի և այլ պատմիչների հաւուստ վկայությունները, տարօրինակ կերպով չի հիշում Ղևոնդ պատմագրին:

Ղևոնդի Պատմությունը հայագիտության մեջ առաջին անգամ դեռ ներառելի վիճակում օգտագործել և նրանից մեջբերումներ է արել հ. Ղուկաս Բենիկյանը, պատմական Հայաստանի տնտեսական-հասարակական և մշակութային կյանքին նվիրված «Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանայց աշխարհի»՝ 1835 թվականին լույս տեսած հոսանստը ուսումնասիրության մեջ: Գրեթե նույն ժամանակ լույս տեսած «Նոր Հայկազնայի բառարանը» օրինակներ է բերում Ղևոնդի խոսքերից: Չնայած Ղևոնդի մատյանն օգտագործել է նաև Բաբայան-Վրացյազ'տ Մ. Բրոսսեն 1849-ին լույս տեսած վրաց տարեգրության ֆրանսերեն բաղձմանության առաջին հատորի ծանոթագրությունների մեջ:

Ղևոնդի մասին առաջին գեանատականները տալիս են նրա բնագրի հրատարակիչ Կ. Շահնազարյանը¹ և ուսուցիչի թարգմանող Ք. Պատկանյանը² իրենց առաջաբաններում: Երկուսն էլ թե՛ առաջաբանում, թե՛ մանրամասն ծանոթագրություններում շատ արժեքավոր գիտություններ են անում Ղևոնդի բնագրին առնչվող հարցեր պարզաբանելու համար: Ղևոնդի պատմությունն ըստ արժանվույց գեանատել և օգտագործել են Գ. Զարպանալյանը³, Ղ. Ալիշանը⁴, Հ. Թովինյանը⁵, Մ. Ղազարյանը⁶, Ժ. Կոստանը⁷, Յ. Մարկվարտը⁸ և Մ. Աբելյանը⁹: Ղևոնդի մասին իր մանրամասն ուսումնասիրության¹⁰ մեջ և. Ալիշանը բնութագրում է առնում նրա կենսագրու-

¹ Արշաւանը արարաց ի Հայս, արարեալ Ղևոնդ վարդապետի Հայոց, ի լույս բնծախաց Կ. Վ. Շահնազարհանց, Փարիզ, 1857, էջ 10—18: Կ. Շահնազարյանը Փարիզում հրատարակեց հայ պատմիչների մի ամբողջ շարք:

² История халифов вардапета Гевонда — писателя VIII в. /К. Патканян/, СПб, 1862, стр. III—XI.

³ Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Գ—ԺԳ դար), Վենետիկ, 1886, էջ 478—480:

⁴ Ա. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 76—77:

⁵ H. Thopdschian, Die inneren Zustände von Armenien unter Asot I, Halle, 1904, S. 4:

⁶ M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903.

⁷ J. Laurent, L'Armenie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919, p. 84.

⁸ Յ. Մարկվարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղադրութիւնը, թարգմ. Հ. Ս. Հատրոզեան. Վիեննա, 1911, էջ 68:

⁹ Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Ա. (Երկեր Գ.), Երևան, 1968, էջ 473—479:

¹⁰ Ն. Ալիշան, Ղևոնդ երեց պատմագիր, Մատենագրական հետազոտութիւններ, ձիէ, հտ. Գ, Վիեննա, 1930, էջ 34—43:

բյուր, նեղագրերը, աղբյուրները և այլն: Հանգամանորեն հետազոտված են Օմարի և Ղևոնդի կայսեր նամակները: Ուսումնասիրության երկրորդ մասում և. Ալիշանը այն միտքն է հայտնում, թե Մովսես Խորենացու Ողբը Ղևոնդ երեցի Պատմության վերջաբանն է եղել: Ալիշի առաջ գնալով՝ հա նույնիսկ նույնացնում է Մովսես Խորենացուն և Ղևոնդ երեցին: Ինչհան էլ անհավանական են այս տեսակետները, համենայն դեպս և. Ալիշանի վերլուծումը Ղևոնդի Պատմության ուսումնասիրման համար հետաքրքրական շատ էջեր ունի:

Նորագույն ուսումնասիրությունը, Ղևոնդի Պատմության և մանրամասն երա գրում գեանդված թղթերի մասին, պատկանում է Ա. Ջեֆրիին, որի գիտությունները հիշյալ թղթերի մասին արժեքավոր են և հետաքրքրական:

Ղևոնդը աղբյուրներ էիչ ունի, քանզի, իր իսկ վկայությամբ, հաճախ սկանառես և սկանչալու է եղել իր նկարագրած անցուպարձերին: Հենց սրա հետևանքով է, որ Ը դարի այն դեպքերը, որոնց ժամանակակից է, մանրամասն և ճշգրիտ է նկարագրում, իսկ է դարի մասին իր խոսքը հակիրճ է:

Սակայն, բնական է, որ վաղ միջնադարի պատմագրական հաւուստ ժառանգությունը պիտի ազդեր նրա վրա և, իրոք, նրա երկի մեջ ակնբայս հետքեր են երևում մանրամասն Ազարանգեղոսի պատմության: Հայության պայքար արաբական խալիֆայության անարգ լծի դեմ հիշեցնում է Հալիֆ-սիմյան կույսերի համառ դիմադրությունը շար բունապետին, և պատմիչը հասնախ Ազարանգեղոսի խոսքերով Լամմում է իր շարադրանքը: Օրինակ, եզրի խալիֆայի հալածանքների մասին խոսելիս՝ Ղևոնդը նշում է, որ նա ձգտում էր «ուս դեն և համբառնալ ընդ վիմին հասաաառնոյ, վիմին ինչ ոչ կարէր ստնանել, բայց ինքն առ վիմին խորտակեցա»²: Սա գրեթե բառացի կրկնությունն է Ազարանգեղոսի խոսքերի³: Ղևոնդը հավանաբար օգտագործել է նաև վկայագրական գրվածքներ և հենց Սահակ ու Համագասպ Արժունի եղբայրների վկայաբանությունն իր պատմության էջերում սերտ կապ ունի նման գրվածքների հետ: Մեծ է Աստվածաշնչի ոհական ազդեցությունը Ղևոնդի վրա:

Թեև մի ժամանակ կասկածելի է ըվացել Ղևոնդի կապը նրա նախորդ Սերևոսի հետ, այսուհանդերձ այժմ կարելի է համոզիչ համարել Հ. Թովինյանի և Ն. Ալիշանի այն տեսակետը, որ Ղևոնդը ծանոթ է եղել Սերևոսի պատմությանը: Ղևոնդը շարունակողն է Սերևոսի, բայց մոտ քսանամյա մի ժամանակաշրջան (640—660 մոտավորապես) կրկնվում է Երևոսի մոտ, և հենց այս տարիների դեպքերը շարադրելիս՝ Ղևոնդը ցույց է տալիս իր ծանոթությունը Սերևոսին: Ղևոնդն այսպես ոչ միայն օգտվում է

¹ A. Jeffery, Ghevond's text of the correspondence between Umar II and Leo III, Harvard Theological Review, 37 (1944), p. 269—332.

² Պատմութիւն Ղևոնդեայ, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 100:

³ Ազարանգեղոսի Պատմութիւն հայոց, 1909, պարբ. 80—81:

ղեպֆերի (արաբ խալիֆաների նվաճումները և առաջին արշավանքները Հայաստան) նկարագրությունից, այլև երբևէ ոճական նմանություն կա երկուսի միջև, քեև, ընդհանրապես, ճարտարությամբ օգտվելով իր նախորդից, Ղևոնդը ձգտում է աննկատելի դարձնել իր կախումը Սեբեոսից:

Ն. Ալիյանն այն ենթադրությունն է անում, քե Ղևոնդն իր նեոֆիտակ ունեցել է նաև խալիֆաների մի ժամանակագրություն (ըստ երևույթին արաբերեն), սակայն ընդհանրապես հայ պատմագրության արաբականի հետ ունեցած առնչության հարցը դեռ մշուշապատ է: Արաբ պատմագրությունը Ը դարում դեռ չէր կազմավորված և դժվար է ասել, քե ինչպիսի արևայացանկ կամ ժամանակագրություն կարող էր ծանոթ լինել հայ մատենագիրներին:

* * *

Ղևոնդը ապրել և ստեղծագործել է պատմական իրադարձություններով հարուստ ժամանակաշրջանում, երբ Արևելքի պատմության մեջ մեծ հեղաշրջում կատարվեց: Մեծուղ առավ մի մարտական կրոն և մի նոր գիշատիչ պետություն՝ խալիֆայությունը:

Է դարում Մունամմադի փառաբանումը կրոնի դրաշխ տակ միավորվեցին Արաբիայի վաշկատուն ցեղերը և սրբազան պայֆարի (ջինադ) դուրս եկան ընդդեմ դրացի երկրների: Անապատի ցեղերը ներխուժեցին բարեբեր Ասորիք ու Միջագետք: Ժամանակն այնքան հարմար էր, որ առանց մեծ դժվարության նրանք իրականացրին իրենց գանկությունները: Երկարատև պատերազմներից ուժասպառ էին եղել Իրանն ու Բյուզանդիան:

Օմար խալիֆայի (634—644) իշխանության տասը տարիները հաղթանակների մի շրջան դարձան: Իրար ետևից նվաճվեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Միջագետքը, եգիպտոսը և Իրանի մի մասը: Նրա հաջորդ Օսմանի օրոք (644—656) նվաճվեցին Իրանի բոլոր նահանգները, ինչպես նաև Հայաստանը (ժամանակավորապես): Արաբները եգիպտոսից անցան Լիբիա և ապա՝ հյուսիսային Աֆրիկա:

Ալի խալիֆայի (656—661) և Ասորիքի կուսակալ Մուավիայի միջև պայքարը դանդաղեցրեց արշավանքների հոսանքը, սակայն Մուավիայի խալիֆա դառնալուց հետո արաբներն արդեն յուրջ բախումներ ունեցան Բյուզանդիայի հետ: 669 թվականին նրանք արդեն բախում էին Կ. Պոլսի դռները Քաղկեդոնի կողմից: Մուավիայի մահվամբ քեև Օմայան պետության մեջ երկպառակություններ սկսեցին, սակայն Արդ ալ-Մավիքը (685—705) վերջնականապես կազմակերպեց խալիֆայությունը և Բյուզանդիայի դեմ հաղթանակներից հետո նվաճեց Հայաստանը հարևան երկրներով:

Արաբական խալիֆայության լուծը դարեր շարունակ մաշեց հպատակ ժողովուրդներին, և պատահական չէ, որ նրանց դեմ մղած պայքարում ծնվեցին մի շարք ժողովուրդների դյուցազնավեպեր՝ հայկական «Մասնա ծոբեր», բյուզանդական «Գիգեկիս Ակրիտասը», ֆրանսիական «Ռոլանդի երգը» և վերջապես սպանական «Իմ Սիդի երգը»:

* * *

Երբ արաբներն իրենց առաջին արշավներն էին կատարում Հայաստան, երկիրը բաժանված էր Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև: 629 թվականի հաշտությունից հետո արևմտյան բաժինը կառավարում էր Հայոց պատրիկը, նստավայր ունենալով Քեոզոսպոլիսը (Կարեն ֆաղաբը), իսկ արևելյանը՝ Հայոց մարզպանը, Գլիկեն ունենալով որպես կենտրոն:

Խալիֆայության գործերի հաղթարշավից չախշալվեցին Սասանյան Իրանն ու Բյուզանդիան: Հայաստանի արևելյան բաժնից վերացավ իրանական տիրապետությունը, իսկ արևմտյան մասում քուլացավ բյուզանդական լուծը, և 639 թվականին Հայաստանը միավորվեց Հայոց իշխան Քեոզոս Ռշտունու գլխավորությամբ: Նեղվելով արաբների ներխուժումներից և Բյուզանդիայի նեղ ֆաղաբականությունից, Քեոզոս Ռշտունին վճռական ֆայլի դիմեց, 652 թվականին դաշինք կնքելով խալիֆայության հետ և Հայաստանը քստ էության վերածելով շեզոք իշխանապետության:

Քեպետ կրկնվեցին երկու մեծ պետությունների հարձակումները, այսօրեանդեռ Մուավիա խալիֆան 661 թվականին վերահաստատեց Ը52 թվականի դաշնագիրը, և Հայոց իշխան դարձավ Գրիգոր Մամիկոնյանը: Նրա ֆանամյա իշխանության տարիներին Հայաստանը բարգավաճեց ու զարգացավ: Գեո արաբական արշավանքների խռովահույզ տարիներին Ներսես Տայեցի կարողիկոսը ավարտել էր Ջվարբնոց տանաբի շինարարությունը, իսկ Գրիգոր Մամիկոնյանն իր նստավայր Արուևում կառուցեց փառահեղ տանար՝ կողքին իշխանական պալատ:

Է դարում Հայաստանը մի իշխանապետություն էր, որի տիրակալ Հայոց իշխանը ընտրվում էր նախարարաց ժողովում և ապա հաստատվում և տիրոջաներ ստանում կայսրից կամ խալիֆայից: Մշտական նստավայր չունեց Հայոց իշխանը, ֆանի որ ամեն իշխանապետ նստում էր իր տիրույթներում: Քեոզոս Ռշտունին՝ Աղբամարում, Համազասպ և Գրիգոր Մամիկոնյանները՝ Արուևում, Աշոտ Բագրատունին՝ Գարույնքում, իսկ Ներսես Կամարականը՝ Մարմետում (երվանդաշատ): Կիսանկախ էր Հայոց իշխանապետությունը, իսկ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության վերջին տարիներին և նրա հաջորդ Աշոտ Բագրատունու օրերին (685—689) Հայաստանը լրիվ անկախություն էր վայելում: Է դարի երկրորդ կեսում տիրող խաղաղությունը մեծապես նպաստեց տնտեսական կյանքի զարգացմանը: Տարանցիկ առևտուրը Իրանի և Փոքր Ասիայի միջև անցնում էր Արաբիա հովտով, հող ստեղծելով հին ֆաղաբների զարգացման և նրանքի ստեղծման համար, որոնցից կարելի է հիշել Գլիկեր, Վաղարշապատը, Արուևը, երվանդաշատը (Մարմետ) և Կարեն ֆաղաբը: Ստեղծվեցին հայկական ճարտարապետության դասական կորողներ, և ծաղկեց հայ մատենագրությունը, տարով այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք էին Սեբեոսը և Անանիա Շիրակացին:

Հայաստանը է դարում ընթանում էր ֆաղաբական, տնտեսական և մշակութային զարգացման վերապագ ուղիով, սակայն արաբական նվաճումը

ընդհատեց նրա բնականոն անը և բարգավաճումը: Անպատիխ խորշակի նման անցան արաբական զորքերը 701 թվականին հայկական լեռնաշխարհով: Չորավար Մուսամմադ իբն Մուսանը Ջերմաձորից ու Մոկսից մինչև Սևան ու Սյունիք ասպատակեց ու ավերեց: Նրա քողած տեղակալը՝ ոստիկանը, նույնիսկ դավ էր նյութում բնաջնջելու հայ նախարարական տանները:

Նենց ոստիխ որոգայքից հետոցող հայ նախարարների խումբը Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ ակամա պայխարի բռնվեց հետապնդող բշուճմի զնդրի հետ, սակայն Վարդանակերտում այնպիսի պարտության մատնեց արաբներին, որ ասպամարտության ալիք բարձրացվեց ամբողջ լեռնաշխարհում: Հայերն սպանեցին արաբ ոստիկանին:

Ճնշվեց ընդվզումը, սակայն Գամասկոսի արհուրիքը զգաց դիմադրության ուժը և գիշեց: Նոր ոստիկան Աբդ ալ-Ազիզը ետ հրավիրեց հետոցած նախարարներին, վերադարձնեց նրանց հողատիրական իրավունքները: Շինականը համակերպվեց նոր իշխանությանը, լծվեց աշխատանքի, վերադարձվեց գլխահարկ ու հողահարկ, կատարելով մարդահարկ և այլ պահանջներ: Տասնհինգ հազարանոց այրուծին նախարարների գլխավորությամբ մասնակցում էր խալիֆայության պատերազմներին, մանավանդ հյուսիսից սպառնացող խազարների դեմ:

Նվաճված հողերից կազմվեց մի ընդարձակ նահանգ, որի մեջ մտնում էին Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Շիրվանը և Գարբանդը: Պատահական շէր, որ այս նոր վարչական միավորը կոչվում էր Արմինիա, քանի որ գլխավոր բաղկացուցիչ մասը Հայաստանն էր, և նրա մայրաքաղաքն էր Գվինը: Այստեղ կար փողերանոց, որը դրամներ էր թողարկում՝ արծաթ և սպինն, Հայաստան (Արմինիա) և Գվին (Գարխ) մանուգրությամբ:

Գեոևս է դարի սկզբից Հայաստանում առաջնության համար մարտնչող Բագրատունիները Բ դարում ժառանգաբար իրենց ձեռնում էին պահում Հայոց իշխանի պաշտոնը, և էր Սմբատ Բագրատունի իշխանից հետո Հայոց պատրիկ նանաշվեց Աշոտ Բագրատունին, ընդվզեցին Գրիգոր և Գավիթ Մամիկոնյան եղբայրները, չկամենալով հրաժարվել ն—է դարերում իրենց տոհմի վայելած բացառիկ իրավունքներից:

Սեա այսպիսի լարված իրադրության մեջ սկիզբ առավ 747—750 թվականների հայկական ասպամարտությունը Օմայան խալիֆայության դեմ: Շարժումը տարածվեց ամեն կողմ, ոտի կանգնեց Սասունը: Սակայն միջնախարարական երկպառակությունը և շինականների ընդվզումը անմիաբան նախարարների դեմ որոշեցին այս շարժման անհաջող վախճանը:

Նորից ծանրացավ բռնակալության լուրը նոր տիրակալների՝ Աբբասյանների ձեռքի տակ: Մանր, անհանդուրժելի հարկապահանջությունը ուժասպառ էր անում շինականին, քանզի Աբբասյան Աբու Ջաֆար, ոչ միայն ավելացրեց հարկերը, այլև կանխիկ արձարով էր տուրք պահանջում: Ասպատակության ենթարկվեց Վասպուրականը, որի իշխան Գագիկ Արծրունին, ի վերջո շղիմանալով անհավասար պայխարին, փակվեց նկան ամբողջում: Սպանվեց Հայոց իշխան Սահակ Բագրատունին և հարհուրիս գրավվեց նրա հարստությունը:

Վեոնցի նկարագրած սրտանմիկ տեսարանները՝ ժողովրդի ամարդի խոշտանգումները հարկահանների կողմից, բավական են համոզելու, թե ինչպես հայ նախարարն ու շինականը քաջ գիտակցելով հանդերձ, որ Աբբասյան խալիֆայությունը իր հզորության գագաթնակետին էր գտնվում, նախընտրեցին քաջի մահը, քան նվաստացած կյանքը և 774—775 թվականներին Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ դուրս եկան անհավասար գոտեմարտի: Ամր իբն Իսմայիլ զորավարի երեսուն հազարանոց զորքի դիմաց հայ ասպատակների հինգ հազարանոց զորքը Արձնիի նահատակարտում կենաց և մահու պայխար մղեց, ռազմի դաշտում թողնելով էրեկ հազար քաջարի նահատակների, որոնց մեջ էին Մուշեղ Մամիկոնյանը, սպարապետ Սմբատ Բագրատունին և շատ ուրիշներ:

Ասպամարտությանը հաջորդող ծանր տարիներին, էր Հայոց իշխան էր Աշոտ Բագրատունին, խալիֆայության պատմիչ չոկատները անխնա կատորում էին ժողովրդին, ձգտելով ամեն կերպ բնաջնջել հայ ռազմական ուժը: Արմինիայի ոստիկանը խազարների դեմ կոպող հայկական այրուծին այնպիսի դժվարին պայմանների մեջ դրեց, որ բնաջնջեց հեծկադորը, զոհվեցին Հայոց իշխանը՝ Տանատ Անձևացին, հայոց սպարապետը և այլ զորավարներ:

Բմբաստ լեռնաշխարհը ընկնելու և Բյուզանդիայի դեմ պայխար ուժեղացնելու նպատակով խալիֆայությունը հայկական որոշ գավառներ լցրեց արաբ զադրական ցեղերով, որոնց շնորհեց զոհված հայ նախարարների հետնորդներից խլված հողերը: Մանր հարկապահանջությունը հասավ այնպիսի աստիճանի, որ արաբ պատմիչների վկայությամբ Արմինիան Հարուն ալ-Ռաշիդ ամիրապետի օրոք տարեկան վճարում էր տասներեկ միլիոն արծաթ դրամ հարկ, մինչդեռ սովորաբար չորս միլիոն էր վճարում: Ճնշումների հետևանքով առավել ևս ուժեղացավ հայ ռազմիկ տարրի արտագաղթը Բյուզանդիա, որը շափազանց աշխատի հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Կերպարանավորվեց հայ նախարարական տների կազմը և նրանց տիրույթների քարտեզը: Ասպարեզից դուրս եկան այնպիսի նախարարական տներ, որոնք թե՛ Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում, թե՛ ն—է դարերում կարևոր դեր էին խաղում երկրի քաղաքական կյանքում: Գրեթե չբացան Մամիկոնյանները, Կամսարականները, Ռշտունիները և այլն:

Մղձավաճեչային դրությունը մասամբ մեղմացավ, էր Թ դարի սկզբին հայ նախարարական տները նորից հեարավորություն գտան ասպարեզ իշխանի: Գեո Հարունի օրոք խալիֆայության մեջ սկիզբ էին առել ներքին կլրտումներ, իսկ նրա մահվանից (809) հետո երկու որդիների միջև պայխարը շունչ քաշելու հեարավորություն տվեց նշված ժողովուրդներին:

Ասպարեզ իշան Բագրատունիները, որոնք հայտնի էին դեռ Արաշեսյան թագավորության ժամանակաշրջանից, իսկ Արշակունյաց Հայաստանի թագադիր ասպետներն էին: Տիրանալով Հայաստանի հողերի զգալի մասին՝ Շիրակից ու Աշոցից մինչև Մոկս և Այրարատի Ոստան գավառից մինչև Չարորդ Հայք, նրանք դարձան Հայաստանի ամենահզոր նախարարական տներ, լրիվ մեկուսացնելով մրցակից Մամիկոնյաններին:

Աշոտ Մսակեր Բագրատունին ղեկ 790 րվականից (մտտավորապես) Հայոց իշխանի ղեկ էր կատարում. իսկ 804 րվականին ամիրապետը նախաձեռնեց նրա իշխանությունը: Նա զսպեց արաբ ամիրա Ջահհաֆին, որն իշխանության հավակնություններ ուներ: Առավել փառավոր էր Աշոտի որդին՝ Բագրատ իշխանաց իշխանը (պատրիկների պատրիկ), որի իշխանությանը ենթակա էր ամբողջ Արմինիա նահանգը. Բանդի նա համարվում էր ոստիկանի տեղակալը: Ըստ արաբ պատմիչ Թարաբիի վկայության, նա պահանջել էր նաև Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը: Ասպարեզ իշան նաև Արծրունի և Սյունի իշխանները, որոնք ավելի ամրացան Վասպուրական և Այոնյաց նահանգներում. ինչպես նաև Արցախի իշխանական տունը:

Գծված էր Արքայանների համար հաշովել նման իրադրության հետ. 850 րվականին Մուտավաֆիլ ամիրապետը Լատոկ հանձնարարությամբ Հայաստան ուղարկեց Աբու Սաիդ ոստիկանին: Սակայն Բագրատ Բագրատունու հրամանով նրան դիմավորեցին հարավային սահմանների վրա և մի կերպ ետ ուղարկեցին: Հաջորդ տարին ուղարկված նրա որդի Յուսուֆը, Էրբ նեհգորեն ձերբակալեց իշխանաց իշխանին, խուսեցի լեռնականները Հովհան Խուսեցու գլխավորությամբ գրոհեցին Մուշ քաղաքը, և մի լեռնական աշտով խոցեց Եկեղեցու քաճկված ոստիկանին:

Կալիֆայության տիրապետության վերջին մեծ աշխատ էր Բուզա գլխավորը՝ գլխավորությամբ բազմաձգար զորքի ներխուժումը Հայաստան: Առաջին շարժումը դարձան Մատուռի լեռնաշխարհները: Աշոտ Արծրունու հերոսական դիմադրությունը նկատմամբ ամրացում էր Էրբին գտությունների հետ վաճառվել վերջացավ կամավոր անձնատուրությամբ: Գազանարար ընդամենի քեցեկտ ասպատակ սփռեց հայկական գավառներում, այսուհանդերձ շատ անգոր գոհվեց Արցախական աշխարհում, ուր եսայի իշխանը զսպեց նրա գրոհները: Նորից ստիկ կանգնեց Վասպուրականը՝ Գուրգեն Ապուպեկի գլխավորությամբ: Մատուռի, Վասպուրականի և Արցախի հերոսական պայքարը իր փայլուն արտացոլումը գտավ հայ հերոսական վեպի՝ Մասնա ծոերի, հերոսապատում զրվագներում:

Հայ ժողովրդի Լամա պայքարը հասավ իր տրամաբանական վախճանին: Մուտավաֆիլի սպանությամբ (861) քուլացավ խալիֆայական լուծը, և դիվանագիտական հմտությամբ օժտված Աշոտ Բագրատունին կարողացավ ազատագրել Հայաստանն օտար լծից ու վերականգնել Հայաց անկախ պետականությունը՝ Բագրատունյաց քաղաքությունը:

Ահա այս խոռվահույզ շրջանից մոտ մեկուկես դար տևող մի ժամանակահատված է նկարագրում Ղևոնդը իր պատմության մեջ:

*

* *

Ղևոնդի Պատմության բովանդակությունը, դատելով նրա մասին պատմիչների վկայություններից, հիմնականում անաղարտ է մեզ հասել:

Որոշ վեճերի առարկա է դարձել միայն նրա Պատմության վերնագիրը:

Ղևոնդի Պատմության ձեռագրերում այժմ գոյություն ունեցող վեր-

նագիրը, ուր նրա աշխատանքը բնորոշվում է որպես Մահմեդի և արաբաց աշխատանքների պատմություն, բովանդակում է քե բուն վերնագիրը չէ: Հետաքրքրական է նաև պատմիչների վկայությունները Ղևոնդի գրքի մասին: Ասողիկը նրա բովանդակությունը այսպես է համարում՝ «Պատմություն Ղևոնդ երիցու, որ ինչ վասնճակաց Ելիցն և անցից Հայոց ի նոցունց բնուրենէ՞», իսկ Կիրակոս Գանձակեցին այն կոչում է. «Ղևոնդ երիցու Պատմություն, որ զոր ինչ գործեցին Մահմետ և արոսակալը նորա ընդ աշխարհս ամենայն և առանկ ևս ընդ ազգս Հայոց»²:

Վերնագրի փոփոխվելու պատճառը Ն. Ակիևյանը համարում է Ղևոնդի մեզ հասած հնագույն ձեռագրի առաջին էջի կորած լինելը: Ըստ նրա՝ գրիչը, կամենալով վերստին ընդօրինակել առաջին էջի բովանդակությունը չի կարողացել վերականգնել հին վերնագիրը: Թվում է, քե պատմության բուն վերնագիրը պետք է լինի նրա հիշատակարանում պահված անունը՝ «Վարդապետություն Ղևոնդի վասն ժամանակագրաց տան Ռորգունայ»:

Պետք է նշել, որ Ղևոնդի Պատմության սկիզբը ևս վնասված է: Այս բանը երևում է մանավանդ այն դեպքում, երբ Մամուկ Անեցին քաղվածքաբար մեջ է բերում Ղևոնդից տողեր, որոնք Ղևոնդի մոտ ավելի հակիրճ են: Հավանաբար Ղևոնդը պետք է ունեցած լիներ մի ընծայական մաս (ներածական) և որոշ տողեր Մահմեդի մասին: Այս առիվ Հ. Բ. Սարգսյանը նույնիսկ փորձեց Անանունի (կեղծ Սերբուս) արքայացանկը վերագրել Ղևոնդ Երեցին, Ենթադրելով, որ դա նախապես գտնվել է նրա Պատմության սկզբում⁴:

Ղևոնդի Պատմության սկզբնական հատվածը հակիրճ է, մահավանդ Սերբուսի պատմության հետ համընկնող տարիները: Թեև պետք է նշել, որ Ղևոնդը այստեղ լրացնում է իր նախորդին և դրա շնորհիվ հնարավոր է դառնում ճշգրիտ ու մանրամասն տեղեկություններ քաղել արաբական առաջին աշխատանքների շրջանի մասին:

Ղևոնդը խոսում է 640 րվականի արաբական առաջին (Չորս պահակի վրայով) աշխատանքի մասին, միայն այն համարելով երկրորդը: Նա մանրամասն նկարագրում է 642/43 րվականների Ատրպատականից եկող աշխատանքը, այն համարելով առաջին աշխատանքը: Հայոց իշխան Ռեդոդոս Ռշտունին ձգտում էր էսենտավոր պաշտպանություն կազմակերպել ընդամու դեմ, սակայն բյուզանդացի Պրակոպիոս գորավարի անբարյացակամության պատճառով հնարավոր չեղավ ևս մղել ընդամու:

Արաբների երրորդ աշխատանքը Ղևոնդը դնում է Չորս պահակի նախորդի կեղծ աշխատանքից տասը տարի անց, այսինքն 650 րվականին:

1 Ստեփանոսի Տարոնեցուց Ասողկան, Պատմություն Տիեզերական, աշխ. Ստ. Մալխասեանց, Պետերբուրգ, 1885, էջ 7:

2 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 7:

3 Ն. Ակիևյան, Ղևոնդ Երեց պատմագիր, էջ 464:

4 Բ. Սարգսյան, Սիմեոն Ապարանեցին և կեղծ Սերբուսի առեղծուածքը, Բաղմավեպ, 1915, էջ 38:

Արաբները պաշարեցին Կոզովա գավառի Արծաի ամրոցը և արշին գտավելու վրա էին. երբ վրա հասավ Քեոզորոս Ռշտունին և չախախտելով երկրից վտարեց նրանց:

661 թվականից, այսինքն օմայանների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո պատահած դեպքերը Ղևոնդն առավել մանրամասն և ինքնուրույն է նկարագրում, քանի որ Սերբոսի պատմությունը այստեղ կանգ է առնում:

Ելնելով նոր իրադրությունից՝ Մուավիան կամենում էր Քյուզանդիայի դեմ պայքարում ապահովել իր քիկունքը Հայկական լեռնաշխարհում և վերահաստատելով 652 թվականին Քեոզորոս Ռշտունու հետ կնքած իր պայմանագիրը (որի մասին միայն Սերբոսն է խոսում)՝ հանաչեց Գրիգոր Մամիկոնյանին Հայոց իշխան: Նրա իշխանության վերջին տարում հարձակվեցին խազարները, և այդ պայքարում նա սպանվեց: Նրան հաջորդեց Աշոտ Բագրատունին, որի օրոք հարձակումներ գործեցին թև՝ բյուզանդացիք, թև՝ արաբները: Զարմանալիորեն Ղևոնդը չի հիշում Հայոց իշխան Ներսես Կամսարականին, որը հաջորդել էր Աշոտ Բագրատունուն:

Հատկապես արժեքավոր են Ղևոնդի տեղեկությունները արաբների կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճման մասին, որի հավաստիությունը հաստատվում է բյուզանդացի (Քեոզովանես) և արաբ (Բալազորի. Իբն ալ-Ասիր) պատմիչների զուգահեռ տվյալներով: Նա մանրամասն նկարագրում է արաբ զորավար Մուհամմադ իբն Մուսանի արշավանքը և երկարատև կռիվները Հայաստանում ու հարևան նահանգներում: 703 թվականին հայկական ապստամբությունը խալիֆայության դեմ Ղևոնդը նկարագրում է ժամանակակից ակաճատեսի նշգրտությամբ և մանրամասնությամբ: Նա մանրամասն է նկարագրում նաև արաբ-բյուզանդական պատերազմները, և դա կարծել է տալիս, որ նա Փոքր Ասիայում եղել է և ծանոթացել անցյալ արձեռնին:

Արաբների և հույների երկարատև պայքարը ծավալվում էր Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում: Արաբներն ունեին հատուկ վարչական միավոր, որը կոչվում էր սահմանային գոտի (Բլիմ ալ-սուլտ) և բաժանվում էր երկու միավորի՝ Ասորիի (Շամ) սահմանային գոտի Տարսուս կենտրոնով և Միջազևտի (Չազիրա) սահմանային գոտի Մելիտինե գլխավոր քաղաքով: Առաջինն ընդգրկում էր Կիլիկիան, իսկ երկրորդը՝ Փոքր Հայքը և որոշ մասեր Բարձր Հայքի և Չորրորդ Հայքի (Մոփ) նահանգներից:

Ղևոնդը նկարագրում է երկու հզոր ախոյանների գոտեմարտը Փոքր Ասիայում, տալով այնպիսի մանրամասներ, որոնք լրացնում են արաբ և հույն հեղինակների տվյալները: Նա թեև էիչ բան է հաղորդում է դաժի ընդհարումների մասին, սակայն է դարի վերաբերյալ նա հարուստ տեղեկություններ է տալիս, նկարագրելով Առն Գ Իսրավրացու ժամանակ մղված պատերազմները, ինչպես նաև դարի երկրորդ կեսի ընդհարումները:

Նա գրեթե չի խոսում արաբների մշած պատերազմները Ղևոնդի հատուկ ուշադրության առարկան են: Նա խալիֆայության սահմանային կարևոր ամրություն Գարբանդի շուրջը տեղի ունեցած այս կռիվները նկարագրելիս՝

նա տալիս է այնպիսի մանրամասներ, որոնք լրացնում են արաբ պատմիչների (Յակուբի, Թարաբի, Իբն ալ-Ասիր) հաղորդած տվյալները, և կարևոր աղբյուր հանդիսանում արաբ-խազարական պատերազմները ուսումնասիրելու համար, մասնակցում էր նաև Հայոց այրուծին՝ Աշոտ պատրիկ Բագրատունու և Տանատ Անձևացու ժամանակ:

Առաջին կարևոր իրադարձությունը, որին Ղևոնդը ակաճատես-ժամանակակից է. 747—750 թվականների հայկական ապստամբությունն է արաբների դեմ: Այստեղ պատմիչը բացահայտում է շարագրում է իր կազմակերպիչ կողմնորոշումը և չի բաժնում համակրանքը Բագրատունիների զորքը վարձագրին: Ղևոնդը արդարացնում է հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու քաղաքականությունը և բոլորովին համաձայն չէ Գրիգոր և Գավիթի Մամիկոնյանների համարձակ և հախտոն գործելակերպին: Նախաբանում համոզվել էր հայտարարելով՝ հրաժարվել ապստամբությունից, բայց տեսնելով, որ անօգուտ է, ստիպված է լինում միանալու շեքոզատ խորհրդին: Շատով նորից են սրվում արաբությունները Գրիգորի և Աշոտի միջև, որը և ողբերգական վախճան է ունենում: Ղևոնդը դատապարտում է Գրիգորի ընթացքը, իսկ Աշոտին համարում հայոց ազգի փառքը:

Պատմիչի այս արամադրությունները հստակ երևան են գալիս նաև 774—775 թթ. ապստամբության նկարագրության մեջ: Նա խիֆայության դաժան քաղաքականությունը երկիրը քայքայման էր հասցրել, հարկահանները շրջում էին գավառ գավառ, կողոպտելով շինականին, և անա ապստամբություն է բռնկվում Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Պատմիչը իր պաշտպան իշխանական տան ներկայացուցիչ Աշոտ Բագրատունու հետ համաձայն է, որ անիմաստ էր ապստամբել այն ժամանակ, երբ ոտխն իր հզորության գագաթնակետին էր հասել: Այսուհանդերձ նա հակահանձնով չի հիշում Մուշեղ Մամիկոնյանին կամ ապստամբության այլ ղեկավարներին, որոնց մեջ էր սպարապետ Ամրատ Բագրատունին: Ասկայն սոսկ Բագրատունի իշխանի մասնակցությունը չէ, որ որոշում է Ղևոնդի արամադրությունը, այլ համաժողովրդական բնույթն այս ապստամբության: Ըմբոստության արյունոտ ուղին և խոհեմության զգուշավոր դիրհորոշումը գործունեության տարբեր միջոցներ էին, տարբեր դրոշակներ, սակայն նպատակը մեկ էր՝ Հայաստանի ինքնուրույնության պահպանումը: Եվ անա այս սրբազան գաղափարն է վերջո համակում է ապստամբության հակառակորդ Ղևոնդին: Երբ մտնենում է հայ ազգիկների վնասված մարտի պանր, գուսպ և ստանաշուն Ղևոնդը արդեն կորցնում է իրեն, նրա համակրանքը ամբողջովին ապստամբների կողմն է: Աշխատության մեջ այս էջերը բացառիկ տեղ ունեն իրենց կրհատությամբ և գեղարվեստական նուրբակներով:

Ղևոնդը ողբեցնված է նկարագրում հայոց վերջին կռիվը երեսուն հազարանոց արաբական զորքի դեմ, Բագրատունի (Արձնի) հակաառարար 775 թվականի հրոտից ամսի 14-ին, այսինքն՝ ապրիլի 25-ին: Արևածագին սկսվեց պատերազմը: Երբ հակառակորդներն իրար բախվեցին, նախ

բազում ուժեղ հարվածներ տվեց հայոց գունդը և փախուստի մատնեց թշնամիներին: Սակայն օգնական ուժ ստացած թշնամու քվական գերագանցության առջև հայ ռազմիկները դժվարին կացության մեջ են ընկնում և ֆաշայերում իրար հետևյալ խոստերով. «Քաջուրյամբ մտնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար, և թող մեր աշխարհը շտեպեն մեր սրբաբանների և մեր Աստուծո փառավորման վայրերի ոտից կոխան լինելն ու պղծվելը, այլ թշնամիների սուրը թող նախ և առաջ մեր դեմ ուղղվի, ապա թող անեն՝ ինչ կկամենան»:

Ապստամբությանը հաջորդող տասնհինգամյա դեպքերի նկարագրությունը Ղևոնդի մոտ մոայլ է և չոր: Նորից սկսում են բռնություններ ու կոռուպցիա, նահատակվում են Սահակ և Համազասպ Արծրունի եղբայրները, մերժելով ուրանալ ֆրիստոնեական հավատը: Հայ եկեղեցական գույքի կոռուպցիոնի նկարագրությանը էլ ավարտում է Ղևոնդը իր դառն պատմությունը՝ առանց նույնիսկ հատուկ վերջաբանի:

Ղևոնդը առաջին հայ պատմիչն է, որ օգտագործում է հայկական քվականը: Նրանից առաջ հայ պատմիչները, սկսած Ե դարից, պատմական դեպքերի ժամանակագրությունը որոշում էին ըստ արհանների (հայ կամ օտար) իշխանության տարիների: Ղևոնդը դեպքերի ժամանակը որոշում է Քյուզանդիայի կայսրերի և խալիֆաների իշխանության տարիներով: Քայց, միաժամանակ, քեկուզ մի դեպքում պատմելով Արծրունյաց Սահակ և Համազասպ եղբայրների նահատակության մասին, նա ավելացնում է.

«Գործեցաւ այս իշխանութեանն Մուսէի, յազգապետութեանն Խազմայ, յաւուրս սրբոյ յայտնութեանն տեառն, յորում էր բուսականս Հայոց ՄԿ»:
Այստեղ Ղևոնդը հիշում է նախ օրվա խալիֆայի և Արմինիայի ռալիկանի անունները, ապա նշում է այդ օրվա համապատասխանող տոներ և վերջապես տարեթիվը՝ ըստ հայկական քվականության:

Ղևոնդի լեզուն և ոճը տարբեր գնահատականների են արժանացել մեր բանասիրության մեջ: Նրա առաջին հրատարակիչ Կ. Վ. Շահնազարյանցը համարել է այն «հասարակ հայախօս»¹, այսինքն սովորական. հակառակ այն բանին, որ նրանից առաջ Նոր Հայկազյան բառարանի հեղինակները այն համարել են «յստակ և ընտիր հայկաբանութեամբ» օժտված²: Բալուրովին անհավանական է շ. Գ. Զարպիսեանյանի բնորոշումը, թե «գրեթէ հասարակաց խոսից ոճէն շտարբերի»³, քանզի Ղևոնդի երկը բարբառային ոչ մի հետք չունի և, քեկուզ անպակաս, այնուհանդերձ մահառ գրական լեզվով է գրված: Ինչ խոսք, Ղևոնդի լեզուն զուսպ է, երբեմն նույնիսկ չոր, այստեմանդերձ հստակ և ընտիր հայերեն է և շատ հաճախ իր ժամանակաշրջանը արտացոլելու համար:

Ղևոնդը մտայնությանը և մտածելակերպով հարազատ գավակն է իր դարի:

¹ Շահնազարյանց, էջ 15:
² Նոր բառգիրք Հայկազգան լեզուի, հտ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 14:
³ Գ. Զարպիսեանյան, Հայկական հին գրությունների պատմություն, (Գ—ԺԳ դար), Վենետիկ, 1886, էջ 479:

Ը դարում հայ մատենագրությունը զարգացավ այլ նախագրերով, քան նախորդ դարերում: Երբ Ե—Ը դարերում քարգմանում էին հունարենից ու սառեբեկներից, զարգանում էր բազմակոչմանը՝ մատենագրությունը՝ պատմական, բնագիտական, փիլիսոփայական, ինչպես նաև եկեղեցադավանաբանական, ապա Ը դարում բնագիտական և փիլիսոփայական նյութերը շեն զարգանում, իսկ քարգմանությունները սահմանափակվում են: Տիրապետում է եկեղեցական-դավանաբանական գրականությունը: Միակ մատենագիրը, որը դեռ կապված է Ե—Ը դարերի հելլենաստր տրամադրություններին, Ստեփանոս Սյունեցին է:

Քայցի մատենագրության մեջ այս սահմանափակությունից, ավելի դարի դառնությունները և աղետները իրենց կնիքն են դնում ժամանակի մտածողների վրա:

Ղևոնդը նախատարապաշտ է: Ամեն մի արար կամ աղետ նախախնամության կողմից է սահմանված, ամեն ինչ նախասահմանված է՝ ըստ մարդկանց առաքինության կամ մոլորության: Մարդկանց բոլոր դժբախտությունները պարզապես հատուցումն են նրանց վատ արարքն իր, իսկ հաջողությունները նրանց առաքինության վարձատրությունն են:

Այսուհանդերձ, Ղևոնդը լուրջ պատմիչ է, նա պատվավոր տեղ ունի հայ պատմագրության մեջ: Եվ նրա արժեքը առավել ևս ցայտուն է դառնում, երբ նկատի ենք ունենում նրա ապրած ժամանակաշրջանը՝ ֆաղափական բռնություն, մտավոր անկում, մշակութային նահանջում. և այս միջավայրում Ղևոնդը երեքը կարողանում է շատ բան պահպանել վաղ միջնադարի հայ պատմագրության հարուստ ավանդույթներից: Բազմավրդով և ողբերգական ժամանակաշրջանի պատմությունը նա գրի է առել շատ հաճախ առնական ստեղծարարությամբ և հանգիստ տրամադրությամբ: «Ամուր սիրտ և անդողողը ձեռք պետ էր,— գրում է Ն. Ալիևյանը,— տեսնելու և գրի առնելու համար արյունոտ պատմությունը: Ղևոնդ այդ ֆաշարի պատմագիրը կը հանդիսանա»¹:

Ղևոնդի Պատմությունը համեմատաբար փչ ձեռագրերով է մեզ հասել՝ 14 գրչագիր: Սրանցից ուրը գտնվում են Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանում, ընդ որում հնագույնը (№ 1902) ԺԳ դարից է և համարվում է այն նախագաղափար օրինակը, որից ընդօրինակված են մեզ հասած մյուս գրչագրերը: Երևանի ձեռագրերից շուրջ (№ № 1889, 5501, 3070, 4534) ԺԷ դարից են. իսկ մնացածները՝ ավելի ուշ: Փարիզի «Ազգային գրադարանում» կան անցյալ դարի երկու ընդօրինակություններ: Վենետիկում (Ս. Ղազար) եղած շուրջ ձեռագրերից երեքը պակասավոր են²:

¹ Ղևոնդ Երեց պատմագիր, էջ 706:
² Ղևոնդի ձեռագրերի նկարագրության մասին տես Ն. Ակիմովիչի, Ղևոնդ Երեց պատմագիր, էջ 34—43: Զ. Վ. Արզումանյան, Քննություն 36—

Գծբխտարար Առնոյի պատմությունը չունի ոչ միայն առավել հին ձևագրեր, այլև շիան հին պատառիկներ, որպեսզի գեր դրանց միջոցով ստուգենք մեզ հասած գրչագրերի հարազատությունը:

Առնոյի առաջին հայերեն հրատարակությունը իրականացրել է Կ. Շահնազարյանը 1857 թ. Փարիզում: Նա իր ձեռքի տակ է ունեցել էջմիածնի մատենադարանի ժեղարի մի ձեռագիր (№ 3070) բնօրինակությունը: Դեռ մեկ տարի առաջ Կ. Շահնազարյանը հրատարակել էր Առնոյի ֆրանսերեն քարզմանությունը²:

Մի ֆանի տարի անց Պետերբուրգում լույս տեսավ Ք. Պատկանյանի կատարած ռուսերեն քարզմանությունը³:

Երկար ժամանակ անհայտ մնալուց հետո օտար լեզուներով քարզմանվելը արագորեն հայտնի դարձրեց Առնոյին բանասիրական շրջաններում:

Առնոյի բնագրի ավելի ընտիր հրատարակությունը⁴ լույս տեսավ Կ. եզյանի ջանքերով, սակայն բնագիրը հրատարակության էր պատրաստել Ստ. Մալխասյանը: Այս հրատարակությունը իրականացնելու համար օգտագործվել են քե Կ. եզյանին պատկանող ժեղ. մի ձեռագիր (4584), քե՛ հնագույն ժեղ. դարի 1902 թվահամարը կրող գրչագիր:

Առնոյի պատմության մեջ եղած Օմարի և Առն կայսեր նամակները քարզմանված են անգլերենի Ա. Ջեֆրիի⁵ կողմից:

Սակայն մինչև այժմ Առնոյը չէր ունեցել աշխարհաբար քարզմանություն: Սույն քարզմանությունը կատարել ենք Ստ. Մալխասյանի պատրաստած բնագրից, հարկ եղած դեպքում նկատի ունենալով նաև ֆրանսերեն, ռուսերեն և անգլերեն վերահիշյալ քարզմանությունները:

Ուղարկեց Ը դարու հայ հեղինակ Առնոյ երիցու պատմագրության, էջմիածին, 1977, Ա, էջ 38—45:

¹ Արշաանը արարաց ի Հայս, արարեալ Առնոյ վարդապետի Հայոց, ի լույս ընծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1857: Այս տպագրության առթիվ տես՝ H. Petermann, Zeit. der Deutschen Morg. Ges. 1861, s. 39398:

² Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Armenie, par l'émminent Ghevond, trad. par G. Ghahanazarian, Paris, 1856.

Ֆրանսերեն քարզմանության առթիվ ֆրանսիացի արևելագետ Մուր դրեց մի կարճ զեկուցում, Մասնակց Աղանի, 1856, էջ 243—244:

³ История халифов вардапета Гевонда — писателя VIII в. /К. Патканян/, СПб, 1862.

⁴ Պատմութիւն Առնոյեայ մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Այս հրատարակության առթիվ տես՝ F. Müller, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1888, թարգմ., Հանդես ամսօրեայ, 1888, էջ 128—129:

⁵ A. Jeffery, Ghevond's text of the correspondance between Omar II and Leo III, Harvard Theological Review, 37 (1944), p. 269—332.

Քարզմանելով հանդերձ Վերահիշյալ հրատարակությունից, օգտվել ենք նաև հնագույն (№ 1902) գրչագրից: Այսպես օրինակ, հայկական նախնական տեղանունը տպագիր օրինակում նԱՆԱՅԱՆՆ ձևով է տրված, իսկ մենք նախընտրել ենք հնագույն ձևագրի նԱՆԱՅԱՆՆ, որը պատմականաբարն էր նիշտ ձևն է:

Կ. Շահնազարյանի մոտ (քե հայերեն բնագրում, քե ֆրանսերեն քարզմանության մեջ) Առնոյի Պատմությունը բաժանված է ութ գլխի, որը կամայական գլխակարգության է՝ հարմարեցված վերնագրերով, իսկ Ք. Պատկանյանը ունի ինն գլուխ, զարժայ հարմարեցված վերնագրերով:

Ս. Մալխասյանը, քա 4584 թվահամար ձեռագրի, Առնոյի բնագիրը հրատարակել Ա—ԽԲ (1—42) գլխակարգությամբ, մինչդեռ մյուս ձեռագրերի (1902, 3070, 5501, 3583) գլխակարգությունը Ա—ԽԳ (1—49) է, որը ոչ մի հրատարակության մեջ չի արտահայտվել: Բացի այդ 1902 թվահամար ձեռագրում եղած վերնագրերը, որոնք գլխի համարից սուս են գրված և մանր ձեռագրով, իջեցրել է համարից ներքև, որպես գլխի առաջին տողը (կամ տողերը):

Այս ձեռագրից տպագրել օրինակի մեջ մտցվել է նաև նրա հիշատակարանը:

1646

Գ Լ Ո Ի Խ Ա 1

Նախ և առաջ (նրանց մասին), որ ամիր ալ-մումնիբ² կոչվեցին:

Քսան տարի իշխանությունը ձեռքում պահելուց հետո մեռավ Մահմետը³: Դրանից հետո Մահմետի իշխանությունը փոխանորդեցին Աբու Բաբրը⁴, Ամրը⁵ և Օթմանը⁶, հոռոմները⁷ աստվածընկալ և բարեպաշտ թագավոր Հերակլեսի⁸ տասնմեկերորդ տարում, (և իշխեցին) երեսունութ տարի: Քանի դեռ կենդանի էր աստվածապսակյալ Հերակլեսը, նրբանք չէին կարողանում ասպատակ սփռել Հրեաստանի վրա, քանզի նրա քաջություն համբավը տարածված էր և զարհուրեցրել էր նրանց: Տիրում էր նա Հրեաստանին ու Ասորեստանին⁹ մինչև իր կյանքի վախճանը:

Եվ երբ հոր՝ Հերակլեսի, փոխարեն թագավորեց որդին, դրանից հետո տերը զարթնեցրեց շար մարդկանց սիրտը, որպեսզի նրանց միջոցով մեր քրիստոնյա ազգից վրեժ առնի, քանի որ մեղանշել էինք մեր Տեր Աստծու առջև: Սկսեցին գունդ կազմել և զորք գումարել Կոստանդնի իշխանության դեմ (հարձակվել) Հրեաստանի ու Ասորեստանի վրա, քանզի զորավիգ ունեին իրենց օրենսդրի¹⁰ պատվերը: Նա որո՞մ սերմանողներին պատվիրել էր, թե «Ելեք ամբողջ աշխարհի դեմ, նվաճեցեք նրանց ձեր ձեռքի տակ, քանզի մեզ

Միայն ինչու համար տրված է երկրի պարարտությունը, կերեք երկրի ընտրյալների միսը և խմեցեք զորավորների արյունը»: Նրանց սագրում և առաջնորդում էին նաև հրեաները¹¹, որոնք, զնալով Մադիամի¹² բանակատեղին՝ ասել էին նրանց. «Աստված Աբրահամին խոստացավ երկրի բնակիչներին ծառայեցնել, իսկ մենք նահապետի ժառանգներն ու որդիներն ենք: Մեզանից ձանձրացավ Աստված մեր շար ընթացքի համար և վերացրեց մեր միջից թագավորական զավազանը ու մատնեց մեզ ծառայական ստրկության: Արդ, գուց ևս Աբրահամի զավակներ եք և նահապետի որդիներ: Ելեք մեզ հետ ու փրկեցեք մեզ Հունաց արքայի¹³ ծառայությունից, և միասին կվերցնենք մեր իշխանությունը»:

Երբ այս ևս լսեցին, քաջալերված հարձակվեցին Հրեաստանի վրա: Ապա այս բանը հայտնի դարձավ Հունաց թագավորին, որը գրեց Հրեաստանի զորավարին. «Լսեցի, որ սառակինոսները¹⁴ հարձակման են անցել Հրեաստանի ու Ասորեստանի վրա: Արդ, գումարիր քո զորքը, մարտնչիր նրանց դեմ և արգելք եղիր, որպեսզի շասպատակեն մեր երկիրը և սուր ու կոտորած չբերեն նրան. արդ, սպառազինվելով, կազմիր քո զորքը»:

Իսկ նա, ստանալով օգոստական հրամանը, գրեց իր իշխանության տակ եղած զորագլուխներին, որ ուր էլ լինեն՝ իր մոտ հասնեն: Շուտափույթ միատեղ հավաքվելով, մեծ բանակ կազմեցին և առաջ շարժվելով՝ զնացին ավազակներին¹⁵ դեմ, որոնք զորք կազմած գալիս էին նրանց դեմ: Գնացին միմյանց հանդիպեցին Ապառաժ Արաբիայի սահմաններում¹⁶. տեսան Մադիամի բանակը, որն անթիվ էր ու բազմամարդ, և մորեխի պարսերի նման էր ուղտերի ու ձիերի անհաշիվ բազմությունը: Ապա Հունաց զորքերը, մեծ անզիտություն ցուցաբերելով, բանակի դումակը բազում ասպարեղներով իրենցից անջատեցին և ճամբարում թողնելով նաև իրենց երիվարները՝ իրենք հետիոտն, սպառազինված՝ զնացին նրանց դեմ պատերազմելու: Արեգակնային տապի ջերմությունից, չոր ապառաժների ու ավազի դժվարությունից հոգնած և զենքի ծանրությունից ուժասպառ՝ հարձակվեցին թշնամու վրա:

Իսկ նրանք, քանզի հանգստացել էին, շուտափույթ հեծան իրենց երիվարները և հարձակվելով՝ հույների զորքին բազում հարվածներ հասցրին. մնացածներին փախուստի մատնելով և հետապնդելով մինչև հունաց ճամբարը՝ շատերին առհասարակ կոտորեցին: Մնացորդները, հեծնելով երիվարները, փախստական ընկան իրենց երկիրը:

Իսմայելացիք հույների գանձերը ավար վերցնելով և կողոպտելով սրից ընկածներին, խնդովյամբ վերադարձան իրենց երկիրը: Այնուհետև տիրեցին Հրեաստանին ու Ասորեստանին, հարկատու դարձրին այդ երկրները և սուրբ Երուսաղեմ քաղաքի եկեղեցիները: Այդ ժամանակվանից հունաց արքային զազարեցին հարկ վճարել Հրեաստանն ու Ասորիքը, քանզի հունաց զորքը չկարողացավ դիմադրել Իսմայելին, և սա տիրեց Հրեաստանին:

Գ Լ Ռ Ի Խ Բ

Իսկ մի տարի անց նրանք սկսեցին խրոխտալ պարսից արքայի դեմ, զորքի բազմություն հավաքեցին և եկան հարձակվեցին պարսից արքայի վրա, որի անունն էր Հազկերա, Խոսրովի թոռը: Հազկերաը նույնպես իր զորքը ժողովեց՝ պատերազմելու նրանց դեմ, բայց դիմադրել չկարողացավ:

Նրա զորքը սրով կոտորվեց, իսկ թագավորին¹⁷ խփեցին սպանեցին:

Գրանից հետո կործանվեց վերացավ պարսից թագավորությունը, որի իշխանությունը 481 տարի¹⁸ էր տևել: Իսմայելացիք, ավարի առնելով երկիրը, արքունի գանձերն իրենց երկիրը տարան:

Ձորքի մի մեծ հատված բաժանվելով՝ Պարսկաստանի կողմից ասպատակեց հայոց երկիրը և գերից մարաց ավանները¹⁹, Գողթն գավառը և Նախճավան դաստակերաը: Տղամարդկանց շատերին սրի բաշեցին, այլոց գերեվարեցին կանանցով ու մանուկներով և անցկացրին Երասխ գետից, Ջուղայի²⁰ հունով: Այս զորքը երկուսի բաժանվեց. մի մասը գերիներին վերցնելով դարձավ իր երկիրը, իսկ մի գունդ էլ առանձնանալով՝ ասպատակեց Արտազ գավառը, (հարձակվեց)

հունաց զորավարի վրա, որի անունն էր Պոսկոպ: Սա բանակ էր գրել կողովիտ զավառում, Բաղուծորի և Մարդուցայրի սահմանի վրա: Թեոդորոս իշխանը²¹, որ Ռշտունյաց տոհմից էր, եղևությանն իրազեկ լինելով, ազգարարեց Պոսկոպ զորավարին, թե՛ Իսմայելի²² ավարառու զորքը ելել է ու գալիս է մեր դեմ²³:

Իսկ դա զորքի բազմությանն ապավինելով և ոչ՝ Աստծուն, որը հաջողություն է տալիս պատերազմներում, հայոց իշխանի խոսքերին կարևորություն չտվեց, և սա դանաչած Հայոց աշխարհի կորստյան և զորավարի անտարբերության համար չկարողանալով համբերել, այլ մտնելով՝ երկրորդում և երրորդում էր իր խոսքը: Զորավարը, քարկանալով իշխանի վրա, իր ձեռքում եղած զավազանը նետեց նրա ետևից:

Թեոդորոսը զայրացած դուրս եկավ նրա մոտից և խուլոյն հրամայեց իր իշխանության տակ եղած զորքերին՝ «զրահավորվեցեք և ելեք Իսմայելի դեմ: Նրանք, իրենց երիվարները հեծնելով՝ դարանամուտ եղան այն բլրի ետևում, որը Եղբարք էին կոչում: Կիրճերի մուտքը կտրելով՝ նրանցից (արաբներից) շատերին կոտորեցին և կողոպտելով ընկածներին, թողեցին (Պոսկոպ) զորավարին ու գնացին Գառնի²⁴ գավառը:

Ապա Պոսկոպը ևս իր զորքին հրաման տվեց հարձակվել թշնամու վրա. սակայն Իսմայելի զորքը նրանց վրա հարձակվեց, հույների մեծ մասին կոտորեց և, այլոց փախուստի մատնելով, հետապնդեց մինչև ճամբարը, իսկ իրենք (արաբները) իրենց բանակատեղին վերադառնալով՝ հանգրստացան: Ասում են, թե հունաց զորքի թիվը վեց բյուրից ավելի էր, իսկ իսմայելացիք նվազ, քան մեկ բյուր: Հաջորդ օրը ճամբարում կուտակված ավարը հավաքելով (արաբները) վերադարձան, գնացին իրենց երկիրը:

Այս բանը կատարվեց Իսմայելի իշխաններ Աբու Բաբրի, Օթմանի և Ամրի քսաներկուերորդ տարում: Նրանք երեք տարի զազարեցին Հայոց աշխարհի վրա հարձակվելուց: Ապա իրենց իշխանության քսանվեցերորդ տարում ծանր զորքով դարձյալ հարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա:

Հոռոմոց կայսեր Հերակլեսի թոռ Կոստանդնի երկրորդ տարում Քեոզորոս իշխանը տեղեկացավ, որ թշնամին հարձակվել է մեր երկրի վրա²⁵:

Վերցնելով իր զորքը՝ նա կամենում էր Զորա²⁶ ճանապարհի կիրճերը գրավել, սակայն չկարողացավ նրանցից առաջ ժամանել, քանզի թշնամիները, թևավոր օձերի նման, օգաթն արագությամբ հարձակվելով, իրենց ետևում թողնելով հայկական զորքը և առաջանալով ընթացան դեպի Գլին մայրաքաղաքը: Նրանք քաղաքը պատերազմելու ընդունակ այրերից թափուր գտան, քանզի ամենքը Քեոզորոս իշխանի հետ զնացել էին, և միայն կանայք, մանուկներ և այլ խառնիճազանք (բազմություն) կար, որի մեջ պատերազմելու ընդունակ այրեր չկային: Հասան քաղաք, անմիջապես գրավեցին ամրոցը և այնտեղ գտնվող տղամարդկանց կոտորեցին, իսկ կանանց ու մանուկներին՝ երեսունհինգ հազար հոգի, գերեվարեցին:

Արդ, ո՞վ արդյոք կարող է արժանավորապես ողբալ աղետի թշվառությունը, քանզի ամեն կողմից անկանելի ծանր գրություն մեջ էին: Սուրբ եկեղեցիները, ուր հեթանոսները շփոթեցնում էին, քանզի ու քայքայված, անօրենների շփոթեցնում էին: Քահանաները սարկավազներով ու պաշտոնյաներով հանդերձ ժպիրճ և անողորմ թշնամիների սրով խողխողված էին: Բազում փափկասուն տիկնայք, որոնք նեղություն փորձանքի չէին ենթարկվել, զանազարություն տանջանքներ կրելով՝ բարձր էին տրվել հրապարակները, ողբ ու կոծ էին անում վրա հասած օրհասի համար: Այլև գերյալների բազմությունը, ուստիերով ու դուստրերով, նույն տաղնապի, հեծություն և հառաչանքի մեջ էր: Քանզի չգիտեին, ո՞ր մեկին առավել ողբալ՝ անօրենի սրով խողխողվածներին, թե՞ կենդանի մնացած ուստրերին ու դուստրերին, որոնց խել տարել էին՝ Քրիստոսի հավատքին ու հոգևոր պատվածային փառատրություններին օտարացնելու համար: Շատերը թեպետ ողբով լաց էին լինում ողորմելի տեսքով իրար վրա ընկած արյունաթաթավ դիակների համար, սակայն ի վիճակի չէին նրանց մարմինները հավաքել և գերեզ-

մանին հանձնել: Ի դեպ այստեղ հարմար են մարգարեի ողբի խոսքերը. «Ով Աստված, հեթանոսները մտան քո ժառանգությունը, պղծեցին քո սուրբ տաճարը, քո ժառանգի դիակները շարժեցին որպես երկնքի թռչունների կեր, իսկ քո սրբերի մարմինները երկրի գազանների առջև (նետեցին), և մարդ չկար որ թաղեր* նրանց»²⁷: Այս ամեն պատահասային անցքերը, որոնք այն ժամանակ Հրեաստանում էին եղել, այժմ մեզ մոտ կատարվեցին՝ մեծ տագնապ պատճառելով:

Իսկ հայոց զորքը, նախարարներով ու (Քեոզորոս) իշխանով մեկտեղ, երբ տեսան, թե ինչպես ավազակները սաստիկ նեղում են, նրանց ռազմիկ այրերի ձեռքերը թուլացան և չկարողացան ավարառու թշնամու վրա հարձակվել, քանզի թեպետ տեսնում էին իրենց կանանց և մանուկներին գերի տարված, բայց, քանի որ նվազ էին թվով, չկարողացան դուրս գալ նրանց դեմ, այլ նստած ողբ ու կոծով ավազում էին իրենց կանանց և մանուկներին: Իսկ հագարացիք նրանց տարան Ասորիք և այլևս տասը տարի շահարձակեցին Հայոց աշխարհի վրա:

Ապա նրանց իշխանության երեսունվեցերորդ տարում զորք հավաքելով, դարձյալ հարձակվեցին Հայոց երկրի վրա, և նրանց զլխավորներն էին Օթմանն ու Օղբան: Երբ Հայաստանի սահմանները հասան, երեք խմբի բաժանվելով՝ ասպատակ սփռեցին: Մի խումբը, գնալով Վասպուրականի կողմը, գրավեց ավաններ և ամրոցներ, որոնք ձգվում էին մինչև Նախճավան քաղաքը: Մի խումբը գնաց Տարոնի կողմերը, իսկ մի խումբն էլ, հասնելով Կոզովիտ, պաշարեց Արծաի** ամրոցը: Բերդի մուտքը գտնելով, (թշնամիները) զիշերը զաղտագողի նրա վրա բարձրացան, քանզի պահապանները քնած էին, և գրավեցին ամրոցը: Այնտեղ գտնվող տղամարդկանց կապանքների տակ դրեցին, այնուհետև իրենց սանձարձակության տալով՝ սկսեցին զաղրելի պղծություններ խառնակվել կանանց հետ:

Սակայն ամենատեսն Աստված զթալով՝ չլքեց իր անվան հավատացողներին, այլ գործված շարիքների վրեժն առնելու

* Սաղմոս 20, 1—3:

** Բնագրում՝ Արծալաց:

համար ուղարկեց Քեոզորոս իշխանին, որը 600 զինավաճառազմիկներով արագաթև հարձակումով արժվի նման անմիջապես խոչաջամ ավարառու թշնամու վրա, կոտորեց մոտավորապես 3000 թշնամու, կապվածներին արձակեց, իսկ սոսիսի փոքրաթիվ մնացորդներին փախուստի մատնեց: (Հայ ազգմիկները) գերլալներին վերադարձրին և թշնամու ավարն ու կողոպուտը ժողովելով՝ խնդությամբ վերադարձան՝ փառավորելով Աստծուն, որ իրենց վրեժը լուծեց թշնամիներից: Իսկ այն (արաբական) զորքը, որի մասին նախապես պատմել են, արնելով ավարը և գերիներին, գնաց Ասորիք և զրանից հետո երկու տարի դադար տվեց:

Այս շարիքները գործելով իրենց [իշխանության] օրոք՝ Իսմայելի իշխաններ Աբու Բաբբը, Յթմանը և Ամբը վախճանվեցին:

Գ Լ Ո Ւ Ե Գ

Նրանցից հետո իշխանությունն անցավ ոմն Մուավիայի²⁸, որն իշխեց տասնինն տարի չորս ամիս ու վախճանվեց:

Այն մասին, թե ինչպես նրա օրոք կար Գրիգոր²⁹ իշխանը և ինչպիսի անցքեր տեղի ունեցան մեր Հայոց աշխարհում, և իշխանների մահը:

Սրա իշխանության առաջին տարում և Հերակլեսի թոռ Կոստանդին կայսեր քսանհինգերորդ տարում տաճկաց իշխանն սկսեց զորք գումարել Հայոց աշխարհի դեմ: Այս մասին տեղեկանալով՝ Կոստանդին թագավորը հրամայեց Կիլիկիայի կողմերում գտնվող զորավարին՝ ելնել նրանց դեմ: Նա իշխանությունից հեռացրեց Քեոզորոս իշխանին՝ Պոռկոպ զորավարի հանդեպ գործած նենգության պատճառով և նրա փոխարեն կարգեց ոմն Սմբատի³⁰ Բագրատունյաց տոհմից և նրան ուղարկեց իր զորավարի հետ: Նա գրեց Քեոզորոս Ռշտունուն³¹, որը նախապես (հայոց) իշխան էր, ասելով՝ «քո ձեռքի տակ եղած զորքով մեզ հետ ելիր պատերազմի»: Սա չկամեցավ պատերազմի ելնել: Նա երկրորդ անգամ գրեց՝ «եթե մեզ հետ չելնես թշնամու դեմ, ապա այնտեղից վերադարձին քո տունը կշնչենք մեր ազգատոհմերի միջից»:

Վախենալով սպառնալիքից՝ [Քեոզորոսը] սպառազինեց իր որդի Վարդին, որպեսզի գնա Սմբատ իշխանի հետ, սակայն պատվիրեց նենգություն գործել բարեկամների դեմ և միաբանել թշնամու հետ: Սա գնաց հունաց զորավարի մոտ, և բոլորը շվեցին Ասորիքի կողմերը, անցնելով Եփրատի ծանծաղուտը: Քեոզորոսի որդին, մերձենալով զորավարին, խնդրեց իրեն նավակամորջների պահապան կարգել, և սա հրամայեց նրան պահպանել ծանծաղուտի խելերը:

Երբ միմյանց դեմ պատերազմ սկսելով՝ նրանք բախվեցին իրար, և երկու կողմերից էլ հարվածներ տեղացին, տաճկաց զորքը զարձյալ զորացավ զատկի մեծ շաբաթ օրը, փախուստի մատնելով հունաց զունդը: Քեոզորոսի որդին հենց որ տեսավ Իսմայելի հաղթանակը, համարձակ գետի այն կողմն անցավ և կտրեց կամուրջի լարերը, որպեսզի փախստականները չփրկվեն, իսկ նրանք (արաբները), շրջապատելով հունաց զորքը, ոմանց զետավեժ արեցին, ոմանք էլ ազատվեցին՝ Հունաց երկիրը փախչելով: Այնուհետև հունաց արքան հուսալքվեց, քանզի գիտակցեց, որ Տիրոջից էր իր իշխանությանը հասած ձախողությունը, և այլևս չհարձակվեց Իսմայելի վրա:

Իսկ Իսմայելի իշխանը հրովարտակ գրեց Հայոց աշխարհը, ասելով՝ «եթե ինձ հարկ չվճարեք և իմ իշխանության լծի տակ չմտնեք, ամենքիդ սրով կկոտորեմ»: Այն ժամանակ միասին ժողով գումարեցին հայոց քահանայապետ Ներսեսը³², Սուրբ Գրիգոր (Եկեղեցու) շինողը, մեր երկրի իշխաններն ու նախարարները և հանձն առան Իսմայելցիների բռնապետությունը հարկ վճարել: Սրանցից պատանդներ խընդրեցին և տվեցին Հայաստանի նախարարներից երկուսին՝ Գրիգորին՝ Մամիկոնյան տնից և Սմբատին՝ Բագրատունի տնից: Սրանց տարան տաճկաց իշխան Մուավիայի մոտ, որը Հայոց աշխարհին տարեկան 500 դահեկան հարկ նշանակեց, որի (փոխարեն) աներկյուղ ապրելու էին իրենց բնակավայրերում:

Իշխանության երկրորդ տարում Մուավիան իր մոտ կանչեց Գրիգորին ու Սմբատին, որոնք պատանդ էին արքունի դռանը և Գրիգորին տալով հայոց իշխանի (Հայաստանի իշխ

խանութիւն) պատիւը՝ բազում մեծարանքով առաքնց մեր Հայոց աշխարհը:

Սրա իշխանութեան օրերին խաղաղութիւնն էր իշխում: Նրանից հետո իշխեց Մուսվիսի որդի Եղիտը³³: Նա ապրեց երկու տարի և հինգ ամիս ու վախճանվեց: Նա հայոց աշխարհից նույն (վերոհիշյալ) հարկի սակը (հարկաշար) վերցրեց:

Նրանից հետո (իշխեց) Մրուանի որդի Աբղլ-Մելիբը³⁴, որը բաւանեկ տարի մնալուց հետո վախճանվեց:

Այսպիսին էր նրա վարքը. նա ժանտ անձնավորութիւն էր և կատաղի պատերազմող: Նրա իշխանութեան երկրորդ տարում տաճիկների մեջ սաստիկ խռովութիւն ու պատերազմ ծագեց և նրանց միջև շատ արյունահեղութիւն եղավ: Նրանց մոտ պատերազմը երեք տարի սաստկացավ, և անթիւ սպանութիւններ եղան նրանց մեջ³⁵, այնպես որ իրականացավ Գավթի մարգարեութիւնը, որն ասում է. «Նրանց սրերը խրվելու են իրենց սրտերի մեջ, և աղեղները փշրվելու են»³⁶: Քանզի մեր բրիստոնյա ազգերի մեջ թափված անպարտ արյան և անողորմ կոտորածների փոխարեն իրավացիորեն թափվեց վրիժապարտ արյունը, և Աստված հենց նրանց ձեռքով առավ իր ծառաների անարգանքների վրեժը:

Իսկ հայոց Գրիգոր իշխանը իր տիրութեան օրերին մեր Հայոց աշխարհը խաղաղեցրեց ամեն տեսակ թշնամութիւններից ու հարձակումներից: Նա աստվածերկցող մարդ էր, եղբայրասեր, օտարասեր, աղքատների զարմանիչ և աստվածապաշտութեան հովատրի մեջ կատարյալ: Նա Արագածոտն գավառի Արուճ³⁶ ավանում շինեց մի տուն աղոթից, Տիրոջ անվան փառքի տաճար, գեղեցիկ վայելչակազմ զարդարված՝ ի հիշատակ իր անվան:

Տաճիկների միջև տեղի ունեցող պատերազմի ժամանակ հարկատուութիւնից զազարեցին Հայաստանը, Վիրքն ու Աղվանքը, Երեսուն տարի ծառայելուց հետո: Նրանք երեք տարի ապստամբ մնացին: Իսկ շորորդ տարում մեր Հայոց աշխարհին տիրեց հյուսիսային ազգը, որ կոչվում էր խաղերներ³⁷: Նրանք պատերազմում սպանեցին Գրիգոր իշխանին, բազում նախարարների և վրաց ու աղվանից իշխան-

ներին: Ասպատակ սփռելով մեր Հայոց աշխարհը՝ բազում դավառներ և ավաններ գրավեցին, ապա վերցնելով ավարը և գերյալներին՝ գնացին իրենց երկիրը:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե

Աշոտի³⁸ իշխանութեան, հոռոմների³⁹ պատճառած հրդեհների և Աշոտի մահվան մասին:

Գրիգորի մահվանից հետո իշխանութիւնն անցնում է Աշոտ պատրիկին, որը երեւելի այր էր, Հայաստանի նախարարների մեջ՝ նախամեծար: Նա Բագրատունյաց տոհմից էր, ճոխ և պերճ իշխանութեամբ, իսկ երկրային վարքով միշտ զգաստ էր, առաքինասեր, ամենից ավելի ազնվական և ծանոթ Աստուծո երկյուղին, հոգատար էր ամեն տեսակ բարեգործութեան, ջանասեր՝ ուսումնառութեան մեջ: Զարդարում էր Աստուծու եկեղեցիները ճարտասան վարդապետներով և եկեղեցական պաշտոնյաների բազմութեամբ: Պատվում էր [եկեղեցիները] իր գանձերից վերցրած երևելի սպասքներով: Իր ուստանում շինեց Գարյունից եկեղեցին և Քրիստոսի մարդկութեան մեծասքանչ զորութեամբ կենդանացիր պատկերը բերեց արևմուտքից և զետեղեց նրա մեջ և նրա անվամբ* էլ կոչեց եկեղեցին:

Նրա իշխանութեան առաջին տարում զարմանալի տեսքով վարսավոր աստղ երևաց, որի ետևից սյունաձև փայլով ճաճանչ էր փողփողում, և որը կոչում էին գիսավոր աստղ: Սա նշան եղավ սովի, սրի և մեծ սասանութեան:

Հուստիանոս (Հուստինիանոս)⁴⁰ կայսրը իր թագավորութեան երկրորդ տարում և Աշոտ պատրիկի իշխանութեան ժամանակ բազում զորքեք առաքեց մեր Հայոց աշխարհի դեմ, որոնք ավերեցին մեր երկիրը ավարառութեամբ: Բազում հոյակերտ շինվածքներ հրի մատնելով՝ ավերեցին և ապա վերադարձան իրենց երկիրը:

Հունաց մեծամեծները, թշնամանալով այս Հուստիանոսին, (Հուստինիանոս) կտրեցին նրա քիթը և աքսորեցին ու նրա փոխարեն թագավորեցրին Լևոնին⁴¹, Ափսիմերոս Տիրերին⁴²

* Ամենափրկիչ:

և թեոզոսին⁴³: Իսկ Հուստիանոսը, (Հուստինիանոս) գնալով խաղարաց աշխարհը, Խաբանի՝ խաղարաց արքայի դստերը կնության առավ, նրանից օգնական զորք խնդրելով: Սա բազում զորք ուղարկեց, և զորքի հետ Հուստիանոսի (Հուստինիանոսի) աներ Տրուեղին⁴⁴, որը հզոր անձնավորություն էր: Հասնելով Կոստանդնուպոլիս՝ [Հուստինիանոսը] ճակատամարտ տվեց ու հաղթեց հակառակորդներին և վերստին հաստատեց իր թագավորությունը: Տրուեղը պատերազմի մեջ մեռավ, իսկ [Հուստինիանոսը] խաղարների մնացած զորքը բազում պարզեներով և պատվական իրերով ուղարկեց իրենց երկիրը:

Աշոտն իշխանությունը շորս տարի պահեց, իսկ իշխանություն շորբորդ տարում Իսմայելի որդիների մի զունդ ասպատակությունը հարձակվեց մեր Հայոց աշխարհի վրա: Սրանք հանցանքի որդիներ էին, անօրենության զավակներ և անիրավություն էին գործում Մարաց [կոչված] ավանդներում՝ Խրամում, Զուղայում և Խոշակունիքում: Տղամարդկանց հարկապահանջությամբ խոշտանգում էին, իսկ կանանց զազրելի պղծություններ կամենում էին խայտառակել, ըստ իրենց անօրենության:

Նրանց շարագործությունների համբավը հասավ Աշոտ իշխանին, որն անմիջապես հրաման տվեց զորքերին ելնել նրանց դեմ: Ամենքին հարվածելով՝ [հայերը] սրով կոտորեցին ու մնացորդներին փախուստի մատնեցին: Սակայն սատանայի խորամանկ որդին, երբ տեսավ, որ թշնամու հարվածը սաստիկ է, հրաման տվեց իր զորքերին՝ հավաքված գանձը (ավարը) դաշտում ցրել հայոց զորքի առջև: Սրանք անխոհմտորեն ընկան ավարի ետևից՝ թուլացնելով նրանց հետապնդումը: Միայն Աշոտ իշխանը սակավ մարդկանցով հետապնդելով՝ գնում էր նրանց ետևից: Թշնամիները, իրենց զորացած զգալով, դարձան նրա կողմը և հարվածելով վիրավորեցին Հայոց իշխանին: Ապա ճիշ բարձրացավ զորքի մեջ, և շուտափույթ հասան ու թշնամուն հարվածելով կոտորեցին: և շուտափույթ հասան ու թշնամուն հարվածելով կոտորեցին: Վերցնելով իշխանին՝ նրանք բերեցին Կոզովիս՝ կարեվեր խոցված վիճակում: Այնտեղ մահճում փառավորապես վախճանվեց ու թաղվեց իր հանգստյան կացարանում՝ Գարյունը գյուղում:

Ճահճուտի կովի մասին:

Մեր պատմածից հետո, դարձյալ զորք ուղարկեց հունաց արքան, որին Ափսիմերոս էին կոչում, Հուստիանոս կայսեր հաջորդը, և հրամայեց բռնել Մմբատին⁴⁵, Վարազտիրոցի որդուն, որն իբր քինախնդիր էր եղել հունաց զորքից ոխ պահելով իր հոր՝ Վարազտիրոցի, մահվան համար, որին սպանել էին հոռոմները: Գալով՝ պատերազմեցին նրա դեմ Պայիկ կոչված ճահճուտ դաշտում: Հայոց զորքը բազում հարվածներ կրեց, քանզի փոքրաթիվ էր, հունաց զորքից էլ շատերն ընկան:

Երբ Մմբատը տեսավ, որ չի կարող զիմադրել հունաց զորքին, փախուստի դիմեց և սակավ մարդկանցով հեռացավ, իսկ հունաց զորքը դարձավ իր երկիրը:

Կպատմեմ դարձյալ այն անտանելի աղետների մասին, որ մեզ հասան Իսմայելի տոհմից:

Աբղլ-Մելիքի իշխանության տասնվեցերորդ⁴⁶ տարում դարձյալ նրա սիրտը շարասեր սատանայից գրգռվեց, և նա հրամայեց իր զորքերին հարձակվել մեր երկրի վրա: Սրանց զորագլուխն էր արյունարբու և դիվահար Մահմետը⁴⁷, որը երգմամբ անօրինության դաշինքն էր կնքել իրենց իշխանի հետ՝ իր սուրը պատյան շղնել մինչև մեր երկրի սիրտը ներթափանցելը: Նա խրոխտալով դնաց հասավ մինչև Զերմաձոր գավառը և ում որ հանդիպում էր՝ սուրը գործի դնելով անխնա կոտորում էր, ըստ իրենց խոստման: Շատերը, առաջվանից տեղյակ լինելով, քաշվել էին, ապաստանելով բերդերի ամրոցները: Նա բազում ամրոցներ խաբուսությամբ գրավեց, քանզի կեղծ խոսքերով խաղաղության կոչ էր անում, սակայն երբ վստահելով՝ իջնում էին ամրոցներից, սուրը գործի դնելով կոտորում էր աղամարդկանց, իսկ կանանց ու մանուկներին գերեվարում: Նա բազում նեղություն և տագ-

* Հովհ. Բ, 44:

հանդերձ, մեշտեղից վերացնել: Նրա նենգ խորհուրդը անմիջապես հայտնի դարձավ Սմբատին, որը Բագրատունի տոհմից էր, և այլ նախարարների ու նրանց հեծյալներին: Նրբ նա իմացավ դավադրությունը, իր մոտ կանչեց աղատանի դասից տոհմակիցներին՝ Աշոտ իշխանի որդի Սմբատին, Թեոդորոս իշխանի որդի Վարդին, իր եղբորը՝ Աշոտին, և այլ նախարարներին: Խորհում էր հնար գտնել, որով կարելի կդառնար իրենց անձերը փրկել: Վերջապես խորհրդաժողովը որոշեց հեռանալ երկրից և գնալ հունաց թագավորի մոտ:

Ապա Վասպուրական երկրի⁵⁰ նախարարներից ոմանք բաժանվելով՝ գնացին Վասպուրականի կողմերը, այն դաշտավայր մարդը, որն Առնստակոզմ է կոչվում: Այնտեղ բնակվում էր ոմն միայնակյաց, որի մոտ գնացին գործի որպիսություն մասին հարցնելու, քանզի սուրբ այր էր, բնտերջալ և լի հոգևոր իմաստություն: Սակայն նա ողբալով ու ավաղելով մեր երկրի կորուստը, եկեղեցիների կործանումը և նախարարական տոհմերի վերանալը, ոչինչ չկարողացավ հանձնարարել, այլ միայն [խորհուրդ տվեց] խոհեմ լինել և զգուշանալ նենգությունից: Ապա նրանց վրա աղոթք կարդալով՝ հանձնեց Տիրոջ շնորհներին և բաց թողեց նրանց:

Նրանք, ընթանալով Երասխ գետի եզերքով, անցան Ուլաչի սահմանը ու հասան Ակոռի մեծ ավանը: Իսկ Իսմայելի զորքերը, որոնք Նախճավան քաղաքում էին, ընկան նրանց ետևից և հետապնդելուց շղագարեցին, քանզի հինգ հազարից ավելի էին և կամենում էին կենդանի կլանել նրանց:

Երբ հայոց զորքերը տեղեկացան ավարտու թշնամու մասին, որը շարժվում էր նրանց դեմ, վեր կացան, անցան Երասխ գետը, բանակ դրեցին Վարդանակերտ ավանում, իսկ տաճկաց զորքերը հետապնդում էին նրանց: Հայոց զորքերը պատգամ հղեցին տաճկաց զորքերին՝ ասելով. «Ինչո՞ւ եր մեզ հետապնդում, ինչո՞ւ ենք մեղավոր ձեր առջև: Ահա՛ վասիկ մեր երկիրը ձեր առջև է, ձեզ ենք թողել մեր բնակավայրերը, մեր այգիները, անտառներն ու անդամասանները: Արդ, ինչո՞ւ եր նաև մեր անձերը պահանջում: Թույլ տվեք մեզ հեռանալ մեր սահմաններից»:

Սակայն Իսմայելի զորքերը չկամեցան լսել նրանց, քանզի Տերը կարծրացրել էր նրանց սրտերը, որպեսզի սրի բերան

ընկնեն: Իսկ հայոց զորքերը, ամրացնելով ավանի փողոցները, պահապաններ կարգեցին մինչև առավոտը լուսանալը և իրենք ամբողջ գիշերը աղոթքի հսկումի մեջ էին, հայցելով ամենայնի Տիրոջից նրա մեծազոր աջի օգնականությունը և արդար դատել իրենց և թշնամիների միջև: Արևածագին, երբ առավոտյան ժամերգությունը վերջացավ, իսկույն հոգևոր պատարագ մատուցեցին, և արժանավորները հազարվեցին Տիրոջ մարմնով ու արյամբ, այն համարելով իրենց անձերի նկատմամբ վերջին անհրաժեշտ հոգսը: Ապա թեթև կերակրով իրենց մարմինները զորացրին և անմիջապես վեր կենալով՝ հարդարեցին գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ, ու պատերազմն սկսվեց: Այնտեղ մեծազոր Աստվածն օգնություն հասավ հայոց գնդին, և թեպետ երկու հազարից նվազ էին, սակայն շատերին հարվածելով՝ սրի քաշեցին: Յրտաշունչ սառնամանիքի օրեր էին, և գառնաշունչ օդը առավել ևս սաստկանալով՝ զրկեց Իսմայելի զորքին իր արի զորությունից, քանզի ամբողջ գիշերը ձյան վրա էին օթագայել (անցկացրել), իսկ լուսածագին ընկան սրի բերանը: Ովքեր սրից ազատվեցին՝ ընկան Երասխ գետը, որն օդի խստությունից սառել էր, և երբ զորքի բազմությունը ելավ սասույցի վրա, սասույցն անմիջապես շարժվեց, խորասույզ խեղդվեցին բոլոր սրից փախածները և հեղձամահ եղան:

Մի փոքր մասը՝ մոտավորապես 300 մարդ, փախուստի զիմելով՝ ապավինեց տիկին Շուշանին: Սրանց իր զորքով հետապնդեց Աշոտի որդի Սմբատը, կամենալով փախուստականներին սրի անցկացնել: Նրան ընդառաջ ելավ տիկին Շուշանը⁵¹ և բազում աղերսանքով ու խնդրանքով փրկեց նրանց՝ մերկ, բոկոտն, հետիոտն և վիրավոր վիճակում, որոնց, վերցնելով [իր մոտ], վերքերը կապեց, առողջացրեց և հանդերձներ հագցրեց: Տվեց նաև գրաստ իր երամակից և առաքեց Իսմայելի իշխան Արզլ-Մելիքի մոտ, որի համար նրանից մեծ շնորհակալություն և մեծամեծ պատիվների արժանացավ:

Իսկ Հայոց զորքերը՝ լիացած թշնամու ավարով, իրենց հաղթության ավետիսն առաքեցին հունաց թագավորին: Ավարից նրան ընծա ուղարկեցին արաբական ձիեր՝ ընտիր երկվարներ և ընկած զիակների թթերը կտրելով նրան հղեցին

ընծայի հետ: Կայսրը, այս նվերն ստանալով մեծապես դու-
հուժլտն մատուցեց Արարչին, ինչպես նաև շնորհակալու-
թյուն հայտնեց Սմբատին և նրա հետ եղած նախարարնե-
րին ու նրանց զորքերին: Ըստ թագավորական օրենքի՝ հրա-
մայեց նրան կուրապագատության պատիվ տալ: Իսկ նա,
կայսրից պատիվ ստանալով, առավ իր զորքը և գնաց Տա-
լոց⁵² աշխարհը, մտավ Քուխարք կոչված ամրոցը և զգու-
շանում էր Իսմայելի որդիներից:

Այդ ժամանակ զարձյալ ավարառու թշնամին մի այլ
հարձակում գործեց Վասպուրական նահանգի⁵³ կողմերում
գտնվող [հայոց] զորքի դեմ. և գալով իրար հանդիպեցին
Ռշտունյաց զավառի Գուկանք կոչված գլուղում: Այստեղ
նրանք իրար բախվեցին: Երբ տեսան, որ նրանք (հայերը)
սակավաթիվ են, սաստկապես հարձակվեցին նրանց վրա,
սակայն ողորմածն Աստված այս անգամ ևս զթալով՝ անմի-
ջապես նրանց թիկունք դարձավ, օգնության հասավ: [Հա-
յերը] ամենքին սրի բաշեցին: Քայց միայն երկու հարյուր
ուխտուն մարդ փախուստի գիժելով՝ ընկավ եկեղեցի: Եվ
որովհետև [հայերը] չկարողացան որևէ այլ միջոց գտնել,
խորհեցին սրբարանը հրկիզել, սակայն Վասպուրականի իշ-
խան Սմբատը, Աշոտ իշխանի որդին, շթողեց այդ բանն անել,
թույլ շտվեց այդ ապիրատությունը գործել: Նա ասում էր
«Քավ լիցի, որ ձեռք տանք Տիրոջ փառքի բնակարանին, որը
նման հաղթություն պարգևեց մեզ»: Եվ պահապաններ կար-
գեցին նրան հսկելու մինչև որ ինքը՝ սրբարանը, նրանց ստի-
պի իրենից դուրս գալ: Քիչ անց Իսմայելի զորականներից
մեկը, որ նրանց գլխավորն էր, հաշտություն խնդրեց իր ան-
ձի համար, որպեսզի չսպանվի: Դիմեց հայոց զորքին՝ ասե-
լով. «Վասի ենք, որ քրիստոնյաների ազգը ողորմած է, երբ
մեկին տեսնում է վշտի մեջ, գթում է և ողորմում: Արդ,
ողորմեցեք մեզ և մեր անձերը մեզ պարգևեցեք, իսկ մեր ինչ-
քը ավարի մատնեք»: Պատասխան տվեց Սմբատ զորավարը
և ասաց. «Մենք սովորել ենք Տիրոջից, թե ողորմությունը
ողորմածներին է արժանի ցույց տալ, իսկ դուք անողորմ ազգ
եք ու արժանի չեք ողորմածության, և ոչ էլ մենք այդ բանը
կանենք»: Երբ իսմայելացին այս խոսքը լսեց, ասաց. «Արդ,
զոնե իմ անձը խնայեցեք և մի սպանեք, իսկ մնացածներին

ձեր ձեռքը կհանձնեմ»: Նրանք հանձն ատան շսպանել նրան,
իսկ նա ներս մտավ և ասաց՝ «օգուտ չկա մեր այստեղ մնա-
լուց, քանզի տեսնում եմ, որ անողորմ են մեր նկատմամբ:
Արդ, դուրս ելնենք նրանց մոտ: Եթե սպանեն մեզ, կմեռ-
նենք, քանզի մեր օրենսդիր Մահմեաը մեզ զրախան է խոս-
տացել, իսկ եթե խնայեն՝ կապրենք»:

Այս խոսքերից բաջալերվելով՝ նրանք ամենքը դուրս ելան
և անմիջապես սրի բերան ընկան: Իսկ այն մարդուն, որին
խոստացել էին շսպանել, կենդանի ուղարկեցին ծովի խորքը,
իսկ իրենք՝ առնելով սպանվածներից հավարված ավարն,
իրենց միջև բաժանեցին և տարբեր տեղեր սփռվեցին:

Գ Լ Ո Ւ Ն Թ

Դրանից հետո, երբ Իսմայելի իշխան Աբդլ-Մելիքը լսեց
իր զորքերի պարտության լուրը, իր մոտ կանչեց զորքերի
հրամանատար Մահմետին ու հրամայեց մեծ զորք հավաքել
ու հարձակվել Հայոց աշխարհի վրա, սրի բաշել ու գերե-
վարել:

Սա շուտափույթ զորք հավաքեց և սաստկապես խրոխ-
տալով՝ սպառնում էր իրենց իշխանի հրամանը կատարել:
Երբ Հայաստանի նախարարները լսեցին զորավոր թշնամու
գալուստը, պատրաստեցին Հայոց կաթողիկոս Սահակին⁵⁴
և նրա հետ մեր երկրի կաթիկոպոսներից ոմանց, որպեսզի
ընդառաջ գնան Իսմայելի զորքերին, նրանց զորավարի հետ
խաղաղության մասին բանակցելու և ընդունելու նրանց հպա-
տակության լուծը: Ծանապարհ ընկնելով մեր երկրի միջով,
նա ամենքին ողջունում էր սիրալիր աջահամբույրով, օրհնում
էր իրեն վստահված հոտը, հովվակից [եկեղեցականներով]
էր իրեն վստահված հոտը, հանձնելով նրանց Տիրոջ ողորմածու-
թյանը: Երբ, հանդերձ, հանձնելով հօսավ խառան քաղաքը, այն-
բաղում օթևաններ անցնելով հօսավ խառան զաղաքը, այն-
նելը, մերձեցավ նրա վախճանը: Անդարձ մահվանից առաջ
նա գրեց իր վերջին խոսքերը Իսմայելի զորավարին.

«Ես, ասում է, առաքված եմ քեզ մոտ իմ ազգի կողմից,
իմ խորհուրդները քո առջև պարզելու, որ Հայաստանի նա-

խարարներն ու սամիկները միարան խնդրում են քեզանից: Մակայն նա, որ կյանքի շտեմարանապետն է, ինձ վաղաժամ խլից իր մոտ ու ժամանակ չափեց հանդիպելու և խոսելու քեզ հետ: Արդ, երգվեցնում եմ քեզ կենդանի Աստուծով և գաշինք եմ կնքում քեզ հետ, ըստ ձեր նախահայր Իսմայելի հետ Աստուծու կնքած ուխտի, որով խոստացավ տալ տիեզերքը ի ճաղացութուն և ի հնազանդութուն, որպեսզի իմ ժողովրդին խաղաղութուն տաս, և նա քեզ կհաւատակվի հարկատվությամբ: Ետ պահիր քո սուրբ արյունահեղութունից ու քո ձեռքը՝ ավարառութունից, և քեզ կհնազանդվեն [հայերը] իրենց ամբողջ սրտով: Իսկ մեր հավատքի հարցում՝ թող մենք հնաբաժնորութուն ունենանք պահպանելու այն, որին հավատացել և խոստովանել ենք, և թող ձերանցից ոչ ոք չխոչտանգի մեզ՝ ստիպելով հավատափոխ լինել: Արդ, եթե իմ խնդրածը կատարես, Տերը կամրապնդի քո իշխանութունը և քո ցանկությունները կկատարվեն, և Տերը ամենքին կհնազանդեցնի քեզ: Իսկ եթե չկամենաս լսել իմ խոսքերը և հակառակ զբրանց հարձակվես իմ երկրի վրա, Տերը քո մտադրությունը կցրի, քո ոտքերի ընթացքը չի հաստատի, քո զորքի սիրտը շուռ կտա, որպեսզի չկատարեն քո կամքը, ամեն կողմից քեզ համար նեղիչներ կհարուցի, և հաստատուն չի լինի քո իշխանութունը: Արդ, անտես մի առնի իմ խնդրանքները, և քեզ վրա կզան իմ օրհնութունները»:

Երբ Մահմետը Խառան հասավ, պատմեցին նրան Հայոց կաթողիկոսի մասին և մատուցեցին գրվածքը: Երբ կարդաց, հարցրեց նրա վախճանի մասին, և պատմեցին նրան, թե՛ «գեռ չի գրված գերեզման», քանզի նոր էր վախճանվել: Երբ լսեց, անմիջապես վեր կացավ և այնտեղ գնաց. կանգնելով ննջեցյալի մարմնի մոտ՝ ողջույն տվեց, ըստ իրենց սովորության: Ինչպես լսել ենք ճշմարտախոս մարդկանցից, նա երկրորդեց և երրորդեց նույն խոսքերը: Ապա նրա ձեռքը բռնելով որպես կենդանի մարդու, խոսեց՝ ասելով. «Ճանաչեցի քո իմաստութունը այն մատյանից, որ ընթերցեցի, քանզի ըստ օրենքի, որպես քաջ հովիվ հոգալով քո հոտի մասին, փութացիր ընդառաջ գալ իմ խրոխտացող սրին: Համաձայն եմ իմ սուրբ ետ պահել անմեղ մարդկանցից: Արդ, կկատարեմ և կանեմ ամեն ինչ, որ այնտեղ հայցել ես

ինձանից, և քո բարեպաշտ օրհնութունը թող իջնի իմ վրա: Իսկ եթե քո խոսքերից որևէ մեկը չկատարեմ, թող իմ վրա գան այն բոլոր նոյվքները, որ կարդացի քո մատյանի մեջ»:

Այս ասելով գնաց իր իջևանը:

Իսկ ուլբեր Սահակ կաթողիկոսի հետ գնացել էին Հայոց աշխարհից, առնելով երանյալ հայրապետի մարմինը, տարան գերեզման և փառավորապես տապանի մեջ զրեցին: Երանք Իսմայելի զորավարից գրավոր⁵⁵ երգման խոսք վերցրին և վերադարձան Հայոց աշխարհ: Երբ մեր երկրի բնակիչները տեսան երգման և խոստումի գրավոր խոսքը, հավատացին նրան և այնուհետև ստրկական ծառայությամբ ծառայեցին իսմայելացիներին:

Աբդլ-Մելիք իշխանի տասնութերորդ տարում Մահմետ զորավարը մեծ զորքով երկրորդ անգամ ելավ Հայոց աշխարհը և երեք տարի հանդարտ սպասեց ու ոչ ոք մի վատ բան չէր հիշեցնում այն անցքերի մասին, որոնք պատահեցին տատուն էր պահում այն գրավոր երգումը, որ ինքն էր տվել և միայն թաքուն հետևում էր Հայաստանի նախարարներին:

Այս ձևով վարելով իր իշխանութունը Աբդլ-Մելիքը վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ի Խ Փ

Նրանից հետո որպես Իսմայելի իշխան հաջորդեց նրա որդի Վլիթը [և տիրելով] տասը տարի ութ ամիս՝ վախճանվեց:

Այսպիսին է նրա վարքագիծը:

Իր իշխանության առաջին տարում սա խորհեց մեր Հայոց աշխարհից վերացնել նախարարական տոհմերը իրենց հեծյալների հետ միասին, այն բեռնի պատճառով, որ նրանք (արաբները) ունեին Սմբատ կուրասյաղատի դեմ: Նա ասում էր, թե «նրանք միշտ խոչընդոտ և գայթակղութուն կլինեն մեր իշխանությանը»⁵⁶: Իսկ մինչդեռ այս շարությունն էին երկնում իրենց սրտերում, հենց այդ ժամանակ Սմբատը, երկնում իրենց սրտերում, հենց այդ ժամանակ Սմբատը, որի մասին խոսել ենք, անմիջապես գրեց Հունաց արքային և

նրանից օգնական զորք խնդրեց: Կայսրը, հավանելով կատարեց նրա խնդրանքը, բազում զորք դրեց մի զորավարի հրամանատարութեան տակ և որպէս օգնութիւն առաքեց նրան: Սմբատը և հունաց զորավարը միանալով՝ եկան հասան Կանանդ գավառը, այն գյուղը, որ Գրաշպետ է կոչւում: Այնտեղ նրանք բանակ դրեցին:

Երբ Իսմայելի զորքի իշխանը՝ Մահմետը, լսեց այդ մասին, հավաքեց իր զորքը և մեծ պատրաստութեամբ նրանց դեմ պատերազմի ելաւ: Իրար մոտ հասնելով՝ նրանք գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ դասավորվեցին և պատրաստվեցին պատերազմի: Այնտեղ շուտով Տիրոշ բարկութիւնը նրանց վրա հասավ, հունաց պատերազմող ռազմիկները սիրտը թուլացավ և, փախուստի դիմելով, ընկավ իրենց ամրացված բանակատեղին: Իսկ թշնամիները զորանալով, շատերին սրով կոտորեցին, և ասում են, թէ ավելի քան 5 բլուր* սուտերամերկ ռազմիկներ սպանվեցին: (Մահմետը) նրանց սակավաթիվ մնացորդներին մեր երկրից փախստական դարձրեց և, հավաքելով իր զորքը՝ դարձավ Գլին քաղաք: Երբ Իսմայելի իշխանը տեսավ, թէ ինչպէս հայ նախարարները հունաց զորքի առաջնորդներ եղան, Մահմետին հրամայեց նույն նենդ խորհուրդը (մտադրութիւնը) ի կատար ածել:

Ստանալով անիրավ հրամանը, Մահմետը կարգադրեց ոմն Կասիմի, որը հրամանատար էր Նախճավան քաղաքի կողմերում, իր մոտ կանչել Հայաստանի նախարարներին, իրենց հեծյալներով մեկտեղ, պատճառաբանելով, թէ իբր արքունի մարդահամարից պետք է անցնեն, հոռո⁵⁷ ստանալին և վերագառնային: Իսկ նրանք, սովորական պարզամտութեամբ, հավատալով զաղտնի դավող-որսողների նենգութեանը, անմիջապէս այնտեղ ժամանեցին: Երբ հավաքվեցին, նա հրամայեց նրանց երկուսի բաժանել. ոմանց հավաքեցին Նախճավանի եկեղեցում, իսկ մյուս կեսը ուղարկեցին Խրամ ավանը և նրա եկեղեցին նետելով՝ նրանց վրա պահապաններ կարգեցին և խորհում էին, թէ ինչպէս ոչընչացնեն նրանց: Բոլորին հավաքելով, ազատատոհմ մարդ-

կանց զուրս բերեցին արգելարանից, իսկ նրանց, որ սրբարանում արգելափակված էին, հրկիզեցին ու տոշորեցին աստվածային խորանի կամարների տակ: Գտնվելով նման դաժան սպառնալիքի առջև և տեսնելով, թէ ամեն կողմից զրկված են մարդկային օգնութեանից, ձերբակալվածներն ապավինեցին բոլորի Աստուծուն և միայն նրան էին օգնութեան կանչում, ասելով. «Գու, որ նեղյալներին ապավեն ևս, վտանգվածներին՝ օգնական, տանջվածներին՝ անդորրիչ, հասիր օգնութեան նեղյալներին, փրկիր մեզ շրջապատող վտանգներից և դառն մահվանից, որ մեզ է սպասում: Քանզի ահա խիստ զորանում է մեր վրա բոցի տապը և առավել տոշորում է մեզ, շրջապատելով յոթնապատիկ, քան Բարեւոյան բոցի բորբոքումը: Այլ ինչպէս երեք մանուկներին օգնութեան առաքեցիր հրեշտակի պահպանող զորութիւնը, մեզ ևս անտես մի առնի քո գթութեանից, քանզի մենք ևս քո ծառաներն ենք, թեպէտ բազում անգամներ մեղանշելով՝ բարկացրել ենք քո քաղցր մարդասիրութեանը: Թող քո բարկութեան ժամանակ հիշես ողորմութեանը քո ծառաների նկատմամբ: Ահա քո սրբարանը և քո անվան փառքի վայրը մեզ համար գերեզման դարձավ: Գրա համար մենք էլ գոհանալով քո սուրբ ու ահեղ անունից, քո ձեռքն ենք հանձնում մեր հոգին, մեր շունչը և մեր մարմինները»: Այս ասելով, օրհներգութիւնը ի բարձունս վերառաքելով, ամենքն այս աշխարհից հեռացան:

Իսկ ազատանի նախարարներին բանտի կապանքների մեջ դրին, անհանդուրժելի խոշտանգումների ենթարկեցին, նրանցից պահանջելով բազում ոսկի և կշռով արծաթ: Խոստացան, որ երբ արծաթի սակը վճարեն, նրանց կենդանի կարձակեն: Այս բանի համար երդումով դաշինք կնքելով՝ հաստատում էին իրենց սուտ խոստումը: Իսկ սրանք նեղութեան վտանգի մեջ իրենց բազում մթերված գանձերը, որ նեղիչներից թաքցնելով պահեստի էին դրել թէ ծովի մեջ, թէ ցամաքի վրա, տվին թշնամու ձեռքը, որ գուցե կարողանան իրենց անձերը փրկել: Երբ իրենց գանձերից զրկվեցին, անօրհներկ ձեռք զարկեցին նրանց և սպանեցին [կախաղանի] փայտից կախելով: Այնտեղ զոհվեցին Աշոտի որդի Սմբատը Բագրատունի տոհմից, Գրիգորը և Կարսունը Արծրունի տոհ-

* շխտն հագար:

մից, վարազ Շապուհն ու եղբայրը Ամատունի տոհմից և շատ ուրիշներ Հայաստանի նախարարներից, որոնց մեկ առ մեկ շեմ կարող հիշել: Նրանց բոլորին կյանքից զրկելով՝ մեր երկրում նախարարներից ժառանգորդներ չմնացին:

Այդ ժամանակ մեր Հայոց աշխարհը թափուր մեալով նախարարական տոհմերից, գալլերի մեջ մնացած ոչխարների նման եղավ: Թշնամիները ամենօրինակ շարիքներ պատճառեցին, և մեր Հայոց աշխարհի բնակիչներին այնպիսի անհուն, շար ազետների մեջ էին պահում, որ տանջվելով անդադար նեղութուններից երկինք էին բարձրացնում հառաչանքների և հեծության աղաղակները:

Իսկ Սմբատ կուրապաղատը և նրա հետ եղող նախարարները գնալով մեկնեցին մեր երկրից և անցնելով [սահմանը]՝ հունաց թագավորից խնդրեցին բնակության քաղաք և արտաավայրեք իրենց ոչխարների հոտերի համար, և նա տվեց այն քաղաքը, որ Փուլթ է կոչվում՝ Եզեր աշխարհի կողմերում: Նրանք այնտեղ բնակվեցին 6 տարի:

Այս ամեն շարիքները կատարվելուց հետո մեր երկրից բոզոք բարձրացավ, հասավ Իսմայելի իշխանի ականջը, որի անունն էր Վլիթ: Սա շուտափույթ հրովարտակ ուղարկեց, նրան (Մահմետին) իր մոտ կանչեց և փոխարենը առաքեց ոմն Աբդլ-Ազիզի, որը լսողությամբ խուլ էր, սակայն՝ խորագետ, լի երկրավոր իմաստությամբ, հեքիաթասաց և առակախոս: Երբ իշխանության մեջ հաստատվեց, հրովարտակ գրեց Հայաստանի նախարարներին՝ համոզելով վերադառնալ իրենց երկրները և երդումով պայմանագիր⁵⁸ տվեց ըստ իրենց սովորության: Երբ [վերջիններս] վստահ եղան նրա ուխտադրությանը, գրավեցին իրենց բնակված քաղաքը, քաղաքի գանձերն ու եկեղեցու սպասքը հափշտակելով ավարի տվին և վերադարձան Հայաստան, անջատվելով Հունաց կայսրից: Իսկ կայսրը մորմոքեց՝ լսելով եղած ավիրատությունը և կանչելով եկեղեցիների առաջնորդներին, մետրապոլիտին և արքեպիսկոպոսներին, հրամայեց նրանց նզովք գրել մատչանում և կարգադրեց Զատկի տոնի կատարման ժամանակ կարգալ այն ավիրատություն գործողների վրա, քանզի այն տոնին էր կատարվել անօրեն գործը: Որոշվեց նույն տոնին ամեն տարի այդ նզովքը կարգալ մինչև

այսօր, որը և ազդեց նրանց վրա և եղավ նրանց կորստյան պատճառը:

Իսկ Աբդլ-Ազիզը տիրելով մեր Հայոց աշխարհին՝ խաղաղեցրեց (ղազարեցրեց) բոլոր անիրավ հարձակումները մեր երկրում և Իսմայելի որդիների խրոխտացող անղգամությունը սաստիկ կշտամբանքով մեղմացրեց: Վերստին շինեց Կիլիս քաղաքը մեծությամբ առավել հզոր և ընդարձակահաստ, քան եղել էր նախկինում, ամրացրեց դռներով և դռնափակերով, պարսպի շուրջը ջրով լցված խրամատ անցկացրեց քաղաքի ապահովության համար: Աբդլ-Ազիզն ասում էր իր մասին. «Գլխի առաջին ավերածության ժամանակ⁵⁹ իմ ձեռքով կատարվեց քաղաքի կործանումը, և հա ես վերականգնեցի այն: Ես տասներկու տարեկան մանուկ էի և ունեի կարմիր զենչակ, և երբ տաճկաց զորքը մարտնչում էր քաղաքի դեմ, ես մտա խողովակի մեջ և ելա պարիսպն ի վեր ու իմ լեզվով ուժգին ձայնով գոռացի մեր զորքին, և նույն ժամին անմիջապես առաջապահ զորքերը, որոնք պարիսպն էին պահպանում, թուլացան և փախուստի դիմեցին: Իսմայելը վճռական հաղթանակ տարավ, և կործանեցինք քաղաքը»: Ասվում է, որ այս բանը ինքն էր պատմում իր մասին:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԱ.

Այդ ժամանակներում զորավար Մահմետի սիրտը դարձյալ գրգռվեց ձենաց աշխարհի վրա, և նա մեծ զորք խնդրեց Իսմայելի իշխանից՝ խոստանալով նրան ձենաց արքային հնազանդ ծառայության բերել:

Սա (խալիֆան) բազում զորք հավաքեց և տվեց նրա ձեռքը՝ մոտավորապես 200000: Մահմետը Դամասկոսի կողմերից զորքերի բազմությամբ շարժվեց արևելքի կողմերը, անցավ Ասորեստանը, Պարսից աշխարհը, Խորասանը ու գնալով հասավ ձենաց աշխարհի մի մասը, և բանակ դրեց Քոտիս կոչված հզորագույն գետի ափին: Հրովարտակ գրեց ձենաց արքային. «Ինչո՞ւ, ասում է, միայն դու ես որ ընդվզելով շես մտնում մեր իշխանի հնազանդության տակ, մինչդեռ բոլոր ազգերը մեղանից սարսափեցին: Դու ո՞ւմ

ապավինելով մեզ չես հնազանդում, չլինի՞ թե մեզ քո աղ-
ջիկներին տեղ ես դրել, որոնց մեջ պճնոված հոխորտում ես:
Արդ, եթե մեր ծառայությունն տակ շմտնես, գիտցիր, որ քո
երկիրը անապատ կդարձնեմ [զրկելով] բնակիչներից և քո
թագավորությունը վերջ կտամ: Բայց չլինի՞ թե անհոգաբար
հապաղես իմ նամակին պատասխանել, այլ արագ ուղարկիր
այն»:

Երբ ձենաց ձենբակուր⁶⁰ կոչված արքան նամակը կար-
դաց, իր մոտ կանչեց բոլոր փշտիպաններին և համհարդնե-
րին՝ խորհելու, թե ի՞նչ պատասխան տա: Խորհրդակցելով
միմյանց հետ, նրանք հետևյալ պատասխանն են գրում.

«Արդյոք դու ավելի՞ հզոր ես, քան բոլոր թագավորները,
որոնք սկիզբներից մինչև օրս տիրել են աշխարհին: Բարե-
լացիների թագավորը, որ տիեզերքին տիրեց և մակեդո-
նացիների ու պարսից [թագավորները] ինչպե՞ս չկարողա-
ցան տիրել մեր երկրին: Գիտցիր, որ դու ավելի լիբբ ես,
քան որևէ շուն, և քո ունգը խենեշություն է սիրում, որի
հետևանքով քո շար ցանկությունը և իմ գեղեցիկ կույսերի
համբավը քեզ հարկադրեց քո անձը և քեզ հետ եկած զորքե-
րի անձերը զոհել. կարծես թե ձեր անձերի համար գերեզ-
մաններ չկան Գամասկոսում: Արդ, գիտցիր, որ մեր երկիրը
ոչ որի հպատակ չի եղել, և ես ևս այդ բանը չեմ ընդունի:
Բայց եթե ինձանից ընծա ես խնդրում, ըստ թագավորական
օրենքի, կտամ քեզ, և խաղաղությամբ կերթաս քո երկիրը»:

Իսկ Մահմետը դարձյալ լուր ուղարկեց ձենբակուրին՝
«տուր ինձ, ասում է, 30 000 աղջիկներ, և ես խաղաղությամբ
կհեռանամ քեզանից, ապա թե ոչ, պատերազմով կելնեմ քո
դեմ»: Համաձայնեց ձենաց արքան ուղարկված պատգամին և
Մահմետին լուր ուղարկեց, ասելով. «Մնա քո բանակում,
մինչև կատարեմ քո պահանջը»: Նա անմիջապես հրամայեց
իր զորքերին դիպակով ծածկված սալեր կազմել և իր ըն-
տիր հեծյալներին, կուռ սպառազինությամբ, սալերի վրա
բառնալ աղջիկների փոխարեն, որ խնդրել էր, որպեսզի կա-
րողանա նրանց որսալ իր որոգայթի մեջ: Գալով գետի եզեր-
քը՝ նրանց դիմաց բանակեցին: Սալերի վրա կային ավելի
քան 40 000 հեծյալներ: Ինքը՝ ձենբակուրը, սակավաթիվ
մարդկանցով բանակ դրեց նրանցից հեռու մի բանի ասպա-

րեզ այն կողմ: Նա լուր ուղարկեց Մահմետ զորավարին, թե
եկ [վերցրու] այն, որ ինձանից խնդրեցիր՝ 30 000 աղջիկ-
ները՝ որոնց ես ընտրեցի իմ ամբողջ իշխանությունից քո
պատվականների համար: Արդ, վերցրու քո զորքի պատվա-
կաններից ըստ իմ աղջիկների թվի, անցիր գետի այս կողմը և
ես կտամ իմ աղջիկներին վիճակ գցելով, ում ինչ որ
հասնի, որպեսզի խոսովություն չլինի քո զորքերի մեջ»: Նա
նավեր ուղարկել տվեց գետի այն կողմը, որպեսզի միան-
գամից բոլորն անցնեն նրա կողմը, իսկ նրանք միամիտ
գտնվելով զորքերի պատվականներից՝ 30 000 մարդ ընտրե-
ցին և անցկացրին գետի այս կողմը: Հենց որ անցումը վեր-
ջացավ, ձենաց արքան հրաման տվեց հարձակվելու Իս-
մայելի զորքի վրա:

Երբ պատերազմում իրար բախվեցին, անմիջապես դուրս
եկան ծածկությունների տակ թաքնվածները և շրջապատելով
սրով կոտորեցին, այնպես որ նրանցից ոչ ոք չազատվեց
նույնիսկ փախուստի դիմելով: Նավերի լարերը կտրեցին,
որպեսզի նրանցից ոչ ոք չփրկվի, և ոչ ոք չսպրեց: Միայն
Մահմետը, սակավ մարդկանցով, երիվարները հեծնելով՝
գետն անցան, ապաստանելով իրենց երիվարների ուժին:
Այսպես կորազուլիս ձենաց արքայի կողմից խալտառակված,
գնացին իրենց երկիրը և այլևս չհամարձակվեցին պատերազ-
մի դուրս գալ ձենաց աշխարհի դեմ:

Իսկ [Իսմայելի իշխանը] 10 տարի և 8 ամիս ապրելով՝
վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ

Նրանից հետո իշխանությունը ժառանգեց Սուլեյմանը
[տիրեց] 2 տարի 8 ամիս և վախճանվեց:

Այս է նրա վարքագիծը:

Իր իշխանության երկրորդ տարում նա բազում զորք գու-
մարեց, տվեց Մսլիմ⁶¹ զորավարին և առաքեց Կասպից դռնե-
րը: Սրանք գալով մարտնչեցին Գարբանդ քաղաքում գտնվող
հոնաց զորքերի դեմ, հարվածեցին, հալածեցին և քանդելով
ավերեցին ամբողջի ղզակապարիսպը: Մինչդեռ ամբողջի
պարիսպն էին քանդում, նրա հիմքում գտան մի մեծ վեճ

քար, որ գրոշմված ունի հետևյալ արձանագրութիւնը՝ «Մար-
կիանոս ինքնակալ կայսրը շինեց քաղաքը և այս աշտարակ-
ները, իր գանձերից բազում տաղանդ ծախսելով, իսկ հետա-
գայում Իսմայելի որդիները քանդելու են այն և ապա իրենց
գանձերով վերստին են շինելու»: Երբ քարի վրա գրոշմված
արձանագրութիւնը գտան, պարիսպը քանդելուց զազարեցին
և վերակացու գործավարներ նշանակելով՝ վերստին շինեցին
կործանված պարիսպը:

Ինքը՝ Մուխմբ, վերցնելով իր զորքի բազմութիւնը, ան-
ցավ ճորա պահակը, ասպատակ սփռելով Հոնաց աշխարհում
և ապա գնաց բանակ գրեց հոնաց Քարգու քաղաքի մոտ:
Իսկ երկրի բնակիչները, երբ տեսան գիշատիչ թշնամուն,
որը ելած էր իրենց դեմ, շուտափույթ իմաց տվին խաղարաց
արքային, որ խաբան է կոչվում: Իր բազմամարդ զորքը և
բոլոր հաղթանդամ հսկայազուններին վերցնելով, որոնց
հզոր արիութիւնը հռչակված էր ամեն ազգերի մոտ, նա
եկավ բանակ գրեց նրա առջև: Շատ օրեր միմյանց դեմ մար-
տնչում էին, սակայն ոչ թե գունդը գնդի դիմաց, այլ քմբա-
մարտ կռիւթ: Խաբանը հապաղում էր կռիւթ մեջ մտնել, սպա-
սելով Ալփ Քարխանի գալստյանը, որին օգնութեան էր կան-
չել: Երբ Մուխմբ տեսավ անհուն զորքերի բազմութիւնը, ինքն
իր մեջ վարանեց և խորհում էր, թե ինչպիսի հնար գտնի
նրանցից ազատվելու համար: Նա հրամայեց զորքին բանա-
կատեղիում ուժեղ կրակ գցել և թողնելով բանակի ազխը,
հարձերը, ծառաներն ու աղախիները և այլ խառնիճաղանջ
ամբոխ, ճանապարհ բնկավ գեպի Կովկաս լեռը, կոտորելով
անտառները և ուղի բացելով, մազապուրծ ազատվեց թշնա-
մու ձեռքից: Այսպես ամոթով լի, կորազուլս վերադարձավ
Հոնաց աշխարհից:

Այս ամենը կատարելով՝ Մուլեյմանը վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ժ Գ

Նրանցից հետո իշխանութիւնը ժառանգում է Օմարը²,
որն [իշխում] է 2 տարի ու 5 ամիս և վախճանվում:

Սրա մասին ասում են, թե աղնվագույն էր, քան իր ազգա-
տոհմի բոլոր մարդիկ: Նա վերագործրեց այն գերյալներին,

որոնց Մահմեդը Հայոց աշխարհից գերել էր՝ մեր երկրի նա-
խարարներին այրելուց հետո: Նա բազում ամրոցներ էր
գրավել և տղամարդկանց ու կանանց գերեվարել: Երբ Օմարը
իշխանութեան մեջ հաստատվեց, ազատ արձակեց բովանդակ
գերիներին, յուրաքանչյուրին իր տեղը [ուղարկելով] և իր
իշխանութեան տակ գանվող երկրները խաղաղեցրեց:

Սույն Օմարը նամակ գրեց՝ Հոռոմոց կայսր Լևոնին⁶³,
որպեսզի ճանաչի մեր հավատի էութիւնը: Նրանում կային
բազում հարցեր⁶⁴, որոնք համառոտ կարձանագրեմ ստորև:

«Անվամբն Աստուծո հավատացելուց իշխան Օմարից հո-
ռոմոց կայսր Լևոնին:

Բազում անգամներ կամեցանք իմանալ ձեր կարծիքը ձեր
հավատի ուսմունքի մասին և հաճախ ձգտել ենք գիտենալ,
թե արդյոք ի՞նչ եք խորհում այդ մասին, սակայն երբեք մեզ
հնարավոր չեղավ վերահասու լինել:

Արդ, ստույգ ասա ինձ, նախ թե ինչու Հիսուս ասաց աշա-
կերաններին. «մերկ եկաք և մերկ էլ կվերադառնաք»⁶⁵, կամ
ինչո՞ւ չես ընդունում այն, ինչ ասաց Հիսուս ինքն իր մասին,
այլ [կամենում ես] բննել մարգարեների գրքերը և սաղմոս-
ները, որպեսզի այնտեղ վկայութիւններ գտնես Հիսուսի մար-
դացման մասին: Գու երկմտեցիր և տարակույսի մեջ ընկար
ու բավական չհամարեցիր այն, որ Հիսուս վկայել է իր անձի
մասին, այլ հավատացիր մարգարեների ասածին:

Սակայն Հիսուս արդարև արժանի էր հավատալու: Նա
մոտ էր Աստուծո և ավելի լավ գիտեր ինքն իրեն, քան
[այն] գրքերը, որոնք փոփոխված և աղավաղված⁶⁶ են ազ-
գերի կողմից, որոնց դուք շփոթեք: Կամ ինչո՞ւ եք արդարաց-
նում գրքերը ու հետևում նրանց այն [մտքերին], որոնք ձեզ
ճշմարտանման են թվում: Գուք ասում եք, թե Օրենքները
բազում անգամներ գերվեցին և այն կորցրեցին Իսրայելի որ-
դիները նրանք, որոնք ընթեռնում էին և գիտեին: Եղան
որոշ ժամանակներ, երբ դրանցից ոչինչ չկար նրանց մոտ,
մինչև որ հետագայում մարդկանցից ոմանք, ըստ իրենց
իմաստութեան, գրի առան՝ ազգը ազգի ետեից և ցեղը՝ ցե-
ղի: Սակայն նրանք մարմնեղեն էին Ազամի որդիներից և
կարող էին մոռանալ ու տարակարծիք լինել, քանզի նրանց

մոտ են գտնվում սատանան և նրանք, որոնք իրենց թշնամուծ
թյամբ նման են նրան:

Կամ ինչո՞ւ Մովսեսի օրենքների մեջ չեն հիշվում արքա-
յությունը, դժոխքը, գատաստանն ու հարությունը: Այդ մա-
սին ձեզ պատմել են նրանք, որ իրենց հնարամտությամբ
ավետարանը գրեցին՝ Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս և Հով-
հաննես: Մխիթարիչը, որի մասին ավետարանում ասվում է,
որ Քրիստոսը պետք է ուղարկի, ոչ այլ որ է, եթե ոչ մեր
Մահմետը: Կամ ինչո՞ւ Քրիստոսի աշակերտներից հետո քրիս-
տոնյա ազգերը 72 ցեղերի բաժանվեցին: Աստուծո անգու-
ղական զորությունը զուգակցում եք հավասար և նման՝ ընկեր
ընդունելով երեք աստվածություններին: Բոլոր օրենքները
ջանում եք կամայականորեն փոփոխել, թլփատությունը
մկրտությունը փոխարինելով, զոհերը՝ օրհնության հացի ու
բաժակի հաղորդությամբ և կիրակին շաբաթի տեղ պատվե-
լով: Ինչպե՞ս կարող էր Աստված արյան ու մարմնի և պես-
պես աղտեղությունների մեջ արգանդում բնակվել: Եվ կամ
ինչո՞ւ առաքյալների ու մարգարեների ոսկորները պաշտում
եք, կամ խաչի նշանը, որն ըստ օրենքի [պատժի] դատա-
պարտության գործիք էր, ինչպես նաև պատկերները, որ
պաշտում եք: Եսայի մարգարեն վկայում է մեր օրենսդրի
մասին որպես Հիսուսի ընկերոջ, որը հավասար է նրան, բան-
զի մարգարեն իր տեսիլքի մեջ տեսավ նրանց որպես ուղեկից-
ների, ընդ որում մեկին էլի վրա հեծած, իսկ մյուսին՝ ուղտի:
Իսկ դուք ինչո՞ւ չեք հավատում:

Այս ամենի մասին վերահասու դարձրու ինձ, որպեսզի
կարենամ ձեր ուսմունքի էությունը ըմբռնել:

Այս ամենը և սրանից էլ ավելի ընդդիմաբանություն գրեց
Իսմայելի իշխան Օմար Լեոն թագավորին, որի պատճառով
Լեոն կայսրը հարկադրված եղավ պատասխան գրել հետևյալ
ձևով:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Գ

«Փլաբիոն Լեոն՝ կայսր հավատացյալ ի տեր Հիսուս
Քրիստոս՝ մեր ճշմարիտ աստված և իրեն ճանաչողների թա-
գավոր:

Օմարին՝ սառակինոսների առաջնորդին:

Ինչպիսի՞ս խոսքերով կարելի է ուղղագույն և ճշմարտա-
գույն ձևով պատասխանել այն [նամակին], որն առաքել էս
մեզ: Մանավանդ որ Աստուծո սովորել ենք հեղուկությամբ
խրատել ընդդիմակացներին, որ թերևս նա ժամանակ տա
ապաշխարության: Թագավորական օրենքները չեն [պահան-
ջում] խրտնեցնող խոսքերով, քարի հարվածների նման
խփել այնպիսիներին, որոնք կամենում են լսել ճշմարտու-
թյան սքանչելի խորհուրդը: Բայց բանի որ քո գրության
սկիզբը ճշմարտության գոնն փոքրագույն կերպարանքն իսկ
չունեն, ապա [մեզ] ևս հարկավոր է ոչ ճշմարիտի մասին
չասել, թե արդար է:

Քանզի քո գրվածքում ասում ես, թե «բազում անգամներ
գրել ենք ձեզ մեր՝ քրիստոնեաներիս, աստվածային խորհրդի
մասին»⁶⁷ և թե կամենում ենք զիտենալ՝ ինչ եք խորհում
ձեր հավատի ուսմունքի մասին»:

Այսպիսի բան չէր կարող լինել և ոչինչ չէր կարող մեզ
ստիպել նման բաներ անելու: Քանզի չենք սովորել մեր
վարդապետից (ուսուցչից) ու տիրոջից մեր միակ աստված-
դիտությունը օտար ուսումնականների առաջը դնել որպես
ծաղրի նյութ և մանավանդ այն մարդկանց, որոնք մարգարե-
ների կանխասացությանը և առաքյալների քարոզությանը
տեղյակ չեն: Այս նույնը մենք այլոց ևս սովոր ենք պատվի-
րել:

Այո, մենք բազում անգամներ գրել ենք քեզ և դարձյալ
կգրենք, եթե կարիք լինի, բայց [սոսկ] աշխարհիկ գործերի
մասին և ոչ աստվածային նյութերի շուրջը: Եվ մենք, խրատ-
ված աստվածային ձայնից, թե «ավելք պատասխան ամեն
ինչի, որ հարցնեն ձեզ»^{*} իսկ եթե մեկը շհարցնի, նրան չպա-
տասխանեք: Մենք այլևս չենք կամենում իմանալ ձեր կար-
ծիքի զորությունը, այլ Աստված է մեզ [ուսուցանում]: Այս
առթիվ խրատված ենք, թե «ամեն ինչ բնեցեք, իսկ ինչ
բարի է՝ ընդունեցեք»^{**}: Արդ, մենք ունենք պատմությունները՝
գրված մեր երանելի եպիսկոպոսների կողմից, որոնք այն

* Սա. Սող., ԻԶ, 5 Սիրաբ, Ե, 14:

** Թեսաղ. Ե, 21:

ժամանակներում են ապրել. նույն ժամանակը եղել է նաև ձեր օրենսդիր Մահմետը և այդ պատճառով կարիք չկա քեզ տանջել նման հարցերով: Բայց մի կարծիք, թե կամաչենք մեր սքանչելի աստվածագիտության համար: Լսիր, ապա եթե ախորժես և ինձ ունկնդրես, երկրի բարիքները կվայելես, ինչպես ասել է Եսայիասը:

Հույժ զժվար է, ով մարդ, լիակատար սուտը հերքել, երբ հակառակորդը խորհում է միայն հակառակվել: Այսպիսին է հետևյալը՝ եթե երկու հոգի կրակին մերձենալով՝ նրանցից մեկը այն հուր կոչեր, ինչպես իրոք է, իսկ մյուսը հակառակելով ասեր, թե սա ջրի աղբյուր է, հայտնապես կերևար հակառակասերի ստույթունը:

Արդ, ասում ես, թե մեր Տերն ասել է ավետարանում. «Մերկ եկաք և մերկ էլ կվերադառնաք»: Մեր Տիրոջ ավետարաններում ոչ մի տեղ չենք գտնում այս խոսքերը, թեպետ և միշտ հրամայում է խոկալ մահվան մասին: Այլ այն Հոբի խոսքն է, երբ արգարին սատանայական փորձությունների ենթարկեցին, նա ասաց. «Մերկ եկա իմ մոր որովայնից և այստեղից մերկանդամ կդառնամ: Տերը սվեց և Տերն առավ: Օրհնյալ լինի Տիրոջ անունը»*: Բայց դուք սովորել եք խաբել՝ կցկտուր քաղելով սուրբ Գրոց վկայություններից, որոնք ոչ ընթերցել եք և ոչ էլ կընթերցեք: Ձեզ մոտ գտնվող աստվածավաճառները, այսինքն հավատավաճառները, ձեր տրամադրությունը որսալով, աստվածային գրքերի խոսքով ասած՝ ինչ որ իրենց պետք է, այն են շաղակրատում: Բայց թեպետ հայարտացած ես բռնապետությամբ, լսիր իմ պատասխանները: Ասացիր, թե մենք Դավթի սաղմոսներում և մարգարեների գրքերում. վկայություններ ենք գտնում մեր տիրոջ մասին: Այժմ նոր չէ, որ նկատել ենք սուրբ Հոգու նման ասացվածքները, որոնք մարգարեների միջոցով ասված են: Աստուծո շնորհքով ու կամքով քրիստոնեական քարոզությունն սկսեց, հենց նրա միջոցով էլ կատարվեց և աճեց ու կաճի նույն արարչի և Աստուծո զորությամբ:

Գրել ես, թե ռեալական համարեցիր ու հավատացիր այդ բոլորին, անուշադիր թողնելով այն, որ Հիսուս Քրիստոս

* Յովբ, Ա, 21—22:

վկայել է իր անձի մասին, երկմտեցիր և տարակուսեցիր: Երանի թե, ինչպես դու ասում ես, իրոք հավատացիր Ավետարանին, որպես հաստատուն և անսխալ պատմության, քան որեւէ մեկ ուրիշին: Մենք հակասություն չենք գտնում Հին և Նոր [կտակարանների] միջև և ոչ էլ հնարավոր էր, որ բարության մեկ աղբյուրը, այսինքն աստվածությունը բխեր չարիք և բարիք, ճշմարտություն և ստույթուն: Եվ որպեսզի դյուրընկալ դարձնի հրեից անօրեն ազգին իր խոսքի (Բանի) գալուստը մարմնով՝ առականերով, օրինականերով և առավել հայտնի պատվիրաններով իր մարգարեների միջոցով զգուշացնում էր այդ ազգը, որպեսզի ըստ իրենց սովորության Քրիստոսի գալստյան նկատմամբ անհավատ չմնան: Նրանց միջոցով Տերը վկայեց իր մասին ավետարաններում և այն, որ նա մարգարեների բերանով անմարմնաբար (հոգեպես) խոսեց, չի հակասում այն բանին, որ հետագա ժամանակներում մարմնանալով՝ հայտնապես խոսեց: Այս բոլորը Աստուծո շնորհքիվ ամեն ինչ իր տեղում ցույց կտանք այս նամակում՝ ընդունելով բարձրագույնը, որպես գերմարդկային, իսկ խոնարհագույնը իբրև մարդկային խոստովանելով:

Երկրորդ, գրել ես, թե ռեալարև Հիսուս արժանի էր հավատքի և մերձավոր էր Աստուծո ու ավելի լավ գիտեր ինքն իրեն, քան զրվածքները, որոնք աղավաղված և փոփոխված էին ազգերի կողմից, որոնց չգիտեք»:

Պատասխան. ճշմարտությունը չի կարող է-ն չէ ասել և չէ-ն՝ է, իսկ սուտը դյուրությամբ ամեն ինչի վրա հարձակվում է, քանզի կարող է ուրանալ ոչ միայն երևելի արարածներին, այլև նույն ինքն արարչի մասին ասել, թե Աստված չէ: Ուստի զարմանալի չէ, թե սուտը աստվածային զրվածքները նույնպես կարող է ուրանալ կամ նրանց մեղավոր սկիզբ վերագրել:

Արդարև Հիսուս արժանի էր հավատքի ոչ որպես սոսկ մարդ, զուրկ աստվածային իմաստությունից, այլ երկու կողմից կատարյալ՝ թե որպես աստված, թե որպես մարդ: Արժանահավատ են նաև մարգարեների միջոցով ասված նույն խոսքի (Բանի) ասացվածքները, ոչ այն բանի համար, որ մարդիկ խոսել են նրանց մասին, այլ որովհետև նրանց

միջոցով հոգեպես խոսեց Աստուծո Խոսքը (Բանը): Նրանք խառն են թե Հին, թե Նոր [կատակարաններում] և այդ պատճառով՝ իրար չեն հակասում:

Գու ասում ես, թե [սուրբ] գրքերը ազավազված են. եթե այդ բանը քո ուսմունքի առաջնորդն է սովորեցրել, ապա ինքն իրեն մոռացել է [հիշատակել]. իսկ եթե այլ ոք է ասել, առավել ևս ստել է: Արդ, լսիր և լավ խորհիր. քո ուսմունքի առաջնորդը չի՞ ասել, թե որևէ բան կարելի է հաստատել միայն վկաներով և նմանապես ասել է, թե օրենքը հրամայում է, որ «ամեն ինչ երկու և երեք վկաների բերնով պետք է հաստատվի»*: Գիտենք որ Աբրահամը ամենից առաջ է ընդունել Քրիստոսի մասին ավետիսը, երբ Աստված ասել էր նրան. «Քո գավակի միջոցով թող օրհնվեն երկրի բոլոր ազգերը»** և Սահակը (Բսահակ) այսպիսի հույսով օրհնել է Հակոբին, իսկ Հակոբը նույնպես օրհնել է իր որդուն՝ Հուդային, «Հուդա, քեզանից կծնվի մեկը, որ կլինի իշխան և նրա պետը, մինչև զան գալիքները, և նա է հեթանոսների ակնկալույթյունը»⁶⁸:

Քանզի Մովսես նրա մասին օրենսդրեց և պատվերներ տվեց Հևուսին, Դավթին, Սողոմոնին և տասներկու մարգարեներին՝ Սամուել, Եղիա, Եղիսե, Եսայի, Երեմիա, Դանիել, Եզեկիել [մարգարեներով] հանդերձ, [ինչպես նաև] արդար Հոբին, Զաքարիայի որդի Հովհաննես Միտլին: Սրանց վրա ավելացրու մեր տիրոջ տասներկու աշակերտներին, ինչպես նաև յոթնասունին և միանգամից հներին ու նորերին՝ 111 հոգի: Արդ, դու համաձայն չե՞ս այսքան սրբերի և Աստուծո սիրելիների հետ, որոնք խոսել են Քրիստոսի գալստյան մասին և որոնց մասին քո Մահմետը վկայել է, թե Աստուծո սրբեր ու ծառաներ են: Գու քո Մահմետին ավելի ես հարգում, քան Աստված, որ խոսեց նրանց հետ և Աստուծո խոսքը (Բանը), որ երևաց մարմնով:

Արդ, համառոտ եմ հարցնում, ազաչում եմ, ասա, ո՞րն է ճշմարիտը՝ Աստուծո 111 ծառաների վկայությունը, որոնք նույնն են ասում և նույնի մասին, թե մի այլախոհի, այլի-

* Մատթ. ԺԸ, 16:

** Մենդ. ԻԲ, 18:

մացի և ստելով իրեն ճշմարտախոս կարծողի [տեսակետը]: Ահա այս է ստելով ճշմարիտ խոսելը: Քո Մահմետը սովորեցրել է՝ ձեզ ընդունել վերոգրյալ սրբերին, Աստուծո ծառաներին ու սիրելիներին, սակայն չի ընդունում և այլոց սովորեցրեց չընդունել այն, ինչ նրանց միջոցով խոսեց Աստված:

Ասացիր, թե «ինչպե՞ս եք արդարացնում հրեաների գրքերը և ընդունում եք նրանցում ձեզ համոզիչ թվացող [մտքերը]: Թեև դուք ասում եք, թե այդ օրենքները բազում անգամ գերվել են, կորել են: Իսրայելի այն որդիները, որ կարգում էին, գիտեին նրանցում եղածը և եղան ժամանակներ, երբ նրանցից ոչինչ չէր մնացել նրանց մոտ, մինչև որ դրանից հետո մարդկանցից ոմանք ըստ իրենց հասկացողության և կամքի գրեցին ազգը (սերունդը) ազգի ետևից և ցեղը՝ ցեղի: Նրանք մարմնեղեն էին՝ Աղամի որդիներից, որոնք մոռանում են և տարբեր կարծիքներ են ունենում, քանզի սատանան և նրա նմանները մոտ են նրանց իրենց թշնամությամբ»:

Պատասխան. զարմանում եմ և զարմանում, ոչ թե ձեր անհավատության վրա, այլ թե ինչպե՞ս չեք ամաչել այն հայտնել, այլ դեռ գրով էլ ավանդել եք, որպեսզի առավել ևս ծիծաղելի դառնաք: Գուք կարծում եք, որ կարող եք մեր խոսքերով մեզ գայթակղեցնել: Քո թղթի գլուխը սկսելով մեր ասացվածքներով, կարծում ես, որ կհավատացնես, թե դուք եք ասել: Արդ, եթե մեր ասացվածքները ընդունելի են ձեզ, դու պարտավոր ես ամբողջովին հավատալ, քանզի ոչ ոք ստով վկայություն չի տա, դա նշանակում է վկայության մի մասը ընդունել, իսկ մնացածը՝ մերժել: Բայց որովհետև մտեղյակ չես այս բաներին, լսիր ու սովորիր: Մենք ասում տեղյակ չես այս բաներին, լսիր ու սովորիր: Մենք ասում ենք, թե հրեաները օտարության մեջ ոչ թե իրենցից ստեղծել են զրույցներ, այլ տեղեկացել են եբրայեցի աստվածասեր մարդկանց ստույգ պատմություններին, ինչպես նաև հենց իրենց մարգարեների գրքերին: Աստուծո առաջին վեց օրում ստեղծված արարածների թիվը 22 է, 22 են նաև աստվածային գրքերը⁶⁹, Թե՛ եբրայեցիների, թե՛ մեզ մոտ, նույնքան է նաև նրանց այբուբենի թիվը, թևակա և նրանցից հինգը ունեն կրկնակներ, և սա առանց մեծ խորհրդի չի արված: Այս բանը Աստված իր մարգարեների միջոցով հայտնել և

կարգել է, որպեսզի նրանց մեջ հղած ճշմարտությունները երևան: Այս 22 գրքերից հինգը օրինաց* [գրքերն] են, որ եբրայեցիք՝ Քորա, ասորիները՝ Օրաթա, իսկ մենք՝ Նոմոս Ենը կոչում: Մրանք պարունակում են աստվածագիտության էությունը և աշխարհի աստվածային արարչագործությունը, հեթանոսական կուտքերը չպաշտելու պատվերը, Աբրահամի մոտ հղած ուխտը իր զավակի մասին, որը Քրիստոսն է և այլ պես-պես հրամաններ դատաստանների և զոհերի մասին, որպեսզի նրանց հրաժարեցնեն հեթանոսական սովորություններից, որոնց սովոր են: Հեսուի, Գատավորաց, Հոութի, Քազավորությունաց շորս գրքերը և Մնացորդացը ըստ ժամանակի պատմում են Աստուծո արարչագործությունը, արդարների անսխալ տոհմաբանությունը, որ գալիս կարգով իջնում է մինչև Քրիստոս, [հաղորդում են] Իսրայելի թագավորների պատմությունները, թե ո՞ր մեկը Աստուծոն հաճելի էր եղել և որը՝ ոչ, ինչպես նաև նրանց հանցանքների պատճառով [հրեա] ժողովրդի բաժանումը երկու թագավորության՝ Իսրայել ու Հուդա, և պատմությունը նրանց գերություն: Իսկ Գավթի սաղմոսները, Սողոմոնի գիրքը, որը եբրայեցիների մոտ կոչվում է Կոհեղեթ ու Շիրաթշիրիմ⁷⁰ և մենք Պատիմոն ու Սամատան ենք կոչում, ինչպես նաև տասներկու մարգարեները և Եսայի, Երեմիա, Գանիել ու Եզեկիել, այս բոլոր գրքերը Քրիստոսի գալստյան մասին մարգարեություններ են: Արդ, և թե հրեաներից որևէ մեկը շփոթելով ապականեր, ապա այդ գրքերը ամբողջական չէին մնա, քանզի շարագործները նախ գրքերի թիվը կջնջեին և մեկ կամ երկու և կամ թերևս երեք գրքի մեջ կհավաքեին: Նրանք կարող էին հավելվածները վերացնել, քանզի ջնջելը նրանց համար շատ դուրին էր:

Գարծյալ կարծում եմ, որ անտեղյակ չես այն թշնամությանը, որ քրիստոնյաներիս ու հրեաների միջև կա, և դատասկ այն բանի համար է, որ մենք խոստովանում ենք Հիսուսին, թե նա է Քրիստոսը, որ մարգարեների կողմից բարովից որպես որդի Աստուծո: Իսկ հրեաները նրան չեն կոչում Քրիստոս, այլ ընդունում են, թե Քրիստոսը պետք է գա:

* Հեգամատյան:

Նրանք չհավատացին մարգարեների գրքերին և այսպիսով Քրիստոսին չեն խոստովանում որպես որդի Աստուծո: Արդ, ինչպե՞ս է լինում, որ գրքերի ապականիչները այսպիսի հաստատուն և անտարակուսելի վկայությունները թողել են իրենց գրքերում և կամ ինչպե՞ս են նրանք ավելացրել, երբ այդ [վկայությունները] ոչ մի այլ բանի չեն կարող վերաբերել, թեկուզ մեկն այն բռնադատի, քան հենց Աստուծո մարմնացյալ որդուն:

Ընդունիր և իմ երրորդ պատասխանը. հրեաների գերությունը եղավ նախքան Քրիստոսի մարմնով գալուստը: Արդ, ինչպե՞ս դեռ նրա ժամանակ հաստատուն կային և տաճարը և կտակարաններն ու բահանայությունը, ինչպես դա հայտնի է սուրբ ավետարաններից և որպես դու իսկ վկայել ես Տիրոջ, թվատություն և այն ամեն ինչի մասին, որ նա ըստ ավետարանների կատարեց: Այս բանը նա արեց ոչ այլ բանի համար, քան արդարացնելու մարգարեների միջոցով իր ասածը և ցույց տալու, թե դրանք իրեն հակառակ չեն, այլ սիրելի են և հաստատուն վկաներն են նրա մարդեղություն խորհրդի: Ինչպիսի՞ն էին հրեաների կտակարանները, եթե ոչ մարգարեների գրքերը, որոնք Իսրայելի ու Հուդայի կրկնակի գերությունից հետո հրեաների մոտ կային մինչև մեր փրկչի ժամանակները: Դրանց մասին Տերը բաղում վկայություններ է բերում ավետարաններում ուսուցանելու համար անհավատ հրեաներին: Հրեաների ազգը գերի տարվեց Նաբուգոդոնոսորի կողմից, սակայն աստվածային նախախնամությունը թույլ չտվեց, որ նրանց հետ կատարվի այն, ինչ այժմ պատահում է գերյալների հետ, այլ բովանդակ ազգը բնական վեց իր ուղած տեղերում: Նրանց մոտ էին նաև գրքերը և մարգարեներից ոմանք, ինչպես Եզեկիելը, որն ասում է ինքն իր մասին. «Ես գերություն մեջ էի Քոբար գետի ափին*»: Անանիան և մյուս երանելիները Բաբելոնում հնոցի մեջ ընկան և մեծն Գանիելը մարգարե դարձավ Բաբելոնում և այնտեղ առյուծների գուրն ընկավ և նույն տեղում էր, որ տեղի ունեցան Եսթերի հետ կապված դեպքերը: Բայց որ նրանց մոտ կային գրքեր, [այդ մասին] լսիր սուրբ Հոգուն, որը մար-

* Եզեկ. Ա, 1:

դարեի միջոցով Սաղմոսի մեջ խոսում է հրեաների գերության մասին, որը թեպետ տակավին չէր պատահել, սակայն անսխալ հիշատակվել էր գալիք դեպքերը ՃԼԶ (136) սաղմոսում⁷¹, ասելով «Բաբելոնի գետերի մոտ նստում էինք և լալիս՝ հիշելով Սիոնը: Նրանց մեջ ուռինների վրա կախում էինք մեր քնարները, քանզի մեզ գերողները երգ էին խնդրում և մեզ կողոպտողները՝ օրհնության խոսքեր»:

Իսկ որ ասում ես, թե «մանկային իմաստությամբ գրված գրքեր են», գիտեմ որ կամենում ես բամբասել Եզրի երկրորդ [խմբագրման հարցը]: Նրա վրա իջել էր սուրբ Հոգու շնորհքը, և նա առանց վրիպումների ամեն ինչ գրեց: Եվ երբ ամբողջ [հրեա] ժողովուրդը այն երկրներից, ուր սփռված էր, վերադարձավ Երուսաղեմ, իր հետ բերելով գրքերը, այնտեղ երևացին Աստուծո հրաշալի գործերը, քանզի [համեմատելով] հին գրքերը Եզրի [խմբագրած] պատմության հետ՝ ոչ մի պակաս չգտնվեց:

Ասում ես, թե «մարդիկ էին և կարող էին մոռանալ» մարդիկ միշտ ամեն ինչում տկար են, պակասամիտ և մոռացկոտ, սակայն Աստված հավիտենական է, մեծ է զորությամբ, նրա իմաստությունը սահման և եզր չունի և որի մոտ չկա տարակուսանք կամ մոռացման ախտ, խոսեց մարդկանց հետ մարգարեների՝ իր ծառաների միջոցով: Նա խոսեց մարգարեների միջոցով, որոնց նա առանց մարդկային իմաստության չի թողել: Իսկ քո Մահմետը, արդյոք դու նրան մարգ չե՞ս համարում, որի խոսքերով միայն դու արհամարհում ես Աստուծո այսբան սրբերի վկայությունները: Գու ասում ես, թե «սատանան մոտ է Աստուծո ծառաներին, իսկ Աստված՝ ամենեկին ոչ»: Սակայն տրամաբանող մարդիկ գիտեն, որ եթե մեկը գրքերի վկայությունները չգիտի, ապա նրան է մերձենում սատանան և ոչ այն սուրբ և աստվածահան մարդկանց:

Գրքերի մասին այսբանը բավական է:

Իսկ որ ասում ես, թե «Մովսեսի օրենքների մեջ չենք գտնում արքայության ու դժոխքի, դատաստանի և հարության մասին», դու չես կամենում հասկանալ, որ Աստված ուսուցանում է մարդկանց այնքան, ինչքան մարդիկ կարող են բնկալել աստվածային զիտությունը: Ոչ թե մեկ մարգարեի

միջոցով խոսեց Աստված մարդկանց հետ և ոչ էլ մեկ անգամ, ինչպես դու ես կարծում, թե իբր ինչ որ Աստված պատվիրեց մարդկային ցեղին՝ ամենը Մովսեսի միջոցով հաղորդեց: Մ՛չ, այդպես չէ. քանզի ինչ որ նրան պատվիրեց, չէր պատվիրել նրանց, որ Նոյից առաջ էին, իսկ ինչ պատվիրեց Աբրահամին, չէր պատվիրել Նոյին, նույնպես և Մովսեսինը չէր պատվիրել Աբրահամին, և Հեսուինը չէր պատվիրել Մովսեսին, իսկ Սամուելին, Գավթին և այլ մարգարեներին իրենց ժամանակներում [պատվիրածը] չէր պատվիրել Հեսուին: Ինչպես նախապես ասել ենք, Աստված կամեցավ իր էությունը և իր կամքը սակավ առ սակավ ծանոթացնել մարդկային ցեղին, քանզի մարդիկ չէին էլ կարող միանգամից քմբընել նրա սբանչլի ուսմունքը:

Արդ, եթե Աստված ամեն ինչը մեկ մարգարեի միջոցով ասած լիներ, ինչո՞ւ պետք է ուղարկեր նաև այլ մարգարեներ: Կամ եթե նրանց թույլ էր տալիս ամեն ինչ աղավաղել, ինչպես դու ես ասում, ինչո՞ւ խոսեց նրանց բերնով: Թեպետ և Մովսեսի միջոցով Աստված միայն նախնական ուսմունքն էր ուղարկել մարդկանց և ոչ տակավին կատարելագույնը, այսուհանդերձ նրա մոտ էլ Աստված նշեց հարությունը, դատաստանը և դժոխքը: Հարության մասին ասում է՝ «տեսնե՛ք, ես եմ Աստվածը, և չկա Աստված, բացի ինձանից: Սպանում եմ և ապրեցնում, հարվածում եմ և բժշկում, և ոչ ոք իմ ձեռքից չի փրկի ձեզ»*: Իսկ դատաստանի մասին ասում է՝ «կարեմ սուսերը փայլակի նման և վրեժխնդրության համար կարձակեմ իմ աչքը»** և դարձյալ «դատաստանի վրեժ կխնդրեմ իմ թշնամիներից, և իմ ատելիները կհատուցեն»***: Իսկ դժոխքի մասին՝ «իմ բարկության հուրը բորբոքված է և կայրի մինչև ներքին դժոխքը»****, սակայն առավել կատարյալ և զարգացած [ուսմունքը] այս մասին այլ մարգարեների միջոցով ավելի բացահայտ ասված է:

Իսկ որ ասում ես, թե «Մատթեոս, Մարկոս, Գուկաս և Հովհաննես գրեցին ավետարանները», գիտեմ, որ մեր քրիստ-

* Բ. օր. 18, 39:

** Բ. օր. 18, 41:

*** Բ. օր. 18, 41:

**** Եբեմ. փե, 4:

տոնեական ճշմարտությունից դու նեղվում ես և կամենում քո ստույգան ընկեր գտնել, որպեսզի մենք ասեինք, թե Աստված այն գրված իջեցրեց երկնքից, ինչպես դու քո Փուրկանի⁷² մասին ասում ես: Թեպետ մենք անտեղյակ չենք, որ այն գրեցին Օմարը, Աբու Թուռաբը⁷³ և Սալման պարսիկը⁷⁴, իսկ դուք ստեղծվ հայտարարում եք, թե Աստված երկրնքից իջեցրեց:

Արդ, իմացիր մեր՝ քրիստոնյաներիս, ճշմարտությունը, քանզի եթե այդ այդպես լիներ, ինչպես դու զրպարտում ես, թե իբր հետազայում են ավետարանները հորինվել մեր կամ այլ մեկի կողմից, ի՞նչը կարող էր մեզ արգելել վերացնելու ավետարանիչների անունները և գրել, թե Աստված երկնքից ցած է իջեցրել: Արդ, այս ևս նկատիր, որ Աստված չկամեցավ աննյութական, դեմ հանդիման ասված խոսքերով և ոչ էլ հրեշտակներին մարդկանց մոտ ուղարկելով՝ խրատել նրանց: Սակայն նրանց միջից մարգարեներ ընտրեց և նրանց առաքեց: Դրա համար Տերը, կատարելով իր նախորդ սահմանածը, որը մարգարեների միջոցով խոսել էր նախքան մարմին առնելը և գիտենալով, որ մարդիկ Աստուծո՞ օգնականությունը կարոտ են, խոստացավ նրանց ուղարկել սուրբ Հոգին, որպես պառակղիտոս, այսինքն մխիթարիչ, քանզի տրամում էին ու սգում՝ լսելով իրենց վարդապետից և տիրոջից, թե թողնելու է նրանց: Ինչպես ասացինք, նա այդ պատճառով սուրբ Հոգին կոչեց պառակղիտոս, որպես իսկական մխիթարիչը իր համբարձման համար [տրամողների] և որպես հիշեցնողը նրա բոլոր ասածների և նրանց առջև գործածների, որ նրանք պետք է գրեին (տարածեին) ամբողջ տիեզերքում: Արդ, գիտցիր, որ պառակղիտոսը մխիթարիչ է կոչվում և ոչ Մահմաա⁷⁵, այսինքն գոհանամ՝ եվքաոխստե մեր լեզվով, որը պառակղիտոսը չէ:

Արդարև, այս հայհոյությունները չեն կարող թողություն արժանանալ, ինչպես Տերն ասել է ավետարաններում, թե «ով սուրբ Հոգուն հայհոյի, նրան չի ներվի»*: Սրանից ավելի շար ի՞նչ հայհոյություն կարող է լինել, քանզի սուրբ Հոգի եք անվանում մի մարդու, որը զուրկ է աստվածային

* Մատթ. ԺԹ, 31:

զրբերի գիտությունից: Սուրբ Հոգու մասին Տերն ասաց, «Լսիր նրանց իսկ ասածներին», իսկ մխիթարիչը՝ սուրբ Հոգին, ասում է. «Ում որ իմ հայրը կուղարկի իմ անվամբ, նա է, որ ձեզ ամեն ինչ կսովորեցնի և ձեզ կհիշեցնի թե՛ սովորեցրի ձեզ»*: Ասում է. «Ում որ իմ հայրը կուղարկի իմ անվամբ», իսկ քո Մահմետը չեկավ հանուն մեր Տիրոջ, այլ իր անունով: Սուրբ Հոգին ոչ թե մարդկանց ասաց, այլ սրբերին, այսինքն աշակերտներին, և դու ինքդ գիտես, որ տիրոջ առաքյալները երբեք չեն տեսել քո Մահմետին:

Արդ, ինչպես վերևում ասացի, մեր արարիչը ամեն մի մարգարեի միջոցով ժամանակ առ ժամանակ իր աստվածային գիտությունն էր ուսուցանում: Սակայն նա միայն մարգարեների միջոցով չկատարեց ամեն ինչ, որ անելու էր մինչև հավիտենական արդարության գալուստը: Դանիել մարգարեի միջոցով Աստված բացահայտեց երեք փոփոխմունքները, որոնցով մարդիկ կարող էին հասնել ճշմարտագույն աստվածագիտությանը՝ կոապաշտության խաղաղից լույսի օրենքների շափավոր ճաճանչը, զրանից դեպի Քրիստոսի ավետարանի հզորագույն լույսը և ապա ավետարանից դեպի հանդերձյալ անմար լույսը: Չորրորդ փոփոխումը, վարդապետությունը կամ խոստումը, մարդիկ այլ մարգարեներից չստացան, այլ զրան հակառակ նրանք նույն ինքն փրկչից հաճախակի պատվեր ընդունեցին՝ նրա աշակերտներից բացի չընդունել ոչ մի մարգարե կամ առաքյալ:

Իսկ որ ասում ես, թե Տիրոջ աշակերտներից հետո մենք յոթնասուններկու մասի բաժանվեցինք, ապա այդպես չէ: Ստույգամբ ինքդ քեզ մի մխիթարիչ, թե կարող ես օրինակ բերել մեր սխալները: Արդարև նախատինքի արժանի է քո վիճակը, քանզի նման չէ Աստուծո ծառաների վիճակին: Ինչո՞ւ է այդպես, ես կասեմ քեզ. ձեր վարդապետությունը պատկանում է մի ժողովրդի և մեկ լեզվի և զրա երևան գալու ժամանակը, ինչպես դուք եք ասում, 100 տարի⁷⁶ է կամ փոքր-ինչ ավելի կամ պակաս: Արդ, այդքան կարճ ժամանակում մեկ ժողովրդի ուսմունքը, տեսնում ենք, որ բազում աղանդների է բաժանվել: Դրանից ինչ որ մեզ հայտնի է դարձել, հետևյալն է⁷⁷. Քավլի, Սաբարի, Թուրապի, Կնտրի,

* Յովն. ԺԳ, 26:

Մորզի, Բասզի, անաստված Ջահդի, որոնք ուրանում են Աստուծո էութունը, հարուստներ և քո ասած մարդարեին, ինչպես նաև Հարյուրի: Այս Հարյուրին երկու մասի է բաժանվում՝ մի մասը խոռովարար չէ, իսկ մյուս մասը ձեր հանդեպ այնքան հակառակութուն և ատելություն ունի, որ ձեզ սպանելը ավելի լավ է համարում, քան ամեն մի արդար դործ, ձեզ համարելով և կոչելով անաստված ու թշնամի: Նրանք ձեզանից սպանվելը ամենազլխավոր բարեգործությունն են համարում: Այս արվում է, քանի որ դու քեզ մի փոքր տարակարծիք եղողներին սրով կոտորելը Աստուծո դեմ մեղանշել չես համարում:

Ահա քեզ մոտ նման բաներ են կատարվում, մինչդեռ դուք մի ազգ եք, մի լեզու, [ունենք] մի ազգայնություն, որն իշխան է, քահանայապետ և դահճապետ: Եթե արդարև մարդկային իմաստությունը էր կաղծավորված քրիստոնեական հավատը, զարմանալի չէ՞ր լինի, թե մեր հավատը ձերից վատթարագույն լիներ. 800 տարի է, փոքր-ինչ պակաս կամ ավելի այն ժամանակից, որ Քրիստոս երևաց, ավետարանը տարածվեց բոլոր ազգերի մեջ և մարդկային բոլոր լեզուներով, տիեզերքի մեկ ծայրից մյուսը՝ հունաց ու հռոմայեցոց տերություններում և հեռավոր բարբարոսների մոտ: Եվ եթե որևէ տարբերություն է զգացվում, ապա լեզուների տարբերությունից է: Ինչպես ասացի, դա փոքր է և ոչ այնպես աններող թըշնամություն, ինչպես ձեզ մոտ կա: Դու ասում ես՝ 72 [աղանղներ ունենք]: Չլինի՞ թե մեզ համարում ես հեթանոսներ, նմանեցնելով այնպիսիներին, որոնք պիղծ և աղտոտի էին հեշտասիրության մեջ, Աստուծո նկատմամբ՝ ամբարիշտ և իրենց դարչությունը ձգտում էին Քրիստոսի ամենասուրբ անվան տակ թաքնվելով՝ իրենք իրենց քրիստոնյա կոչել: Սրանց հավատը հայհոյություն էր, մկրտությունը՝ պղծություն, որոնց՝ պղծությունից դարձի դալուց հետո, սուրբ եկեղեցիին մկրտում էր որպես հեթանոսների և որոնց Աստված վաղուց ոչնչացրել էր, և հետք չէր մնացել: Մենք՝ քրիստոնյաներս, յոթնասուն ժողովուրդներ ենք, և ամենք էլ ընդունել ենք մկրտությունը, որպես սուրբ և հավիտենական կյանքի գրավականը: Իսկ եթե լինեն այնպիսիները, որոնք մասամբ այլ կերպ են մտածում, ապա դրանց [կզտենք]

հեռավոր քրիստոնեացիներում, այլալեզու մարդկանց մեջ և մանավանդ ձեր բռնակալության տակ ապրողների մեջ: Սակայն սրանք ևս քրիստոնյաներ են և պետք չունեն վերստին մկրտություն: Եվ զարմանալի չէ, որ հեռավորներն ու այլալեզուները այնքան էլ տեղյակ չեն ճշմարտության ավանդիին, ինչպես որ հարկավոր է: Սակայն նույն գիրքը՝ ավետարանը, բոլոր լեզուներում ամբողջական է պահված, առանց սխալանքների: Արդ, չհիշելով շատ լեզուներ, որոնցով այս սքանչելի փրկչական աստվածագիտությունը տարածվեց, միայն բռնի կհիշեմ, առաջին՝ մեր հունաց, երկրորդ՝ հռոմայեցոց, երրորդ՝ եբրայեցոց, չորրորդ՝ քաղղեացոց, հինգերորդ՝ ասորվոց, վեցերորդ՝ եթովպացոց, յոթերորդ՝ հնդկաց, ութերորդ՝ ձեր սառահիինոսներից, իններորդ՝ պարսից, տասներորդ՝ հայոց, տասնմեկերորդ՝ վրաց, և տասներկուերորդ՝ աղվանից [լեզուները]:

Արդ, ըստ քո ասածի [ենթադրենք], որ մեկ կամ երկու ազգի մոտ, իրոք, գրքերն աղավաղվել են: Իսկ ինչպե՞ս [ենթադրել], որ աղավաղվել են այլ ազգերի մոտ ևս, որոնք, ինչպես գիտեք, հույժ հեռու են մեղանից և իրարից օտար են լեզուներով և սովորություններով: Բայց դուք սովոր եք նման լեզուներով և սովորություններով: Բայց դուք սովոր եք նման բաներ անել, մանավանդ այն Հաջաջը⁷⁸, որը Պարսից երկրում ձեր կողմից կառավարիչ էր կարգված, հավաքեց ձեր բոլոր հին գրքերը և, ըստ իր ցանկության այլ բաներ գրելով, ձեր ամբողջ ժողովրդի մեջ բաշխեց: Քանզի շատ դուրին էր մեկ ազգի և մեկ լեզվի մեջ այսպիսի բան կատարել, ինչպես եղավ ձեզ մոտ: Այսպիսով սակավ բան մնաց ԱրուԹուռաբի գրքերից, քանզի [Հաջաջը] չկարողացավ ամեն ինչ ոչնչացնել: Իսկ մենք նախ աստիկ հրաման ենք ինչ ոչնչացնել: Նախորդել աղվանի բան անել, և ապա ստացել Աստուծոց՝ շահողանել աղվանի բան անել, և ապա եթե որևէ մեկը հանդգնեց ընդդիմանալ նրա հրամանին, ապա կարծյալ անհնար էր մի տեղ հավաքել այդքան լեզուներով տարածված գրքերը և խնամքով ըստ յուրաքանչյուր լեզվի տարածել, փնտրել և նշանակել այդքան թարգմանիչների, որ ստուգել, փնտրել և նշանակել այդքան թարգմանիչներին՝ ինչ պեսզի գրքերից շնչեն՝ ինչ որ կամենան և ավելացնեն՝ ինչ որ իրենց ախորժելի է: Այն էլ մի անգիտացիր, ինչպես և դու ինքդ ասացիր, որ մեր քրիստոնյաների միջև հակառակություններ կան, թեպետ ոչ կարևորագույն խնդիրների շուրջը:

Ապա, ինչպէս տարբեր ազգերի գրքերը, չեն փոխել ըստ իրենց ցանկութեան: Սակայն քրիստոնեականներս, ոչ հեռավորների և ոչ էլ մերձավորների, մոտ այսպիսի բան տեղի չի ունեցել, իսկ դու մի կրկինը քո ստերը, որպէսզի [քեզ մոտ] գտնվող չնչին շափով արդարամտութեանն էլ անարժեք չդարձնես:

Բայց ես այն բանին եմ հույժ զարմանում, որ մերժում ես տերունական ավետարանները և մարգարեների գրքերը, ասելով թե մարդիկ ազավաղել են դրանք, և գրել՝ ինչ կամեցել են: Բայց [միաժամանակ] քո անհաստատ կարծիքների վկայութեանը այնտեղից ես ջանում հավաքել: Դու ազավաղում ես այն խոսքերը, որոնք որպէս վկայութեան մեջ ես բերում, քանզի ուր որ գրված է հայր, փոխարենը գրում ես Տեր կամ Աստված: Եթե արդարութեանն ես փնտրում, պետք է հավատաս գրքերին և ապա դրանցից վկայութեանն մեջ բերես: Իսկ եթե մերժում ես, իբրև ազավաղված [գրքեր], ապա չպետք է նրանցից վկայութեաններ բերես: Երբորդ՝ պարտավոր ես նաև քո բերած վկայութեանները շրջել քո ցանկութեամբ, այլ ինչպէս որ գրքում կան, այնպէս էլ ներկայացնել:

Հույժ դժվար է Աստուծո ծառաներին, որոնք նրա հրամաններին հնազանդ են, ձեզ հետ խոսել, քանզի հեթանոսները, երբ լսում են մարգարեների կամ առաքյալների անունները, ուժգին ծաղրում են: Իսկ դուք, թեև անունները չեք անարգում, այսուհանդերձ նրանց խոսքերը արհամարհում եք, մանավանդ նրա խոսքերը, որը նրանց միջոցով է [խոսել]: Ապա թե ոչ, ի՞նչ անենք Մովսեսին ասված խոսքերը. «Ես եմ Աստվածն Աբրահամի, Իսահակի և Հակոբի»* և կամ թե. «Եկեք մարդ ստեղծենք ըստ մեր պատկերի և նմանութեան»** և կամ. «Եկեք իջնենք և խառնվենք նրանց»*** կամ էլ՝ «Տերը հուր տեղաց Սողոմի և Գոմորի վրա Տիրոջ կողմից, Տերը Տիրոջ կողմից****: Այս բոլորը Մովսեսի զբրբերից են, որոնք ոչ դու, ոչ էլ քո օրհնուսույցը չեք ընթերցել:

Մի կարծիր, թե սա Աստուծո կողմից ասված է հրեշտակներիին, որոնք չեն կարող տեսնել նրան: Մենք չենք կարող

աստվածային գրքերը քեզ նման սնտոի և անհիմն համարել: Ո՞ւմ կարող էին ասվել այս խոսքերը, եթե ոչ նրա խոսքին (Բանին), որը նրա էութեան կերպարանքն է և նրա փառքի լույսի ճառագայթը, ինչպէս նաև սուրբ Հոգուն, որն ամենքին սրբում և լուսավորում է: Եվ դեռ զբարատում եք մեզ իբրև երեք աստվածութեան ճանաչող: Լսիր և ապա պատասխանիր, աղաչում եմ. այլ բան է արեգակը և այլ բան՝ նրա ճառագայթները, թեպետ արեգակից են, և առանց ճառագայթների արեգակը արեգակ է՞ր լինի: Եվ եթե մեկն ասի, որ ճառագայթները ծնվում են արեգակից առանց ախտի կամ իգական էութեան, չի ստի: Եվ թեպետ արեգակն ու ճառագայթը տարբեր բաներ են, այդ չի նշանակում, որ երկու արեգակներ կան, բայց քեզ արդյոք այդպէս չի՞ թվում: Արդ, եթե այդ լույսը, որը մենք աչքով կարող ենք տեսնել, որ Աստուծո ստեղծվածն է, այսպէս մաքուր, ախտից զերծ ծնվում է, դիշերը չբանում է և շինվածքների հետը ծածկվում, ապա առաջերը չբանում է և շինվածքների հետը ծածկվում, ապա առավել ևս մաքուր պիտի համարես աստվածային ինքնաստեղծ, ինքնաբաժան և շխավարող լույսը: Ես հարկադրված եղա այս բանը օրինակով ցույց տալ, քանզի Աստուծո կողմից գրքերի մեջ տրված պատմիքաներին շեւ հավատում, այլ քո կամքը նրանցից ավելի բարձր ես համարում: Ինչ կամենում ես, գրում ես նրանց մասին, իսկ ինչ չեւ կամենում՝ մերժում ես և ժխտում: Անիծյալ է այն մարդը, որ երկու կամ երեք աստուծո է հավատում և այնպիսիներին պետք է այլապէս և այլասկզբունք համարել: Իսկ մենք միայն մեկ Աստուծո ենք ճանաչում՝ արարիչը երկնքի ու երկրի, ոչ խոսքից զուրկ, այլ ամենասուրբ և իմաստուն իր խոսքով (Բանով), զուրկ, այլ ամենասուրբ և իմաստուն իր խոսքով (Բանով), որով ստեղծել և պահպանում է արարածներին: Նրա խոսքը (Բանը) նման չէ մեր խոսքին, որն ասվելուց հետո պարզվում է և անհետանում, իսկ ասվելուց առաջ ոչ լսված, ոչ էլ իմացված է: Հենց այն է Աստուծո խոսքը (Բանը), որ ճանաչում ենք՝ անփոփոխ լույսի անխավար ճառագայթը, որը չի ծնվում արեգակի ճառագայթների նման, և մարդկային կարողութեանից վեր է այն արտահայտելու: Աստվածային գրքերը սրան են կոչում Որդի, որը ծնունդ է ոչ թե ախտավոր տենչանքի և աղտեղի ցանկութեանների, այլ [ծագել է], ինչպէս ճառագայթները արեգակից, լույսը հրից և խոսքը մտքից:

* Ելից, Գ, 6:

** Մենդ. Ա., 26:

*** Մենդ. ԺԱ., 7:

**** Մենդ. ԺԲ., 24:

Ահա թե որչափ մարդկային լեզուն կարող է բացատրել այն, որ Աստուծո խոսքը (Բանք) ծագում է Աստուծուց:

Եվ քանի որ Աստուծու արարածներից ոչ մեկը ավելի պատվական չէ, քան մարդը, դրա համար էլ դու խոստովանում ես, թե Աստված հրեշտակներին հրամայեց երկրպագել Ադամին, թեպետ և աստվածային գրքերի մեջ այս բանը զբոված չենք գտնում: Արդ, Ադամ մարդ էր, և գու գեղեցիկ վկայեցիր, այլանկողով ըո հպարտությունը: Նրանք, որ մարդկանց չեն երկրպագում, թող իմանան, թե որ դասի մեջ պետք է դասվեն, ինչպես դու էլ ասացիր: Արդ, հայտնի է, որ Աստուծո պատկերով ստեղծվեց Ադամը, իսկ չլինի՞ թե դու կարծում ես, որ մեր ախտավոր և ներհակ մարմնի մասին է ասում Աստված, թե իր պատկերն է: Ոչ, այլ նա դեց նրա մեջ և իր խոսքի (Բանի) ու իր Հոգու նմանությունը՝ հոգին, միտքը և խոսքը: Միացնելով այս բոլորը նրա մեջ, ներակայ և աալով նրան ինքնիշխանություն, կամք, Աստված ավելց նրան իր պատկերը: Սակայն նա բանսարկու [սատանայի] խարկանքով զրկվեց պատվից, որ նրան Արարիչն էր տվել, մոռացավ իր ստեղծողին և ապրելով անառակ վարքով, գարշելի ցանկությունը պիղծ և պես-պես գիշությամբ, միմյանց ատելով ու անարգելով, սպանություններով և, որ ամեն շարիքների սկիզբն է ու վերջն է, կռապաշտությունը և այնպիսի պոռնկություններ, որ ասել չեմ համարձակվում: Քանզի ոչ միայն գոյություն չունեցողներին և կամ երևացող արարածներին աստվածներ կարծեցին, այլև իրենց իսկ ախտերը՝ պոռնկությունն ու արվամոլությունը աստվածներ կարծելով՝ պաշտեցին: Այդպիսիներին բանսարկու [սատանան] երկըրպագունեք դարձրեց և ուրախանում էր, տեսնելով, թե ինչպես իրենց իսկ կերտած կուռքերի արձաններին շարաշար ախտալի ծեսեր են կատարում, և հորդորում էր նույնը շարունակել:

Արդ, Աստված տեսնելով իր պատկերը՝ անարգված բանսարկուի երկրպագությունը և նրան հաճելի գործերի կատարմամբ, որպես բարերար և արդարև մարդասեր, ուղարկեց մեզ: Եվ քանի որ փրկությունն այն էր, որ ճանաչեին իրենց արարչին և ետ կանգնեին թշնամուց, այս բանի համար նա ժամանակ առ ժամանակ կռապաշտության խավարի մեջ որպես

մրագ վառում էր իր գիտությունը իր ծառաների՝ մարգարենների միջոցով: Եվ քանի որ մարդկանց մտքերը կուրացած էին և չէին կարող ընդունել աստվածագիտության բովանդակ լույսը, այդ բանի համար, ինչպես կանխավ ասացի, իր շահավոր գիտությունը քիչ-քիչ էր հայտնում մարդկանց մինչև աշխարհի վախճանը, որչափ որ Աստված կամենում էր խրատել մարդկանց: Իսկ նախապես մարգարենների միջոցով խոստացել էր իր խոսքի (Բանի) մարմնով գալուտաբ:

Քանզի Աստուծո խոսքը (Բանը) պետք է ընդունեք մարմին ու հոգի, և ամեն ինչ, որ մարդկային է՝ բացի մեղքերից, և քանի որ մարդկանցից ոչ ոք չէր կարող իջնել խոնարհության այնպիսի աստիճանի, որքան նա իջավ, գրա համար մենք գիտենք, որ խոնարհության վերաբերող ամեն ինչ ասված է նրա մասին, որպես խոնարհագույնի՝ մարդու և որպես բարձրագույնի՝ իբր Աստուծո, մասին: Հիշո՞ւմ ես արդյոք մեր հիշած Մովսեսի ասացվածքը խոսքի (Բանի) նույն ինքն Աստուծո հետ հավասարության մասին: Կսիր նույն Մովսեսին մարդապես երևման մասին. «Աստված ձեր եղբայրներից մարգարե դուրս կրերի ինձ նման, նրան լսեցեք ըստ ամենայնի՝ ինչ էլ որ խոսի ձեզ: Եթե որեւէ մարդ չսի այն մարգարեին, այդ անձնավորությունը թող սպանվի իր ժողովրդի կողմից»*: Ոչ թե մեկ, այլ բազում մարգարեններ երևան եկան Իսրայելում Մովսեսից հետո, սակայն այս պատվերը միայն մեկի մասին էր, որն ամենազորավորն էր և դժվարահավատալի բաներ էր խոսակու:

Արդ, քեզ կմատուցեմ այսուհետև Քրիստոսի գալուտյան մասին մարգարենների վկայությունների մի հույս: Բայց նախ լսիր այն, ինչ խոնարհագույն ձեռով ասված է նրա մասին: Կարծում եմ, որ ախորժելով կլսես: Թերևս կարողանամ սանդուղքի նման տանել ընդհուպ հասցնել քեզ բարձրագույն [վկայություններին], եթե նրա կամքը լինի: Գալիթը, մարդարևանալով նրա մասին, ասում է. «Ես եմ որդը և ոչ մարդը, գարևանալով նրա մասին և ժողովրդին՝ արհամարհանք: Ամեն մարդկանց նախատինք և ժողովրդին՝ արհամարհանք: Ամեն ինչ, ովքեր տեսնում էին ինձ, այլանում էին, շրթունքներով քը, ովքեր տեսնում էին ինձ, այլանում էին շարժում: Նա հուսաց խոստում էին և իրենց գլուխներն էին շարժում: Նա հուսաց խոստում էին և նա կապրեցնի նրան: Կփրկի և կապրեցնի նրան,

* Ք օրենք, ժ, 15:

քանզի կամենում է նրան»*։ Այս բանը երբեք չպատահեց Դավթին, այլ՝ մեր Տիրոջը, խաչելության ժամին։

Արդ, լսիր նույն Դավթին, որ նրա մասին բարձրագույն [խոսքերն] է ասում. «Տերն ասաց ինձ՝ դու իմ որդին ես, և այսօր ծնեցի քեզ»**։ Իսկ ամեն հեթանոսների մասին, որոնք նրան պետք է հավատային՝ ասաց. «Ենդրիր ինձանից՝ և հեթանոսներին քեզ կտամ որպես ժառանգություն ու տիրու-
թյուն մինչև աշխարհի ծագերը***։ Եվ դարձյալ թե՛ «ասաց տերն իմ տիրոջը՝ նստիր իմ աջ կողմը, մինչև որ քո թշնամիներին քո ոտքերի պատվանդան դարձնեմ», «քեզ հետ է զորության սկիզբը, քո սրբերի պայծառությունը, արգանդից նախքան արուսյակը քեզ ծնեցի»****։ Իսկ երկնքում աստվածային բնության մեկ լինելու մասին դարձյալ նշեց Դավթիք՝ ասելով. «Երկիրը լցվեց Տիրոջ ողորմությամբ, Տիրոջ խոսքով երկիրքը հաստատվեց և նրա բերնի հողով՝ նրա բուրբ զորությունները*****։ Իսկ Երեմիան***** թե, «Տերն ուղարկեց ինձ և նրա հոգին»։ Եվ Խոսքի (Բանի) մարմնացման մասին լսիր դարձյալ Երեմիային. «Նա է մեր Աստվածը, որին ոչ ոքի չեմ նմանեցնի, [սա] գտավ իմաստու-
թյան բոլոր ճանապարհները և այն տվեց իր ծառա Հակոբին ու իր սիրելի Իսրայելին։ Դրանից հետո երևաց երկրի վրա և շրջեց մարդկանց մեջ։ Սրանք են Աստուծո հրամանների գրքերը և Աստուծո օրենքները, որոնք հավիտյան կմնան։ Դարձիր, Հակոբ, և բռնիր նրան իր լույսի առաջին ծագման ժամանակ»։ Մարգարեն ցույց է տալիս նրա լույսի երկու ծագում, նախ անբացատրելի խոնարհությունը, որով նա լուսավորեց տիեզերքը աստվածագիտության ճառագայթներով, իսկ երկրորդ՝ համաշխարհային հարությունը, որի մասին մարգարեն զգուշացնում է եբրայական ազգին ու խրատում, որ հենց առաջին ծագմանը հավատան և չլինեն սպառնա-

* Սաղմ. ԻԱ, 7—9։

** Սաղմ. Բ, 7։

*** Սաղմ. Բ, 8։

**** Սաղմ. ՃԹ, 1, 3։

***** Սաղմ. ԼԲ, 6։

***** Իմա՝ Եսայի, ԽԸ, 16։

***** Իմա՝ Բարուքայ Գ, 36, Դ, 3։

տամբներ, ինչպես եղել էին, իսկ օտարները, այսինքն հեթանոսները, վաչելեն նրա փառքը։ «Դարձիր, Հակոբ, և բռնիր նրան նրա լույսի առաջին ծագման ժամանակ։ Այլոց մի տուր քո փառքը և ոչ էլ օտար ազգին՝ քո օգուտը»։

Ունկնդիր եղիր ասված խոսքերին. ոչ միայն Աստուծո Խոսքի (Բանի) մարդացումը մարգարեացավ, այլև հայտնապես գուշակեց Իսրայելի ըմբոստ ապստամբությունը։ Մեզ ոչինչ չի խանդարի լսելու որե՛տ օտար մարդու մարգարեություն, որը Մովսեսը դրել է իր գրքերի մեջ. «Ինչ գեղեցիկ է քո տունը, Հակոբ, և քո վրանը, Իսրայել»։ Ապա փոքր-ինչ հետո. «Մի այր կելնի նրա տոհմից, կտիրի բազում ազգերի և Գոգից ավելի կբարձրացնի իր թագավորությունը, ու կաճի նրա թագավորությունը»։ Եվ դարձյալ՝ «Յուրջ կտամ նրան, սակայն ոչ այժմ, կզննեմ, բայց ոչ մոտերս. ասող կծագի Հակոբից, և Իսրայելից մի այր դուրս կգա, կհաղթի Մովսեսի իշխանին և Սեթի բուրբ որդիներին գերի կտանի»*։ Արդ, թեպետ այս բաները նրա մասին ասաց իբրև մարդու, սակայն տես, թե ինչպես ցույց տվեց նրա տիրելը ամեն հեթանոսներին։

Կամենում ես գիտենալ, թե որն է նրա տիրելը բոլոր ազգերին. այն, որ ամենքը հավատալու են նրան, ինչպես դու իսկ տեսնում ես։ Կարող եմ ցույց տալ և Մովսեսի իշխանին, զա սատանան է գեերի հետ միասին, որոնց Քրիստոս հարվածեց։ Նրանք մարդկանց մեջ զորացնում էին կուռքերի մոլորությունը և պաշտամունքը։ Մովսեսիցիներին և նրանց զրացի ազգերի կռապաշտությունը առավել զարշելի էր, բան բոլոր այլ ազգերինը, բանզի նրանք պաշտում էին առնական և կանացի անդամները, որոնցով իրենց անառակ ցանկություններն էին կատարում։

Տես, թե ինչպես նրա թագավորությունը Գոգից ավելի բարձրացավ, բանզի նրանը երկրավոր է, իսկ Քրիստոսի [թագավորությունը]՝ երկնավոր։ Իսկ ի՞նչ է Քրիստոսի թագավորությունը. ուշադրություն դարձրու սուրբ Հոգու Դավթի միջոցով ասած խոսքերին. «Աստված, քո իրավունքը արքային տուր և քո արդարությունը՝ թագավորի որդուն»**։ Չէ՞ որ

* Թուոց, ԻԳ, 5, 7, 17։

* Սաղմ. ՉԱ, 1։

Քրիստոս երկնավոր ու երկրավոր թագավորի որդի է, ըստ աստվածութեան՝ Աստուծո որդի և ըստ մարդկութեան՝ Դավթի որդի, ինչպես բազում անգամներ ասել ենք: Դարձյալ ավելացնում է. «Անալու է արևի տակ նախքան լուսինը, ազգից մինչև ազգ և տիրելու է նա ծովից ծով և գետերից մինչև տիեզերքի ծագերը: Նրան երկրպագելու են երկրի բոլոր ազգերը և ծառայելու են, ամեն ժամ ազոթելու և հանապազօր օրհնելու են նրան: Օրհնյալ լինի Տիրոջ անունը, քանզի նրա անունը արևից առաջ է: Նրանով թող օրհնվեն երկրի բոլոր ազգերը և երանելի դառնան նրանով»^{*}:

Արդ, ո՞վ կհամարձակվի այս բաները վերագրել սոսկ մարդ-Դավթի որդուն և ոչ թե ըստ մարմնի՝ Դավթի որդուն, իսկ ըստ աստվածութեան՝ Խոսրիս (Բանին) և Աստուծո որդուն, որը խաղաղական հավատով է տիրում և ոչ սրի կոտորածի և անողորմ արշավանքների ու գերությունների միջոցով: Այդ մասին նույն սաղմոսում հայտնապես ասում է՝ «Նրա օրոք արդարություն կծագի և բազում խաղաղություն կլինի մինչև լուսինն սպառվի»^{**}:

Դարձյալ Միքիե մարգարեի միջոցով ասել է Աստված. «Եվ դու, Բեթղեհեմ, տունդ Եփրաթա, թեպետ սակավավոր ևս Հուդայի հաղարավորների մեջ, քեզանից կլինի նա, որ ինձ կլինի առաջնորդ, կհովվի իր ժողովրդին՝ Իսրայելին, և նրա ելքը աշխարհի սկզբնական օրերից է»^{***}: Իսկ սոսկական մարդուն հնարավոր չէ ելք ունենալ աշխարհի սկզբից: Երեմիայի միջոցով ասել է Աստված. «Մարդ է, և ո՞վ կճանաչի նրան, Տերը Իսրայելի ակնկալությունն է: Բոլոր նրանք, որ լքեցին քեզ, կամաչեն, հեռացածները գերի են տարվելու երկիր. քանզի թողեցին Տիրոջը՝ կենաց ջրի աղբյուրը»^{****}: Բայց Իսրայել է կոչում ոչ անհավատ հրեաներին, այլ նրանց, որոնք տեսան Խոսրիս (Բանին) Աստուծո և հավատացին, թե Աստված Աստուծո է, քանզի Իսրայել [անունը] երբայեքներից լուսավորվում է նրանակում է սրատեսող: Արդ, Աստված կամենում է, որ Իսրայելը տեսնող լինի:

* Սաղմ. 20, 7:

** Սաղմ. 20, 7:

*** Միքիա, 6, 2:

**** Երեմ. 31, 9—13:

Լսիր, թե ինչ է ասել նա Եսայիի միջոցով. «Մի մանուկ ծնվեց մեզ, որի իշխանությունը իր ուսերի վրա է, և նրա անունը կոչվեց մեծ խորհրդի հրեշտակ, սքանչելի խորհրդակից, հզոր Աստված, խաղաղության իշխան և հանդերձյալ աշխարհի հայր»^{*}: Հրեշտակ կոչեց նրան, քանզի շուներ մարդկային մեղքերը, իսկ սքանչելի խորհրդակից և Աստված ու հզոր կոչեց աստվածութեան անվան համար նա դեռ ավելացնում է. «Մեծ է նրա իշխանությունը, և նրա խաղաղությունը սահման չկա: Նստելու է Դավթի աթոռին, և նրա թագավորությունը կփառավորվի, իրավունքով ու արդարությամբ կընդունի նրան, այժմվանից և հավիտյանս ժամանակներում»^{**}:

Արդ, նա շնտեսց Դավթի աթոռին և Իսրայելի թագավոր չդարձավ, քանզի ոչ թե անցավոր աթոռի մասին է ասում, այլ այն աթոռի, որի մասին Աստված խոսեց Դավթին. «Հավիտենություն եմ պատրաստելու նրա դավակների համար և ազգի ազգ պահպանելու եմ քո աթոռը, ինչպես երկնքի օրեքը»^{***}: Ապա ինչպե՞ս և ի՞նչ Դավթի աթոռ էր, որ դարձավ հավիտյան, ինչպես երկնքի օրերը, եթե ոչ երկնավոր թագավորությունը մարմնով Դավթի որդու, որը Քրիստոսն է, ուրի մասին էլ ասել է. «Կնստի Դավթի աթոռին և նրա թագավորությունը կփառավորվի և կզորանա իրավացիորեն ու արդարությամբ այժմվանից հավիտյան ժամանակներում»: Հայտնի է, որ մարմնով Դավթի որդի Քրիստոսի փառավորությունը և զորավորությունը թագավորությունը փոխադրեց նրա արքայությունը դեպի վեր՝ երկինք, հավիտենականի և անհասանելու մոտ: Դու պետք է ուշադրություն դարձնես նաև Եսայիին՝ «հա կույսը հղության մեջ կլինի և կծնվի որդի, ու նրան կկոչեն էմմանուել, այսինքն մեզ հետ է աստված»^{****}:

Ունեմ և մեծ քանակությամբ այլ վկայություններ, որ համոտեկը օգտակար համարեցի, որպեսզի լսողները ձանձրությունով չտարվեն: Եթե կամենում ես, լսիր նաև շարժարանը:

* Եսայի 9, 6:

** Եսայի 9, 7:

*** Սաղմ. 20, 29:

**** Եսայի 7, 14:

ների ժամանակ նրա ունեցած անճառելի խոնարհության մասին, այն, որ նա կամավոր կերպով կրեց, համբերեց, ինչպես կանխավ գուշակել էին մարդարեւները: Ես այդի միջոցով ասաց սուրբ Հոգին՝ «Ես չեմ խոտանում և ոչ էլ ընդդիմանում եմ. իմ թիկունքը հարվածների ցուցադրեցի, իմ ծնոար՝ ապտակների և իմ երեսը չեմ շոջել թքնելու ամօթից»*: Նույնպես և Զաքարիայի միջոցով ասաց Աստված. «Եթե ձեր աչքին բարի է լինում, տվեք իմ վարձը, ապա թե ոչ՝ դանց առեք: Եվ կշնեցին իմ վարձը՝ երեսուն արծաթ»**: Այս բանը իբրև կատարվեց փրկչի հետ, երբ նա իր աշակերտից վաճառվեց՝ մահվան մատնվելով: Տիրոջ վրա կատարվեցին նաև այլ մարգարեություններ, որոնց մասին պատմում են սուրբ ավետարանները, և եթե կամենաս, կարող ես ուշադիր ընթերցել, և այս բաները կգտնես: Բազում այլոց շարքում Դավիթն էլ մարգարեությամբ ասաց այս ամենի մասին. «Նա, որ իմ հացն էր ուտում, իմ դեմ բարձրացրեց իր գարշապարը»***: Կսիր և մյուս ազգումը Եսայիի միջոցով. «Ահավասիկ, իմ ծառան իմաստուն կղաճնա, կմեծանա, կբարձրանա և շատ փառավորյալ կղաճնա, ինչպես որ շատ ազգեր դարձաքան քեզ վրա, և թագավորները իրենց բերանը պիտի փակեն նրա առջև, քանզի, ինչ չի պատմված նրա մասին, պիտի տեսնեն, իսկ ինչ չեն լսել՝ պիտի իմանան: Տե՛ր, ո՞վ հավատաց մեր տված լուրին և Տիրոջ բազուկը ո՞ւմ հայտնվեց: Քանզի նա մատաղատունկի պես դուրս եկավ և արմատի նման՝ ծառավուտ երկրից: Տեսանք մենք նրան՝ ոչ տեսք ունեք, ոչ էլ՝ գեղեցկություն, այլ նրա կերպարանը ավելի անարգ էր և ավելի վատ, քան մարդկային ցեղի որևէ որդու: Մի այլ: որ հարվածներ ընդունեց և գիտեք ցավերին համբերել, այնպիսին էր, որից երես էին դարձնում, անարգվեց ու ոչինչ համարվեց: Նա մեր մեղքերը տարավ և մեզ համար շարչարվեց, և մենք նրան համարեցինք Աստծուց ցավեր, հարվածներ ու շարչարանքներ ստացած: Բայց նա վերավորվեց մեր մեղքերի համար և պատժվեց մեր անօրինության պատճառով: Մեր խաղաղության պատիժը նրա վրա հասավ, և նրա

* Եսայի Մ, 5—6:

** Զաքարիա ժԱ, 12:

*** Սաղմ. Ե, 10:

վերքերով բուժվեցինք: Ամենքս ոչխարների պես մոլորվեցինք, ամեն մեկս իր ճանապարհին մոլորվեց: Տերը նրան մատնեց մեր մեղքերի պատճառով, բայց նա վշտի մեջ իր բերանը չբացեց: Իբրև ոչխար սպանդի տարվեց և իբրև մաքի՝ խուզողի առջև անմոռնչ մնաց և այնպես իր բերանը չբացեց: Նա խոնարհությամբ դատապարտվեց, իսկ նրա ազատահամի մասին ո՞վ կարող է պատմել, քանզի նրա կյանքը երկրից վերացվեց: Նա իմ ժողովրդի անօրինության պատճառով մահվան տարվեց, քանզի նա անօրինություն չգործեց, և նենգություն չկար նրա բերանում»*:

Արդ, այսբան վկայությունները, որ Սուրբ Հոգին խոսեց իր ծառաների՝ մարգարեների միջոցով, ուրանում ես և սուտ համարում, [հավատալով] միայն քո Մահմեդի խոսքերին: Ո՞ր է քո օրենսդրի առանց երկու վկայի չհաստատելու հրամանը, նույնիսկ հույժ փոքրագույն բաները: Իսկ ինչպե՞ս ես հանդգնում այսպիսի ահագին հայհոյություն անել՝ միայն նրա խոսքերը լսելով: Քո օրենսդրի ահագին ստույթունը մոռացար, թեև չզիտես իսկ, թե Մարիամը ոչ թե Ամրամի դուստրն է և Ահարոնի քույրը, այլ նա մեր Տիրոջ մայրն է: Այն ժամանակներից մինչև Տիրամայրը 2000 տարի է անցել, երեսուն տարի հանած, իսկ սերունդների [թիվն է] 32: Թե արգարև մարմնեղեն է քո երեսը և ոչ քարեղեն, ամաչիր հայտնի ստույթուններդ այսբան բացահայտելուց հետո: Քանզի Աստված խոստացել էր, որ Քրիստոսի գալուստը կլինի Հուդայի ցեղից և Մարիամն Ամրամի դուստրն էր Ղևիի ցեղից և, ինչպես ասացի, այնքան հնագույն ժամանակներում էր ապրում: Բազմաթիվ և բացահայտ ստերի պատճառով անհնար է ձեր [խոսքերին] հետևել, սակայն ինչքան էլ որ քո անսահման ստույթյան անհիմն առասպելները խորն են, մենք կարող ենք ճշմարտության փոքր դույլով այն ցամաքեցնել:

Ասում ես, թե դուք և հրեաները օրինաց դիրքը, ավետարանները և սաղմոսները աղավաղել եք և ավելացնում ես, թե վկայում եմ, որ դրանք Աստծուց են: Եթե մերը շփոթված է և ապականված, որտե՞ղ է քոնը, որի մասին վկայում ես: Հասկացե՛ք սուր ինձ Մովսեսի, մարգարեների և Դավթի

սաղմոսներին այլ գրքերը և կամ այլ Ավետարան, որպեսզի տեսնենք: Ո՛հ, ամոթի արժանի է քո ստույթունը և ամեն ինչից առավել՝ առասպելական ստույթունը: Գոնև ավելացնեիր, թե ես այդտեղ չեի, և դուք մի հավատացեք: Ո՛վ մարդ, քո վկայությունները, որոնք թեկտ մեր ավետարաններից ես վերցրել, խեղաթյուրել ու այլալիլ ես և տակավին ասում ես, թե դրանք ձեր կողմից են աղավաղված: Հասկա խոսիր այն Ավետարանից, որ քո օրենսդիրը տեսել է, և կիմանամ, թե ճշմարիտ ես խոսում:

Որ ասում ես, թե հավատը մի է, արդարև մի է հավատը և մի է մկրտությունը, և չկա Ասածուց ավանդված այլ հավատ և կամ այլ պատվեր, որ տրված լինի մարդկանց: Ասում ես թե [հենց] ըստ օրենքի չեին աղոթում այն կողմի վրա, ուր դուք ուղղվում եք աղոթելիս և չեին հազորվում ձեր հազորությունները: Սա անհեթեթություն է և դատարկ խնդիրների հույլ, քանզի չի նշված, թե մարդարենք որ կողմն էին ուղղվում աղոթելիս: Գու պարզապես կամենում ես երկրպագել հեթանոսական զոհարաններին, որոնք դու Աբրահամի տուն ես անվանում: Աստվածային գրքերում ոչ մի տեղ չենք գտնում, թե Աբրահամը եղել է այն տեղում, որը քո օրենսդիրը ուսուցանեց ձեր ազգին միշտ երկրպագել, իսկ հազորություն խորհրդի մասին իր տեղում կտամ պատասխանը:

Այժմ տեսնենք, թե արդյոք ավետարանական ասացվածքներն այնպե՞ս են, ինչպես դու ես կարծում: Հիսուս արդարև աղոթեց մարդկային ձևով, որը մեղանից էր վերցրել, որպեսզի մեզ ուսուցանի, սակայն աստվածային կողմից նա կարոտ չէ աղոթքի: Աղոթքի ժամանակ նա չէր ասում այն, ինչ դու ես գրում, այլ [ասում էր]. «Հայր, եթե հնարավոր է, անցկացրու ինձանից այս բաժակը*, ցույց տալով, թե ճշմարիտ մարդ է: Եթե որևէ մեկը Աստուծո խոսքը աստվածությունից զուրկ ճանաչի, իր կյանքի հույսը կկորցնի, նույնպես և նա, ով նրան մարդկայնություն մեջ կատարյալ չի ճանաչի:

Բայց տեսնո՞ւմ ես դու ավետարանների ճշմարտությունը, որին մենք հավատում ենք. քանզի ավետարանների մեջ

* Ղուկ. ԻԲ, 42:

պահպանված են թե՛ խոնարհագույնը, թե՛ բարձրագույնը, և եթե մենք կամ մեր նախորդները այն ապահանեինք, ինչպե՞ս ավետարաններից չէինք շնչի նրա մասին խոսքերը, որպես խոնարհագույնի Ասել է՝ «մարդու որդին չի կարող անձամբ իր կողմից ոչինչ ստեղծել, այլ հայրը, որ իմ մեջ բնակված է, նա՛ է, որ գործ է կատարում»: Եթե հավատում ես հետևյալ գրվածքին՝ «չեմ կարող ինքս անձամբ ոչինչ ստեղծել», ապա հավատա նաև այն [խոսքին], թե «հայրը, որ իմ մեջ բնակված է, նա է գործեր կատարում»: Հավատա նաև կենարար մահվան ժամի՝ երկյուղին ու քրտինքին, որ Ադամի քրտինքի փոխարեն թափեց, քանզի նա անմարմնաբար ասաց Ադամին՝ «թող քո երեսի քրտինքով ուտես քո հացը»**: Նրան զորացրեց հրեշտակը, որը սակայն հայտնվեց ոչ նրան անձամբ զորացնելու, այլ որպեսզի հաստատուն դարձնի նրա աշակերտների հավատը, քանզի նրան նախում էին որպես լուկ մարդու և նրան սոսկ մարդ էին կարծում, որպեսզի գոնև հրեշտակի հետ խոսակցությամբ նրան առավել բարձր ցույց տա, քան սոսկական մարդ:

Արդ, եթե սրան հավատում ես, հավատա նաև այն բանին, որ ասել է նույն գրքերում. «ես ինքս գնում եմ իմ անձը և դարձյալ ինքս վերցնում եմ այն»***: Եվ դարձյալ չի ասել. «Աստված ինձ տիեզերք ուղարկեց, և ես նրան կվերադառնամ», ինչպես դու ինքդ գրել ես, այլ նա ասում է. «Հայրը, որ ինձ ուղարկեց, ինձ հետ է»**** և դարձյալ Թե. Եկյա հորից և եկա աշխարհ. դարձյալ թողնելու եմ աշխարհը և երթալու հոր մոտ****, Բայց ուր որ Հայր է գրված, դու Տեր կամ Աստված ես շրջում և կարծում, թե ինքդ քեզ արգարացնում ես:

Բազում անիրավ կարծիքների մեջ միայն մեկը չես ստել և թեև վկայությունը ուղիղ ես բերել, չես ուզում հավատալ՝ «ով որ ինձ հավատա, ոչ թե ինձ կհավատա, այլ նրան՝

* Յովհ. Ե, 19, ԺԴ, 10:

** Մենդ. Գ, 19:

*** Յովհ. Ժ, 17—18:

**** Յովհ. ԺԶ, 32

***** Յովհ. ԺԶ, 28:

ինձ առաքել է* ։ այսինքն ոչ թե երևացող մարդուն, այլ աներևույթ Աստուծո խոսքին։ Դարձյալ ասում է՝ «ով որ ինձ անարգի, կանարգի ինձ ուղարկողին» և «ով որ ինձ տեսնի, կտեսնի նրան՝ որ ինձ է ուղարկել»** ։ Ուղարկվում է իբրև մարդ և իբրև Աստված [այլոց] է ուղարկում։ Ասել է աշակերտներին. «Եմ հայրը մեծ է ինձանից»***, այսինքն ավելի մեծ է, քան մարդկությունը, և չէ՞ որ դարձյալ ասաց. «ես և իմ հայրը մեկ ենք»**** ։ Ասել է իր աղօթյի մեջ, ինչպես որ դու գրել ես՝ «միայն քեզ թող ճանաչեն ճշմարիտ Աստված, որ առաքեց իր Հիսուս Քրիստոսին»**** ։ Ահա նույն աստվածային պատվի աստիճանին դրեց Հիսուս Քրիստոսին։ Արդ, եթե նա սոսկ մարգարե լիներ, ապա պետք էր ասել, որ ճանաչեն միայն ճշմարիտ Աստուծուն, Մովսեսին և այլ մարգարեներին և ապա՝ Հիսուսին։ Բաց թող ցնդաբանություններով լի քո մտքերը, քանզի նա կատարյալ Աստված էր և մարդեղությունը դարձավ ճշմարիտ մարդ։

Ինչպես բազում անգամներ ասել եմ, նրա մասին [գրքերում] գտնում ենք խոնարհագույնը՝ իբրև մարդու և բարձրագույնը՝ իբրև արդարև Աստուծո։ Սատանայի կողմից փորձություն ենթարկվեց նրա ծածկույթը, այսինքն մարմինը, քանզի սատանան լսելով աստվածային ձայնը մկրտության ժամանակ՝ «դա է իմ սիրելի որդին, որին ես հավանել եմ»,***** դարձուրեց, սոսկաց և շփտեր ում վերագրել այս ձայնը։ Իսկ Տերը, քառասնօրյա պահքի ձեռնարկելով, բացահայտորեն ցույց է տալիս, որ ձայնը իբրև է վերաբերում, այնպես որ շարը միշտ նախանձում է և տրտմում՝ տեսնելով առաքինության փութացողներին, և մարդը մերձենալով տեսնում է Տիրոջը։ Իսկ նա, իբրև ամեն ինչի գիտակ, պատասխանում է նրան որպես մարդու, իսկ մեր թշնամուն արժանի չի համարում իր կատարելության խորհուրդը հայտնելու։ Ինչպե՞ս է ուր դու շես կարգացել, թե փորձության ենթարկվելուց հետո սատանան մի առ ժամանակ հեռացավ նրանից, և հրեշտակ-

* Յովհ. ԺԲ, 44։
 ** Յովհ. ԺԲ, 45, 48։
 *** Յովհ. ԺԳ, 28։
 **** Յովհ. Ժ, 29։
 ***** Յովհ. ԺԷ, 3։
 ***** Մատթ. Գ, 17։

ները մոտեցան և ծառայում էին նրան*, իսկ հրեշտակները սոսկ մարդուն շեն ծառայում։ Ինչպես երևում է, ճշմարտությունից պարզապես փախչում ես և այլևս ոչինչ չես կամենում։ Այս ենք ասում՝ ընդդիմանում ես Աստված ճանաչել մեր Տիրոջը և սոսկ մարդ ես համարում, օրինակ բերելով Ադամին, թե նա էլ Աստծուց էր ծնվել առանց ծնողների։

Կենարար մահվան մասին լսել ես և դեռ ասում ես, թե մարդկանցից ոչ ոք կարող էր սպանել նրան. եթե նա սոսկ մարդ էր, ըստ քո կարծիքի, ապա ի՞նչ զարմանալի բան կա, եթե մարդը մեռնում է։ Արդ, լավ մտածիր և խորհիր այս մասին, և ինչու ես դու հեշտությամբ ընդունում խոնարհագույնը, որ ասված է Տիրոջ մասին, իսկ բարձրագույնը, թողնում ես և մերժում։ Լսիր այդ մասին հենց նույն ավետարաններին։ Հովհաննես ավետարանիչը ո՞ւմ մասին է ասում՝ «ով որ հավատա Որդուն, հավիտենական կյանք կունենա, իսկ ով չի հնազանդվի Որդուն, կյանք չի տեսնի, այլ Աստուծո բարկությունը նրա վրա կմնա»** ։ Դարձյալ Զաքարիայի որդի Հովհաննեսն ասում է՝ «ահա Հիսուս Աստուծո գառը, որ տանում է աշխարհի մեղքերը»*** ։ Եվ հենց Հովհաննես ավետարանի սկիզբը. «Սկզբից կար խոսքը (Բանը), և խոսքն տարանի սկիզբը. «Սկզբից կար խոսքը (Բանը), և խոսքն Աստուծո մոտ էր, և Աստված ինքը խոսքն էր։ Նա սկզբից Աստուծո մոտ էր։ Ամեն ինչ նրանով էղավ և առանց նրան ոչինչ չէղավ»**** ։

Հենց ինքը, մարմին առած Աստուծո խոսքը, ասում էր՝ «ով ինձ է տեսել, տեսել է իմ հորը»***** և «ինչպես հայրն ինձ գիտե, ես էլ հորը գիտեմ»*****, և «հայրը, որ ինձ առաքեց, ինձ հետ է»*****, «ելնում եմ իմ հոր մոտ և ձեր հոր մոտ, իմ Աստուծո մոտ և ձեր Աստուծո մոտ»*****, Բնությունը նրա հայրն է, իսկ շնորհքով՝ մերը, «քանզի

* Մատթ. Գ, 11։ Ղուկ. Գ, 13։
 ** Յովհ. Գ, 16։
 *** Յովհ. Ա, 29։
 **** Յովհ. Ա, 1—2։
 ***** Յովհ. ԺԳ, 9։
 ***** Յովհ. Ժ, 15։
 ***** Յովհ. ԺԶ, 32։
 ***** Յովհ. Ի, 17։

նրանք որ ընդունեցին նրան, իշխանութիւն տվեց նրանց Աստուծո սրբի լինելու, որոնք հավատացել են նրա անվանը*։ Աստված ըստ մարմնի մեղ հետ նույն բնութիւնից է։ Ուղարկվում է որպես մարդ և ինքն [այլոց] ուղարկում որպես Աստված՝ «ինչպես ինձ առաքել է հայրը, ես էլ ձեզ եմ առաքում»**։ Այս բանին համաձայն են բոլոր ավետարանները։

Ասում են, թե մենք կամայականորեն թլփատութեանը փոխարինել ենք մկրտութեամբ և գոհերք՝ օրհնութեան հացի ու բաժակի հաղորդութեամբ։ Այդ ոչ թե մենք, այլ նույն ինքը՝ Տերը, հին պատկերները փոխարինեց ճշմարիտ օրենքներով, ըստ Երեմիայի մարգարեության, որ ասում է՝ «ահա գալիս են օրերը, ասում է Տերը, և Բաբելոնի տան ու Հուդայի տան համար նոր ուխտ կուխտեմ, ոչ այն ուխտի նման, որն ուխտել էի նրանց հայրերի հետ այն օրերին, երբ հանեցի նրանց եգիպտացոց երկրից»***։ Եվ ինչ ուխտ դրեց նրանց հայրերին եգիպտացոց երկրում, եթե ոչ գառան արշուներ [թափել] պաշարային, այսինքն դատկին, որի մասին ասաց՝ «այս օրերը թող մնա ձեր ազգի մեջ»****։

Արդ, անլեզու գառան արշամբ Բաբելոնի որդիները փրկվեցին սատակից, իսկ մի՞թե անարատ գառան արշամբ մենք չենք փրկվի հավիտենական մահվանից։ Աստուծո անբիծ գառը շարժարանների ժամանակ առավ հացը օրհնեց, կտրեց և տվեց աշակերտներին, ինչպես նաև գինու բաժակը, ասելով, թե իր մարմինն ու արյունն են, և պատվիրեց այս բանն անել իրեն՝ ի հիշատակ խորհրդանշելու համար իր՝ որպես անբիծ ու անարատ գառան, մորթվելը։ Քանզի այն ճշմարիտ գառը նկատի ունեն հիշելով գառը։ Իսկ դու չես կարդացել գրքերը և [չգիտես] անունները, որոնցով կոչում են աստվածային գրքերը։ Բան (Խոսք), Որդի, Ճառագայթ, Աստուծո կերպարանք, Ծառայի կերպարանք, Աստված, Մարդ, Հրեշտակ, Մարգարիտ, Կարթ, Տեր Տերանց, Ծառա, Գառն, Ոչխար,

* Յովհ. Ա, 12։

** Մատթ. ԻԸ, 18։

*** Երեմ. ԼԱ, 31։

**** Ելից, ԺԲ, 17։

Հովիվ, եղբայրներից Անդրանիկը, մեռյալներից Անդրանիկը, Ինձ ոչինչ չի արգելի այս անուններից ամեն մեկը բացատրել, թե ինչու այդպես անվանվեցին, եթե միայն իմանայի, որ դու արդարութեամբ խնդրող ես։

Ինչ վերաբերում է թլփատութեանը, որն ասում են, թե փոխարինել ենք մկրտութեամբ, ապա թլփատութեան խորհուրդը դու չգիտես, թե ինչո՞ւ Աստված կամեցավ այդ ծածուկ անդամին դնել իր ուխտը և ոչ այլ ավելի փառավոր և հայտնի անդամների վրա։ Արդյոք ա՞յն էլ չգիտես, որ Աբրահամը նախքան թլփատութեանը արգեն սիրելի էր Աստուծո և որպես առ Աստված ունեցած հավատի ու սիրո նշան՝ ընդունեց թլփատութեան հրամանը։ Բայց ինչպես վերևում գրել էինք, դու չգիտես ինչու է դա վերաբերում ծածուկ անդամին։ Իսկ մենք [քրիստոնյաներս] հրաման ստացանք կատարել սրտի հոգևոր թլփատութեան և ոչ արտաքին մարմնի, այլ ըստ վերևում հիշվածի, որի համաձայն Աստված խոստացել էր նոր ուխտ կնքել։ Եվ եթե թլփատութեանը, զուհը և շարաթը չվերացնեն ճշմարիտ օրենքների ուսուցիչ Քրիստոսը, ապա ի՞նչ նոր ուխտ կնքած կլինեք։

Արդ, այս բանի համար քեզ վայել էր ամաչել, քանզի ապրելով նոր ժամանակներում, երբ Աստված մարգկաչենց կողը ազատել է այդ օրենքների կապանքներից, ապա դու թլփատութեան պահանջելով՝ հույժ խայտառակում ես նրան։ Հնում Աստված հրամայել էր թլփատել ամեն [նորածին] արու զավակին ութերորդ օրում, իսկ դուք ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կանանց⁷⁹, որ հաստկում էլ որ լինեն, ամթալի խայտառակութեան եր ենթարկում։

Այլ աստվածային մկրտութեան մասին Աստված եղեկիկ մարգարեի միջոցով կանխավ գուշակեց՝ ասելով. «Ձեզ վրա սուրբ ջուր կցանեմ, ու կարբվեք ձեր բոլոր պղծութեաններից, և ձեր բոլոր կուրքերից կմաքրեմ ձեզ»*։ Նույնը Տերն իր ավետարանում պատվիրեց. «Գնացեք այսուհետև աշակերտեցեք բոլոր հեթանոսներին, մկրտեցեք նրանց հանուն Հոր և Որդու և սուրբ Հոգու»**։ Այսպիսով կատարվեց մարգարեի

* Եզեկ. ԼԶ, 25։

** Մատթ. ԻԸ, 19։

այն խոսքը թե «քեզ հեթանոսների լույս դարձրի», և դարձ-
յալ թե՛ «խաւարում նստած ժողովուրդը մեծ լույս տեսաւ»^{*}։

Իսկ կիրակին մենք շաբաթի փոխարեն չենք գրել, ինչպես
դու սովոր ես կարծել անխոհեմաբար։ Դու անխոհեմորեն
ուրբաթը ժողովի օր ես կարգել, առանց որևէ իրավացի
պատճառի։ Իսկ մենք [կիրակին] տոնում ենք որպես Տիրոջ՝
մարմնով հարութւյան օրը, որով մեզ ևս հարութւյուն խոստա-
ցաւ, և աղոթում ենք ու զոհանում Արարչից այսպիսի ար-
դարեւ մեծ խորհրդի համար։ Քանզի սկզբում այն օրը, երբ
Աստված ասաց՝ «Թող լինի լույս, և եղաւ լույս»^{**}», այդ նույն
օրը հարութւյան ավետիսի լույսը ծագեց մարդկային ցեղին
իր միածին Բանի (տոսքի) մարմնով հարութւյամբ։ Մենք հը-
րաման շատացանք այդ օրը դատարկ մնալու հրեաների նը-
ման, որոնք այդ օրը մինչև անգամ հրեական կերակուրներ
չեն պատրաստում։ Բայց դու որովհետև չես հավատում մար-
դարեններին և իր իսկ տիրոջը, ինչպե՞ս կարող ես կարևորու-
թյուն տալ մեր՝ բրիստոնյաներիս, ճշմարիտ ավանդություն-
ներին։ Քանզի քո և քեզ նմանների մասին է ասել Աստված
մարգարեի միջոցով. «Տեսեք արհամարհողներ և արհամար-
հեցեք ու եղծանեցեք, իսկ ես ձեր օրերում այնպիսի գործ եմ
կատարելու, որին չեք հավատա, եթե որևէ մեկը ձեզ պատ-
մի»^{***}։

Չեմ մոռացել այն, որ ապացիր, թե «ինչպե՞ս կարող էր
Աստված բնակվել մարդկային արգանդի մեջ արյան, մարմ-
նի և պես-պես աղտոնութւյունների մեջ»։ Ինչքան գիտեմ՝
տեղյակ ես, որ բազմաթիւ են Աստուծո արարածները, որոնց
իր հրամանով անգո վիճակից խոսքով լինելութւյան հասցրեց,
ասելով 148 սաղմոսում՝ «Նա ասաց, և [ամեն ինչ] եղաւ։
Ինքը հրամայեց, և շինվեցին»։ [Նա ստեղծեց], և այն բոլո-
րը, որ թերեւ ըստ քո կարծիքի մարդուց ավելի պատվական
և մաքրագույն է՝ երկինքն ու երկնավորները, արեգակով,
լուսնով, աստղերով, երկիրը բուսականութւյամբ և ամեն կեն-
դանիններով, իսկ այն կենդանիները, որոնք դու աղտոնի կո-
չեցիր, Աստված ստեղծել է ոչ սոսկ հրամանով, այլ իր ամե-

* Մատթ. Գ, 16։

** Մենդ. Ա, 3։

*** Ամրակ, Ա, 5։

նակարող, ամենասուրբ, ստեղծագործ ձեռքերով և իր փշե-
լով՝ հոգի տվեց, կենդանացրեց։

Արդ, Աստուծո համար պիղծ չէր մեր բնութւյան կաղմը-
վածքը, որն ստեղծվեց նրա արարչագործ ձեռքերով և պատ-
վելեց ստեղծող արարչի պատկերով։ Ուստի մի հայհոյիք նրա
բարի արարչին, քանզի Աստուծո համար ոչինչ պիղծ չէ, որ
իր կողմից է ստեղծված, բացի մեղքերից, որոնք Աստված
մարդու մեջ չի ստեղծել և ոչ էլ պատվիրել է այն։ Սակայն
չկա պատվականագույն արարած, քան մարդը, որի համար
ստեղծվեց ամեն ինչ։ Այսքան պատվի արժանի դարձնելուց
հետո [Աստված] ամօթ շհամարեց նրա պատկերը առնել ու
փրկել նրան։ Քանզի, ինչպես ասացի, մարդկային բնու-
թյան մեջ ոչինչ աղտոնի չէ, բացի մեղքերից, իսկ ինչ դու
մեր բնութւյան մեջ աղտոնագույն ես համարում, այն հար-
դարել է [Աստված] մարդկային ցեղի օգտագործման հա-
մար, ինչպես կանանց ամսականը՝ մարդկային ծննդաբերու-
թյան համար և ավելորդ կերակուրների ու ըմպելիքների ար-
տահանման խողովակները՝ կյանքի պահպանութւյան համար։
Ահա թե ինչն է քեզ աղտոնութւյուն թվում։ Իսկ Աստուծո հա-
մար [աղտոնի է] այն, ինչ քեզ սիրելի է՝ զիջութւյունը,
սպանութւյունը, հայհոյութւյունը և այլ այսպիսի աղտոնու-
թւյուններ, և ոչ թե վերոհիշյալները, որոնք ինքը սահմանել է
մարդկանց ծննդաբերութւյան և հանգստութւյան համար։

Այս բոլորից բացի այն էլ իմացիր, որ եթե Մովսէսի առջև
Աստված մորենին վառեց իր աստվածային հրով և շհրկիզեց,
ապա մարդը առավել պատվական է, քան մորենին և ամե-
նայն արարածները։ Քանզի սրբերի մասին, որոնք մարդ-
կանց մեջ էին, ասաց Աստված. «Կբնակվեմ նրանց մեջ և
կզնամ նրանց մեջ»^{*} և դարձյալ ասել է, թե «ո՛ր կբնակ-
վեմ, եթե ոչ հեղերի, խոնարհների և այնպիսիների մեջ,
վե՛մ, եթե ոչ հեղերի, խոնարհների և այնպիսիների մեջ,
որոնք կողդան իմ խոսքերից»^{**}։ Ահավասիկ Աստված ար-
որոնք մարդկանց իր աստվածութւյան բնակարան կոչեց, իսկ
նա խորշանք կամ թշնամանք շունեցաւ մարդկային բնական
ախտերի հանդեպ, որոնք դու աղտոնութւյուն ես կոչում, քան-

* Բ. Կորնթ. Զ, 16

** Եսայ. ԿԶ, 2։

զի վայել էր և կենդանուն լինել տաճար միշտ կենդանիի համար: Այս բոլորը քեզ ներկայացնում է մանավանդ այն բանի համար, որ խանդում ես Աստուծո սրբերի պատվին և նրանց նշխարներին, որոնց մեջ Աստված է բնակվում, ինչպես ինքն է ասել: Եթե Աստված բոլոր մարդկանց ոսկորների մասին հոգում է հասարակաց հարություն համար, առավել ևս պետք է իր սրբերին [հոգ տանի], որոնց մասին նա բազում անգամներ մեծամեծ և փառավորագույն խոսքեր է ասել, մանավանդ այնպիսիների մասին, որոնք իր համար մահվան համբերեցին: Հենց այս մասին էլ սուրբ Հոգին ասաց Գավթի բերնով՝ «պատվական է Տիրոջ համար իր սրբերի մահը»*: Գարձյալ՝ «արդարները բազում նեղություններ են քաշում. նա ամեն ինչից կփրկի նրանց, կպահպանի նրանց ոսկորները, և նրանցից ոչ մեկը չի փշրվի»**: Նա ասում է՝ «չեն փշրվի», ակնարկելով աստվածային զորությունը, որը սրբերի մեջ բնակված է: Սակայն շատ սրբերի ոսկորներ փշրվեցին և հրով կիզվեցին: Դու բնավ չես կարող նման բաներ հասկանալ, այլ մանուկի նման միայն երևացողին կնայես: Գարձյալ ասել է՝ «սքանչելի է Աստված իր սրբերի մեջ»***: Ասել է նաև Սողոմոնը՝ «արդարները հավիտյան են ապրում, և Տիրոջից է նրանց վարձատրությունը, քանզի թեպետ նրանք մարդկանց աչքին մեռած են, սակայն նրանք հանգստյան մեջ են»****:

Գիտեմ որ այն էլ տեղյակ չես, թե սպանված անթլիատ այլազգիներ զրվեց Եդիսե մարգարեի գերեզմանը և հենց որ դիպավ մարգարեի ոսկորներին՝ անմիջապես հարություն առավ: Արդ, եթե աստվածային զորությունը բնակված չլիներ սուրբ մարգարեի ոսկորների մեջ, ինչպե՞ս կարող էին սոսկ մեռյալ մարդու ոսկորները մեռած մարդուն հարություն տալ: Կենդանի Աստվածը իր աստվածության համար աղտեղություն չհամարեց բնակվել մեռյալների գերեզմանում. սա ինձ և քեզ աղտեղի է թվում, սակայն Աստուծո համար՝ ընդհակառակը: Բայց քեզանից սրբերի նկատմամբ ի՞նչ պատիվ

* Սաղմ. ՃԺԵ, 15:

** Սաղմ. ԼԳ, 20:

*** Սաղմ. ԿԷ, 36:

**** Իմաստ. Սող. Ե, 16, Գ, 2—3:

կարելի է պահանջել, երբ դու այժմ ըստ քո սովորական հեթանոսական մոլորություն Տիրոջից երկյուղածներին խոշտանգում ես, որ ուրանան [Աստուծո], իսկ շենթարկվողներին սպանելով, քո անձն ես հավիտենական մահվամբ սպանում, ըստ մեր Տիրոջ կանխասացություն, թե «կգա ժամանակ, երբ ամեն ոք, որ ձեզ սպանի, կհամարի, որ Աստուծո պաշտոն է մատուցում»*: Ինչպես քո հորեղբայր Մահմետը⁸⁰ այն օրը, երբ անաստված զոհաբերություն էր մատուցում, սպանված ուղտի արյունը խառնում էր Աստուծո ծառա զըլխատված քրիստոնյաների արյանը: Իսկ դու այն բանից ես դժգոհ, թե Աստուծո սրբերին, որոնք նրան խոստովանելու համար նահատակվեցին, Աստուծո նվիրաբերված տեղերում ենք դնում:

Իսկ ինչ վերաբերում է խաչի նշանին և պատկերին⁸¹, որ դու հիշեցիր, ապա մենք այն պատվում ենք ի հիշատակ Աստուծո մարմնացյալ Խոսրի (Բանի) խաչի վրա կրած շարժարանքների: Այդ մենք իմանում ենք Աստուծո Մովսեսին տված հրամանի և մարգարեների քարոզության միջոցով: Աստված Մովսեսին հրամայեց առնել և դնել [խաչի] կնիքը քահանայապետի ճակատին, անվանելով այն սուրբ և նվիրական թիթեղ: Թիթեղի ձևը այնպես է, ինչպես կենդանի արարածն է երևում: Քանզի խաչի նշանով կնքվում են մեր քրիստոնյաների ճակատները, Աստուծո Խոսրի (Բանի) մարմնով մեզ համար շարժարկելու պատճառով: Իսկ Եսայիաս մարգարեն հայտնապես հիշել է փայտը, որից պատրաստել են խաչը և որով պսակված՝ միշտ պարծենում է եկեղեցին: «Մայրի ծառով, ասում է, սոճիով և կիպարիսով⁸² կփառավորեմ իմ սրբավայրերը և իմ ոտքի տեղը կփառավորեմ»*: Իսկ Սողոմոնն ասում է՝ «օրհնյալ է փայտը, որով արդարություն է լինում»***, և դարձյալ՝ «նա կենաց փայտն է բոլոր նրանց, որ ապաստանում են նրան և նրան են հենվում որպես հաստատուն Տիրոջ»****:

Իսկ պատկերի մասին մենք այսպիսի կարծիք չունենք,

* Յովհ. Ժ2, 2:

** Եսայի Կ, 13:

*** Իմաստ. ԺԳ, 7:

**** Առակաց Գ, 13:

որովհետև սուրբ գրքերից այսպիսի պատվերներ չենք ստացել, թեպետ և գտնում ենք, որ հնում Աստված հրամայել է Մովսեսին վկայության խորանում բերովրենների նմանությանը [պատկերներ] դնել: Այսպես և մենք, հետևելով Տիրոջ աշակերտներին և խանդավառված մարմնացյալ Տիրոջ սիրով, պահպանել ենք հավաստի կենդանագրությունը և պատճենները, որոնք այն ժամանակներից մեզ են հասել, որպես նրանց իսկական կերպարանքները, հրճվելով փառավորում ենք Աստծուն՝ մեր փրկչին, որն այդպիսի նմանությունը զգեստավորել է իր միածին որդուն՝ իր սրբերի փառավորողին: Սակայն մենք չենք կրկրպագում փայտին կամ փայտի վրայի ներկին:

Իայց զու շես ամաշում զսհերով պատվել քո այն տունը, որ Քաբար⁸³ էս կոչում և համարում էս Աբրահամի տուն, թեպետ Աբրահամը այդ արգարն անշրդի անապատը երազում անգամ չէր տեսել: Այդ տունը նախքան Մահմետն էլ ձեր ազգը պաշտում էր, ձեր այդ սովորությունը ձեր Մահմետը չվերացրեց, այլ միայն Աբրահամի տուն կոչեց: Այլ որպեսզի քեզ հախուռն նախատող շերեամ, այդ մասին սուրբ ավետարաններից և քո իսկ պատմություններից կբացատրեմ: Տերը շատ անգամներ դեերի բազմություն է ուղարկել այն անապատը, ինչպես ասվում է Ավետարանում՝ «չրջում են, ասում է, անշրդի տեղերով»: Իսկ գեերը այնտեղ բնակվելով և ձեր աշքին երևալով երբեմն օձի նմանությամբ և երբեմն աղտեղի և վավաշոտ ցանկությամբ, ըստ իրենց սովորության խաբելով ձեզ, ամուսնանալու ցանկություն են առաջացնում: Իսկ դուք անընտրողաբար նրանց պատրանքներով տարվելով՝ այստեղ և հանդերձյալ կյանքում հավասարվում եք նրանց: Այն էլ չգիտեք, թե հանդերձյալում, ըստ Փրկչի Ավետարանի, նրանք շեն կարող ոչ ոքի մերձենալ, այլ նրանց ըմբոստ կարողությունը թեպետև շարասեր է իրենց հայր սատանայի նման, մարդացյալ [Քրիստոսի] զորությունը կապված լինելով, չի կարող հայտնապես վնաս հասցնել: Քանզի եթե կարողանային և ուժ ունենային, ապա մի օրում հրով տոչորելով ձեզ կսպանեին, սակայն նրանք սոսկ զողաբար խաբելությունը հրապուրում են՝ կորցնելու համար ձեր հոգիները:

* Մատթ. ԺԲ, 43:

Իսկ քարը, որ ուրբուն⁸⁴ էս կոչում, որին ինքը էլ չգիտես, թե ինչու ևս երկրպագելով համբուրում, նույնպես և [չգիտես] թե զիվական կոտորածը, որից զազանները և թուշունները դարշում են և միտանի փախչում, և քարածգությունը, փախուստը, և գլուխ սափրելը և այլ ամոթալի գործեր, որ կատարում են [Ի՞նչ բանի համար են]:

Չեմ հիշելու ձեր օրենսդրի աղտեղի հրամանը տղամարդկանց՝ կանանց մոտենալու վերաբերյալ, որի մասին ամաշում եմ ասել, և նա օրինակ բերեց անդաստանները արորով վարելը, և այսպիսի պղծությունը ձեզանից շատերը սովորեցին կանանց մերձենալ: Կամ Ի՞նչ ասեմ ձեր կեղծ մարդարեի անողջախոս պարկեշտության մասին՝ Չեղի կնոջ⁸⁵ լպիրջ պղծությունը: Իսկ այս աղտեղության պատճառը վերաբրում են Աստծուն, որի հետևանքով այդ այլանդակ օրենքները մտել են ձեր ազգի մեջ: Կա՞ արդյոք ավելի շար հայհոյություն, քան այն, որ պղծության պատճառը համարվում է Աստված: Օրինակ, Գալիթը Ուրիային կին առավ և մեղանչեց Աստուծո դեմ, որի համար էլ Աստված նրան պատուհասեց: Իսկ քո Մահմետը և զուք հակառակվում եք [ճշմարտությանը], լավ եք անում: Ի՞նչն է ավելի վատ, քան շարազույն մեղք գործելը և շրնդունելը, որ դա մեղք է, ոչ թողություն խնդրել և ոչ էլ անամոթ մեղքերի թողություն ստանալ:

Աստված հրամայել է ավետարաններում, որ տղամարդը շթողնի կնոջը, բացի պոռնկության պարագայից: Իսկ դուք, հագնելով ձեր կանանցից, որպես կերակուր, երբ կամենաք թողնում եք: Եթե հնար լիներ ծածկել այդ ամոթը, չէի ասի, քանզի դուք նախ այլոց եք տալիս կնոջը, որ պղծվի, ապա առնում եք նրան՝ Ինչպե՞ս խոսեմ ձեր հարձերի անխիղճ պոռնկության մասին, որոնց համար մարդկանց ամոթը ստացվածքը և կողոպուտը ծախսում եք: Մեծագին ստացվածքով թանկ գնում եք և պղծությամբ հագնալուց հետո անասունի նման վաճառում եք: Պատմում են մի օձի մասին, որ խառնակությամբ մերձենում էր ծովի զիռուն մյուսինես [ձկան], սակայն երբ մերձենում էր ծովի եզրին, իր մահացու թուշնը բաց էր թողնում և այսպես կատարում իր ցանկությունը: Իսկ դուք հենց այդ նույն օձից ավելի թունավոր եք

և աստվել նենգալոր, քանզի ձեր նենգ շարությունը մարմնա-
վոր մերձավորութեամբ չի ոչնչանում և նույնիսկ ձեր մեղա-
շահան մահվան ժամանակ շար զեկից ներշնչվելով, խեղդու-
մահ անելով ոչնչացնում եք [ձեր կանանց]։

Հիշելով սատանայի և արդարների հոգիների մասին՝
ասում էիր, թե մենք սատանային Աստուծո զանձաւոս՝ ենք
համարում, ապա դու շատ սխալ կարծիք ունես մեր խոհա-
կանութեան մասին։ [Ընդհակառակը] սատանան ուրախ էր
այն անհուսալի վիճակի համար, որ մարդիկ ունեին մահվա-
նից հետո և կարծում էր, թե արդար ննջեցյալները կորած են
և Աստուծո կողմից մոռացված։ Տեսնելով Աստուծո կոսքը
(Բան) մարմնով և անբալ խոնարհութեամբ, կարծեց, թե նա
էլ իրեն նման է և հորդորեց նրա աշակերտներին՝ մատնել
նրան, իսկ հրեաներին ներշնչեց սպանութեան խորհուրդը։
Տեսնելով Տիրոջ կամավոր երթը զեպի խաչի մահը, վախե-
ցավ և սկսեց արհավիրքներով կշտամբել (տանջել) գատա-
վորի կնոջը՝ խափանելու համար մարդկային ազգի փրկու-
թյունը։ Սակայն նա մարդկային ձևով ճաշակեց մահը, ան-
մահ մնաց իր աստվածութեամբ, լինելով անբաժանելի իր
մարդկութեանից իբրև ճշմարիտ Աստված՝ [ժազած] ճշմա-
րիտ Աստուծոց։ Հարություն առավ, մանավանդ հարություն
տվեց իր մարդկայնութեանը, ըստ Դավթի մարգարեութեան,
թե «կհառնի Աստված, և նրա բոլոր թշնամիները կցրվեն»*։
Իսկ տասներկու մարգարեներից մեկը, թե՛ «ինձ մնում է իմ
հարություն օրը»**։ Նա հարություն առավ ոչ իր համար,
քանզի նա անմարմին էր, անմահ և անապական, այլ մարդ-
կային ազգի համար, մարդկային [կերպարանը] առավ և
նրանով մահվան համբերեց։ Նա իր հարությունը մարդկանց
հարություն շնորհեց և ննջեցյալ մարմինների մեջ՝ վերստին
հոգի ներարկելու հույսը, ազատելով անմարմին հոգիները
թշնամու անտեսանելի ազդեցությունից։ Քանզի հոգիները
կոսքի (Բանի) ի Քրիստոս մարմնավորման հետևանքով
Արարչից ոչ փոքր խնամք են ստանում։ Արդ, կապված իր
անհուսալութեամբ, տկարութեամբ և իր զեկի կորստեամբ՝ սա-

* Սաղմ. 4է, 2:
** Սովոն. Գ, 8:

տանան [տեսալ], որ անկարող է մարդկանց օտարտի
պաշտամունքի բռնադատել, որն Աստուծո համար անցան-
կալի է, և նրան մնում էր միայն հավիտենական զեհեհի հու-
րը ժառանգելու հույսը։

Զեմ մոռացել և այն, որ ասել էիր Եսայի մարգարեի մոտ
պատմվող էջի և ուղտի վրա հեծյալների մասին։ Արդ, այդ
տեսիլքի իմաստն այս է. «Մովային անապատի տեսարանը
քո ծովեզերյա անապատն է, որը սահմանակից է և դրացի
բաբելացոց իշխանութեանը»։ Ապա քիչ հետո ասում է. «Տես-
նում էի երկու հեծյալների, մինը հեծյալ էջի վրա և մյուսը՝
ուղտի»*։ Երկուսը մի հեծյալ էին, ինչպես նույն տեղում
մարգարեն պարզ կերպով ասում է։ Բայց էջ է կոչում մար-
գարեն հրեա ժողովրդին, որը կարող էր օրենքներն ու մար-
գարենները, սակայն հավանելով սատանայի վարդապետու-
թյունը լընդունեց և շհնազանդվեց տիեզերափրկող Ավետու-
րանին։ Ինչպես ինքն էլ իր գրքի սկզբում գատապարտում է
նրան ասելով՝ «եզը ճանաչեց իր տիրոջը, և էջն էլ՝ իր տիրոջ
մտուրը, սակայն Իսրայելն ինձ շհանաչեց»**։ Իսկ ուղտ կո-
չեց մադիանացիներին և բաբելացիներին այն բանի համար,
որ այդ կենդանիները ձեզ մոտ հաճախ են լինում։ Նույն
որ այդ կենդանիները ձեզ մոտ հաճախ են լինում։ Նույն
թշնամին, որ հրեաներին օրինապահութեան անվան տակ մո-
թեցրեց, ձեզ ևս կոապաշտութեան մեջ զլորեց։ Իսկ ինչ վե-
րաբերում է երկուսի մեկ լինելուն, տես, թե ինչպես պարզ
ցույց է տալիս մարգարեն և դարձյալ ասում. «Տեսնում էի
նույն հեծյալին, որ գալիս էր երկձի»***։ Ահա մեկ է երևում
նա, որ առաջ երկու էր երևում։ Իսկ ինչո՞ւ երկձի. քանզի
տիրեց հրեաներին և հեթանոսներին, որոնց հպատակեցրեց։
Եվ ինչո՞ւ էր գալիս և ի՞նչ էր խոսում. «Գալիս էր, ասում
է, երկձի և ազաղակ բարձրացնելով ասում՝ «ընկավ Բաբելո-
նը, և կործանվեցին նրա ձեռքի գործերը»։ Ահա թշնամին է
սա, որ ողբաց իր ամայնությունը և փախստյան այլ վայր
սա, որ օղբաց իր անապատից։ Նա քո ազգին բերեց իր ամ-
լզտավ, բացի քո անապատից։ Նա քո ազգին հրեական անհաստա-
բարշտութեան երկու ձիերին, այսինքն հրեական անհաստա-
տությունը և հեթանոսական անառակությունը։ Այս երկուսը

* Եսայի, ԻԱ, 7:
** Եսայի, Ա, 3:
*** Եսայի, ԻԱ, 9:

միասին տվեց ձեզ նենգորեն խաբեությամբ և ոչ բռնությամբ, որպեսզի հրեաների նման թլփատվեք և ճանաչեք աստվածությունը առանց գոյություն ունեցող և արարչական Խոսքի (Քան) ու Հոգու: Իսկ բախարին, ճակատագրին և դեերին, որոնք գեհենի [ծառաներ] են, հեթանոսների նման հավատում էք: Նրանց հետ և նրանց նման աղտեղի կյանք եք վարում անասելի գիշությամբ: Աստուծո ճանաչարհ եք կոչում ձեր աստատակությունները, անողորմ սպանություններով և մարդկանց գերությամբ: Ձեր հավատը և վարքը այսպիսին են, իսկ ձեր վարձը և պարծանքը [իբր] հրեշտակային կյանքն է:

Իսկ մենք գիտակ և ծանոթ լինելով մեր սքանչելի փրկկության խորհրդին, մեր հույսը դնում ենք մեռյալների հարության, երկնքի թագավորության մեջ վայելքի վրա, քանզի մենք հնազանդվել ենք Ավետարանի քարոզությանը, ակնկալում ենք այնպիսի բարիքներ, «որ աչքը չի տեսել և ականջը չի լսել, որ Աստված պատրաստել է իր սիրելիների և հավատացյալների համար»*, և ոչ թե գինու, կաթի և մեղրի աղբյուրներ ու միշտ կույս մնացող կանանց հետ խառնակություն, որդիների ծնունդ և այլ այսպիսի հեթանոսական և հիմարության անդունդների (դժոխքի) շաղակրատանքներ: Վերջ տուր առասպելական զառացանքներիդ, «քանզի արքայությունը կերակուր և ըմպելիք չէ»**, ինչպես ասել է սուրբ Հոգին, «այլ արդարություն է և սրբություն», «քանզի հարության ժամանակ ոչ կին են առնելու և ոչ էլ՝ մարդու գնալու», այլ այնպես են լինելու, ինչպես երկնային հրեշտակները***: Մակայն քանի որ դուք գիշությամբ և աղտեղի ցանկությունների հետևանքով երբեք չեք հագնում և բացի դրանից այլ որևէ լավ բան չեք ճանաչում, այդ պատճառով էլ երկնքի արքայությունը առանց դրանց ոչինչ եք համարում և դրանցով եք կամենում զարդարել այն:

Ահա քեզ համառոտ պատասխաններ: Մենք հնում մեր անասան և անխախտ հավատի համար նեղություն ենք կրել և հիմա էլ նեղվում ենք ձեզանից՝ հեթանոսներից, և հանապազօր մեռնում ենք պատվական սուրբ և անզուգական ան-

* Ա. Կորնթ. Բ, 9:

** Առ. Հոովմ. ԺԴ, 16:

*** Մատթ. ԻԲ, 30:

վան համար, որը մեզ հայտնված է կանխագուշակ մարգարե Եսայիի միջոցով, թե «քեզ նոր անունով պիտի կոչի, որով տերը քեզ անվանելու է»: Այսպես է պատվիրել Տերը, քանի զեռ մարմնապես աշխարհում էր, ասելով՝ «եթե ինձ հալածեցին, ապա և ձեզ կհալածեն, եթե իմ խոսքը պահեցին, ապա և ձերն էլ կպահեն: Նույնը կանեն նաև ձեզ, քանզի չհավատացին ինձ առաքողին»**: Գարձյալ ասել է՝ «այստեղ՝ աշխարհում, նեղություն կունենաք»: Հորը ուղղված աղոթքի մեջ ասել է՝ «ինչ որ տվեցիր ինձ աշխարհում՝ քոնն էին, և տվեցիր ինձ» և «այս աշխարհից չեն, ինչպես և ես աշխարհից չեմ, քանզի եթե աշխարհից լինեին, աշխարհը իրեններին գուցե սիրեր. բայց աշխարհից չեն, այլ ես նրանց ընտրեցի աշխարհից, որի պատճառով աշխարհն ատնեց նրանց»***:

Արդ, այսպիսի հույսի համար դուք տանջում եք մեզ սպառնալիքներով ու մահվամբ: Մակայն մենք համբերում ենք, քանզի ոչ թե մեր աղեղին ենք հույս դնում և ոչ էլ մեր սուրբ կփրկի մեզ, այլ՝ Տիրոջ աչք, նրա բազուկը և նրա երեսի լուսավորությունը: Ձեր տված նեղությունների փոխարեն, սի լուսավորությունը: Ձեր տված նեղությունների փոխարեն, սի կամենա և հաճի տակավին այս աշխարհում կվարձատրի մեզ և կամ՝ հանդերձյալում, ինչպես որ կամենա և երբ որ կամենա: Իսկ դուք հույս ունենալով նույնը վայելել ձեր բռնակալության և կեղոսուտի միջոցով, կարծում եք, որ Աստուծո համար հաճելի գործ եք կատարում, չհիշելով պարսիկների օրինակը, որոնք 400 տարի⁸⁵ բռնակալեցին, որի պատճառը միայն Աստված գիտի: Միայն թե ոչ իրենց ուղիղ հավատքի համար:

Իսկ մենք ուրախանում ենք նեղությունների ու վշտերի համար, որոնք մեզ հասել են մեր Տիրոջ ու Փրկչի՝ Հիսուս Քրիստոսի, փառավորյալ անվան համար, որպեսզի հանդերձյալ [կյանքի] բարիքները ձեռք բերենք նրանց հետ հավասար, որոնք սիրեցին Աստուծո երևելի մեծ դատավորության օրը ի փառս և ի գովեստ նրա անվան սիրողների:

* Եսայի ԿԲ, 2:

** Յովհ. ԺԵ, 20-21:

*** Յովհ. ԺԶ, 20:

**** Յովհ. ԺԷ, 9-11:

Նրանց հետ և մենք փառավորելով՝ արժանի լինենք մեկ աստվածութեանը, Հորը, իր միածին խոսքին (Բան) և սուրբ Հոգուն, այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Ե

Այս պատասխանի պատճենը գրելով՝ Լեոն կայսրը իր հավատարիմ ծառաներից մեկի հետ առաքեց Իսմայելի Օմար իշխանին, որը, երբ կարգաց մեծ պատկառանքով, շատ ամաչեց: Այս թղթի պատճառով առավել ևս բարյացակամ և բարեմիտ դարձավ քրիստոնյա ազգի նկատմամբ և ամեն առթիվ ցույց էր տալիս իր բարեհաճությունը: Քանզի, ինչպես նախապես սլատմել էինք, գերիններին վերադարձրեց և ամենքին ներում էր իրենց հանցանքները ձրի թողութեամբ (առանց փրկագնի): Իր ազգին նույնպես բարեհոգություն ցուցաբերեց, առավել քան իր նախորդները, որոնք իրենից առաջ իշխում էին: Գանձարանները բացելով ձիավոր զորականներին (սպա) հող (ոռճիկ) էր բաշխում:

Այս բոլորը կատարելուց հետո վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Զ

Իսկ նրանից հետո 6 տարի տիրեց ոմն Եզիտ⁸⁷, որը դաժան մարդ էր և մոլեգին կատաղութեամբ բազում շարիքներով մարտնչում էր մեր քրիստոնյա ազգի դեմ, քանզի պիղծ դեի կատաղութեամբ բռնված հրաման տվեց փշրել և խորտակել մեր տիրոջ ու փրկչի ճշմարիտ մարդկություն և նրա աշակերտների կենդանագիր պատկերները: Խորտակեց և Քրիստոսի տերունական խաչի նշանը, որը շատ տեղերում կանգնեցված էր հանուն համազոտ երրորդության և նրա երկրբայագության համար: Չար ոգու մոլորությունը հույժ ստիպում էր նրան ընդվզել և դեմ կանգնել [եկեղեցու] հաստատուն վեմին: Վեմին ոչինչ չկարողացավ անել, բայց ինքը վեմի վրա խորտակվեց: Մոլորության գագաթնակետին հասնելով՝ խողասպանության հրաման տվեց և երկրից ջնջել

տվեց անսուրբ անասունների՝ խոտաճարակ խոզերի բազմությունը, քանզի շար ոգու մոլորությունը այս բանին հասցրեց նրան: Երբ վախճանին մոտեցավ, և նրա մահը մերձեցավ, այնպես խեղճամահ սատկեց դեի բռնությունից, արժանավոր դատաստանը գտնելով բոլորի տիրոջից: Եվ այսպես սատկեց դառն մահվամբ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Է

Նրա փոխարեն տիրեց Շամր⁸⁸, որը Հեշմն է, 19 տարի: Սա իր իշխանության առաջին տարում, վատ խորհուրդ հղանալով, Հերթ⁸⁹ անունով մի զորավար ուղարկեց աշխարհագիր անելու մեր Հայոց աշխարհում, որպեսզի տեսակ-տեսակ շարիքներով ծանրացնի հարկատվության լուծը, իբրև թե դժգոհ լինելով Օմարի բարեմտությունից, որն ապօրինի ծախսել էր այն գանձերը, որոնք մթերված էին նախորդ տիրակալների կողմից: Բազում վիշտ պատճառեց մեր երկրին, մինչև որ ամենքը սկսեցին հառաչել դառն նեղություններին, և չկար ոչ մի հնար անտանելի տագնապներից ազատվելու: Գրանից հետո առավել ևս ծանրացավ նրա ձեռքը մեր Հայոց աշխարհի վրա:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Ը

Այդ ժամանակ դարձյալ հուզումներ եղան հյուսիսի կողմերում, քանզի մեռավ խաղարաց արքան, որը խաբան էր կոչվում: Երբ այդ տեսավ նրա մայրը, որի անունն էր Փարսիթ, հրաման տվեց Թարմաչ կոչված զորավարին՝ բազում զորք հավաքել և հարձակվել մեր Հայոց աշխարհի վրա: Հավաքված զորքերը շարժվեցին Հոնաց աշխարհի միջով, ապա ձորա պահակի և Մաղթաց երկրի միջով, ասպատակեցին Փայրա պահակի և Մաղթաց երկրի միջով, ասպատակեցին Պարսից տակաբան աշխարհը, անցան Երասխա դեռը դեպի Պարսից երկիրը, ավերեցին Արտավեստն ու Գանձակ շահաստանը, Աթշիբագուան կոչված գավառը, Սպատար Փերոզը և Որմիզդ Փերոզը⁹⁰, Հաղթեցին Իսմայելի զորքին, որի զորավարն էր

Զատայ⁹¹ անունով ոմն զորավար: Ամենքին կոտորեցին սրի քաշելով և իրենք ասպատակեցին Զարհանդ գավառը, պաշարեցին Ամպրիտտիկ կոչված ամրոցը, իսկ բանակի աղխը և սրով դերվածներին թաղեցին Արտավես քաղաքի մոտ: Մինչդեռ Ամպրիտտիկ ամրոցի դեմ մարտնչում էին, հանկարծակի իսմայելացոց զորքից մի գունդ, սակավ մարդկանցից բաղկացած, իր զորավարով, որի անունն էր Սեթ Հարաշի⁹², ընկավ նրանց բանակի վրա և շատերին սրի քաշելով կոտորեց և ազատեց նրանց սրով գերվածներին: Շուտով պարտության գույժը հասավ Ամպրիտտիկ ամրոցը պահող զորքին, և երբ լսեցին նրանց հասած շարիքը՝ թողեցին բերդը, որ պաշարել էին, և շտապեցին իրենց բանակատեղիի վրա հարձակվող թշնամու դեմ: Նրանք (արաբները) հարձակվեցին այդ զորքի դեմ, բազում հարվածներ հասցրին և հափշտակեցին նրանց զրոշի զինանշանը՝ մի պղնձե պատկեր, որը Հարաշիի գունդը դեռ պահում է իր մոտ՝ իբրև իրենց նախնիների քաջության պատվո նշան:

Դրանից հետո Իսմայելի իշխանը ուղարկեց իր եղբորը՝ Մսիմին⁹³, զորքի բազմությամբ օգնական լինելու Հարաշիի գնդին: Երբ Մսիմը եկավ ու տեսավ, որ ինքը չէր կարողացել հասնել պատերազմին, և հաղթությունն ստացել է Սեթը, շատերին սրով կոտորեց, մյուսներին փախստական դարձրեց՝ ավարն ու գերջալներին վերցնելով: Այա բազում թշնամանքով կշտամբելով՝ խոշտանգեց նրան և նույնիսկ կամենում էր սպանել, սակայն շխարհացավ բացահայտ հրաման տալ, բանդի նրա տոհմակիցները ոտքի կանգնելով՝ աղմուկ-աղաղակ բարձրացրին: Այսպես, չհամարձակվելով իր կամքը կատարել, նա, լռելով, կասեցրեց իր մտադրություններն և վերադարձավ Իսմայելի իշխանի մոտ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Թ

Դրանից հետո սկսեց [խալիֆան] սպառնալ հունաց թագավորին և զեսպան հղեց հոռոմոց և լոն կայսրին, [պահանջելով] հարկատու-հպատակ դառնալ: Երբ և լոն կայսրը հանձն շառավ ուղարկված պատգամի պահանջը կատարել,

նա գայրացած իր եղբորը՝ Մսիմին, մեծ զորքով ուղարկեց Հունաց աշխարհի դեմ: Սա իր բազմամարդ զորքով Կիլիկիայի միջով անցավ Ասորիք՝ Միսիգիոն (Միսիգիոն), որը թարգմանաբար նշանակում է Միջերկրեայք, զնաց հասավ Բիթանացոց (Բիթանացոց) աշխարհը և բանակեց Սագաոն կոչված հզորագույն գետի եզերքին: Պատրաստվեցին նաև հունաց զորքերը և երկրի բնակիչներին գաղթեցրին ամրոցներն ու Իսմայելի դեմ պաշտպանված քաղաքները, իսկ իրենք նրանց դեմ բանակեցին գետի մյուս ափին, իրենց բանակատեղին ամրացրին, շրջապատելով խրամատի փոսով, և այնպես նստած հսկում էին երկար ժամանակ: Այա և լոն թագավորից օրըստօրե բազում զգուշացումներ էին հասնում հունաց զորավարին, որ չլինի թե նրանց նենդ որոգայթի մեջ ընկնի, այլ միայն անշարժ հսկի նրանց առանց պատերազմելու:

Իսկ նա կայսեր հրամանի համաձայն չզգուշացավ: Բանն այն է, որ Իսմայելի զորավարը կոչ էր արել իր զորքին, որ ամեն կողմ ասպատակ սփռեն, ավարի առնեն, շատերին գերեն և վերադառնան իրենց երկիրը: Այս լսելով՝ հունաց զորավարը հրամայեց իր զորքին զինվել ու հարձակվել նրանց վրա: Երբ հարձակվեցին Իսմայելի զորքի վրա, [վերջիններս] անմիջապես տեսան և զգացին նրանց գալուստը իրենց ետևովից, քանզի նրանց փոշու մեզ էր պատել: Նրանք հեռացնելով իրենց բանակի աղխը և զորագնդերը երեք մասի բաժանելով իրենց բանակի աղխը և զորանամուտ դարձրին, և ինքը՝ Մսիմը, ու զորքի մի մասը նրանց դեմ ճակատեցին, իսկ սրանք, անպատրաստ վիճակում ընդհարվելով նրանց հետ, բանակի աղխով հանդերձ, ընկան թշնամիների մեջ: Դարանամուտ եղածները թաքստոցներից դուրս գալով՝ պաշարեցին հունաց զորքը, իրենք այդ կողմերում ասպատակ սփռելով՝ շատերին սրով կոտորեցին և զրավեցին այդ երկրի գավառներն ու քաղաքները: Գերջալների թիվը, ասում են թե ավելի քան 8 բյուր էր, և բազում խնդություններ էրենց երկիրը վերադարձան:

Իսմայելի մեծ իշխանը, տեսնելով հաղթությունը, իր նախարարներով մեկտեղ մեծ ուրախություն ավարեց և մեծամեծ պատիվներով պատվեց իր եղբորը ու նրա հաղթությունը հան-

դիտալոր տունեց*։ Բերված ավարը զորքերին բաժանեց, գերջալններին վերջրեց իբրև ծառաներ ու ազախիւններ և այլ տարին հանգիստ մնաց։

Գ Լ Ո Ի Խ Ի

Մյուս տարում դարձյալ զորք զումարեց ավելի շատ, բան նախորդ տարում, ավեց Մալիմ զորավարի ձեռքը և ուղարկեց Հունաց աշխարհի դեմ⁹⁴։ Սա ուխտեց, Երզվելով իր եղբորը՝ չվերադառնալ նրա մոտ, մինչև չկատարի նրա ցանկությունը, բանգի ուխտել էր վերացնել (հունաց) թագավորությունը, հիմքից կործանել Կոստանդնուպոլիս կոչված քաղաքը և փառահեղ կառուցվածքը սուրբ Սուփիայի, որը երկրի վրա շինված էր վերին իմաստնությունմբ, որպես Աստուծո տուն, պղծալից դիցապաշտության տեղի վերածել։

Այս ամենը իր միտքը գնելով, առաջ խաղաց զորքի բազմությունմբ, հասավ Հունաց աշխարհը և իր ամբողջ աղխով բանակ գրեց Պոնտոս ծովի եղերքին։ Իսկույն խրոխտալով Լեոն արքայի դեմ, ղեկավան ուղարկեց՝ վերավորական հրովարտակ գրելով, որի մեջ բազում ծաղր ու ծանակ կար՝ հետևյալ ձևով.

«Ի՞նչի է նման քո համառությունը, որին ապաստանած՝ չեկար մեզ հնազանդ հարկատու դառնալու։ Մինչդեռ բոլոր ազգերը սարսափած գողացին մեզանից, իսկ դու ո՞ւմ ապաստանած՝ այդպես ընդդիմանում ես մեզ։ Արդյոք չե՞ս լսել այն շարիքների մասին, որ պատճառեցինք բոլոր թագավորություններին, որոնք դիմադրեցին մեր իշխանությանը. նբանց խորտակելով՝ փշրեցինք խեցեղեն անոթի նման և մեր ձեռքն ընկան երկրի բոլոր հարստությունները։ Քանզի կատարվեց Տիրոջ հրամանն ու խոստումը մեր Հոր՝ Իսմայելին, և բոլոր թագավորություններին հաղթելով՝ հպատակեցրինք։ Կամ թե թագավորություններին հաղթելով՝ հպատակեցրինք։ Կամ թե թագավորությունն օրոր։ Ես իմ ձեռքով եմ ավերել քո բազմաթիվ քաղաքները և իմ սրով եմ կոտորել քո զորքերի բազմությունը։

* Բնագրում՝ օրհնեց։

Արդ, գիտցիր, որ եթե իմ հարկատվության տակ չմտնես, երզումով ուխտ եմ արել, որ չեմ տեսնելու իմ ծնած երկիրը, մինչև չվերացնեմ քո թագավորությունը և չկործանեմ ամբությունը պարսպավոր քաղաքիդ, որին հուսացել ես։ Քո անվանի Սուփիան, որը քո երկրպագության տունն է, իմ զորքերի լվացարանի պիտի վերածեմ, և խաչափայտը, որին երկրպագում ես, խորտակելով պիտի չախջախեմ քո գլխին, քանզի մեր հավատի փառքը մեծ է Տիրոջ առջև, որը կօգնի մեզ»։

Այսպիսի և վատթարագույն նախատինքներ գրել էր Լեոն կայսեր։ Իսկ նա, կարգալով վերավորական գրությունը, շուտափույթ հրաման տվեց հայրապետին սինկղիտոսի⁹⁵ հետ մեկտեղ՝ քաղաքի ամբողջ բազմությունմբ, երեք օր չզադարեցնել փառատրության հնչյունները Սուրբ Սուփիայում։ Գլորիաց ամբողջ քաղաքը, հավաքվելով պաշտամունքի վայրում ըստ կայսեր հրամանի։ Ապա նաև ինքը՝ թագավորը, եկավ ժամանեց սուրբ քավարանը և ձեռքում պահելով նախատինքի գրությունը՝ երեսնիվայր բնկավ Տիրոջ առջև։ Եղեկիայի նման խնդրելով բազմախնամ ներողությունը մեր Փրկչի, որն ի սկզբանե ողորմել է իր սիրելիների։ Արտասուքով աղերսում էր տիեզերքի Աստծուն՝ օգնել և վրեժխնդիր լինել շարասեր թշնամուց։ Հիշեց և անօրենի անարգանքը, արտասանելով՝ 'Իսովթի խոսքերը. «Որչափ ապականեց թշնամին քո սրբարանը, պարծեցան քո թշնամիները իրենց բարեկենդանության մեջ, իրենք իրենց հաղթություն տվին և ի վերուստ եկած այցելությունը չճանաչեցին»⁹⁶։

Այս և նման բազում խոսքեր Տիրոջ առջև արտասանեց որպես խոստովանություն։ Երեք օր մնալով առանց ճաշելու՝ կատարում էր աղոթքի ուխտը։ Գրանից հետո Իսմայելի Մալիմ զորավարին այսօրինակ հրովարտակ գրեց.

«Ինչո՞ւ պարծեցար քո շարագործությունմբ, ով հզորդ անօրինության մեջ, ածելու նման սրեցիր քո նենդությունը և ամենակալի դեմ ընդվզելով հոխորացիր, մեծամտաբար ապիրատություն ծրագրեցիր մեր փրկիչ ու նրա աթոռի տեղակալ Քրիստոսի դեմ։ Սրա համար մենք հուսացել ենք նրա

* Սաղմ. 29, 3—5։

ուղորմածութեանը, որը գու նախատեսցիր, թե կհատուցի բեզ
քո շարութեան փոխարեն և քո պիղծ բերանը, որ բացիր թա-
գավորաց թագավորի, նրա բաղաբի, նրա անվան փառքի
տաճարի և իմ դեմ, որ պահապանն եմ Քրիստոսի աթոռի,
ապա տերը կպապանձեցնի ըստ Դավիթ մարգարեի նշովքի,
որն ասում է, թե անօրեննություն խոսողների բերանը թող
փակվի, իսկ մենք «ոչ մեր աղեղով ենք պարծենում և ոչ էլ
մեր սրով ենք ապրում, այլ Տիրոջ աջը, նրա բազուկը և նրա
երեսի լույսը պահպանող զորությունը»* կարող են խորտա-
կել այնպիսիներին, որոնք բեզ նման պարծենում են իրենց
ամբարտավանութեամբ, և երբեք մտքով չի անցել, թե բե-
զանից արչան վրեժ կպահանջվի նրանց համար, որոնց խող-
խողեց քո սուրբ, և կամ գերի տարվեցին իմ երկրից: Քանզի
ոչ թե քո արդար գործերի համար, այլ մեր անօրեննություն-
ների պատճառով թույլ տվեց, որ մեղավորների գավազանը
հասնի մինչև արդարների շրջանը, որպեսզի ճանաչենք մեր
տկարությունը և համոզվենք զնալ Արարչի կամեցած ճա-
նապարհով: Իսկ դու մի փորձիր մեր տեր Աստծուն, քանզի
նա կարող է բեզ քո ամբողջ բազմութեամբ ծովի խորքերը
նետել, ծովի ջրերը ալեկոծելով, ինչպես խոտասիրտ փարա-
վոնին նետեց Կարմիր ծովի խորքերը: Մովսեսի գավազա-
նով էր, որ շուրջ շրջվեց եգիպտական զորքի դեմ և խորա-
սուչը անելով՝ կորցրեց նրան, իսկ այն գավազանը նույնօրի-
նակ էր, ինչպես Քրիստոսի խաչի ամենագոր նշանը, որն
այսօր քո կողմից նախատվեց:

Արդ, եթե վերագտնալով՝ հեռանաս ինձանից, բարին
կշնարես քո անձի և քո զորքի համար, ապա թե ոչ, շուտա-
փույթ կատարիր այն, ինչ մտադրվել ես: Իսկ տերը կկատա-
րի այն, ինչ բարի է և նրա համար հաճելի, կանի իր դատաս-
տանը, կփրկի իր ժողովրդին, իսկ մեր նեղիչներին կորագլուխ,
ամոթապարտ ետ կգարձնի մեզանից»:

Երբ այս հրովարտակը կարգաց Իսմայելի զորավարը,
առավել ևս բորբոքվեց նրա բարկությունը և զայրացած գա-
զանաբար ելավ մարտնչելու [եկեղեցու] հաստատուն վեմի
դեմ: Տեղը խոտացրել էր նրա սիրտը, որպեսզի ընկնի որո-

* Սաղմ. 67, 4:

դաշթի մեջ, որին արժանի էր: Հրաման տվեց իր զորքերին
նավեր կազմել. շուտափույթ կատարվեց հրամանը, քանզի
բազում օրերից ի վեր նավերը պատրաստ էին, և իսկույն
իրենց ամբողջ աղխով մտնելով նավերի մեջ՝ գնաց մերձե-
ցավ քաղաքին: Երբ կետն կայսրը տեսավ ծովի վրա զորքի
անտառի նման բազմությունը, հրաման տվեց պարսպի վրա
երկաթե վանդակապատ ցանց պատրաստել և կողպել ամ-
բողջի շղթայակապ դուռը, ոչ ոքի թույլ չտվեց պատերազմել
թշնամու հետ, քանզի ի վերուստ էր օգնություն սպասում
և նրանց կատարած գործերի համար վրեժխնդրություն
ակնկալում: Իսկույն հրամայեց հայրապետին սինկղիտոսով
հանդերձ և քաղաքի ամենայն բազմութեամբ կատարյալ և
ջերմ հավատով իրենց հետ մարտակից վերցնել Քրիստոսի
անհաղթելի և պայծառացյալ խաչի նշանը: Ինքը՝ թագավորը,
ամբողջ բազմության հետ իր ուսերի վրա կրում էր անպար-
տելի հաղթության [նշան], և ժողովուրդը փառաբանության
հնչյունները ի վեր (երկինք) էր բարձրացնում և տարածում
էր խունկերի անուշահոտության բուրմունքն ու մոմակալնե-
րի, ջահերի պայծառությունը, որոնք առջևից ու ետևից տա-
նում էին ի պատիվ հաղթող և պատվական խաչի: Բացելով
քաղաքի դուռը՝ դուրս ելան ամբողջ բազմութեամբ, ջրերի
վրա բարձրացրին խաչի նշանը, ասելով, «օգնիր մեզ, Քրիս-
տոս, որդի Աստուծո, աշխարհի փրկիչ»: Այս խոսքերը երևե-
անգամ դեպի վեր՝ երկինք ուղղելուց հետո խաչի նշանը
սուզեցին ծովի ջրերի մեջ, այնտեղ դրոշմելով տերունական
[խաչի] ուրվագիծը:

Անմիջապես ծովի խորքը դրդաց սուրբ խաչի զորությու-
նից, ալիքները ուժգին շարժմամբ եռացին, սաստիկ նավա-
բեկություն եղավ և Իսմայելի զորքի մեծ խորտակում, մինչև
որ զորքի մեծ մասը ընկղմվեց ծովի ջրերի մեջ և փարավոն-
յան զորքի նման ծովապատիժ բարկությունը ճաշակեց: Զոր-
քի մնացյալ մասը տախտակների վրա [ալիքները] թշեցին
տարան ծովի այն կողմը՝ թրակացոց աշխարհը, և ոմանք հե-
ռավոր կղզիներ ընկան: Զորքերի բազմությունը ավելի էր,
քան 50 բյուր մարդ: Իսկ նրանք, որ, վտանգավոր փորձու-
թյունից ազատվելով, մնացին ցամաքի վրա, [կայսրը]
ձեռնամուխ շեղավ նրանց անողորմ սրի մատնել, այլ հրա-

ման տվեց պաշարման մեջ պահել, որպեսզի ոչ ոք հնարաւ-
ւորութիւն չունենա կերակուր ճարելու համար դուրս ելնել:
Մեծ սով եղավ նրանց բանակում, մինչև որ սպառովեցին
ձիերն ու ջորիները: Գրանից հետո ձեռնամուխ եղան հար-
ճերն ու ծառաները փողոտելու և ուտելու, որպեսզի իրենց
սովածութիւնը հագեցնեն: Ապա բազում աղերսանքով
[Մսլիմը] խնդրում էր Լեոն կայսրին՝ ողորմել նրան և բաց
թողնել պաշարումից, քանզի շատերից քչերն էին ողջ մնա-
ցել:

Իսկ Լեոն թագավորը մտածելով, որ Տերը արդեն վրեժ էր
լուծել թշնամիներից, ողորմութիւն ցույց տվեց նրանց: Իր
մոտ կանչեց [Մսլիմին] և խոսեց նրա հետ բազում դատափե-
տումներով: Հիշեցնում էր նաև նրա անամոթ լրբութիւնը,
ասելով. «Ի՞նչո՞ւ արդյոք կամեցար հարձակվել մեր երկրի
վրա, և քո սուրբ անխնա կոտորեց իմ զորքը, իմ քա-
ղաքների բնակիչներին գերեզմաններ: Արդ, կենդանի է Տե-
րը. իսկ դու մահու որդի ես և արժանի չես կյանքի, այլ որով-
հասե իմ դատաստանը Տերը կատարեց, քո անօրենութիւնը,
բերեց քո զլխին և անմեղ մարդկանց արյունը քեզից պա-
հանջեց, ապա ես իմ ձեռքը չեմ բարձրացնի քեզ վրա և քեզ
ըստ արժանիւնյն չեմ դատի: Ահա քո անձը իմ ձեռքում է, և
կարող եմ քեզ սպանել կամ ապրեցնել, բայց չես մեռնելու,
այլ զնա պատմիր Աստուծո մեծամեծ հրաշքները, որ տեսար»:

Պատասխան տվեց Մսլիմը կայսրին և ասաց. «Ի՞նչ կա-
րող եմ ասել քեզ այդ մասին, քանզի արդարև կյանքի ար-
ժանի չեմ. սակավ չեն իմ հանցանքները, որ քո երկրի դեմ
գործել եմ: Սակայն դու մեծ ողորմութիւն ցույց տվեցիր իմ
անձը կենդանի թողնելով, որովհետև իմ սխալների մասին
ինքս եմ վկայում: Բայց քանի որ քո սրտում կարեկցանք
առաջացավ իմ նկատմամբ, ապա արձակիր ինձ իմ երկիրը,
և կուխտեմ քո դեմ այլևս չելնել պատերազմի»:

[Կայսրը] հրամայեց զոհացնել նրա խնդրանքը, իսկ նա
պատրաստվելով նավ մտավ, զգուշորեն անցավ Միջերկրա-
կանը և մեծ ամոթով վերադարձավ իր երկիրը: Նրան զիմա-
վորում էին տարբեր քաղաքներում վայրով ու ճշով ճակա-
տին խփելով և վրան մոխիր ածելով: Իսկ նա մեծ ամոթով
կորագլուխ հանդիպում էր նրանց, բազում կշտամբանք լսե-

լով, և ոչ մի պատասխան չէր տալիս, բացի նրանից որ ասում
էր. «Ձէի կարող Աստուծո հետ կովել»: Գրանից հետո իր
տունը գնաց և սուրն իր մեջքին շկապեց մինչև օրն իր մահ-
վան:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Ս

Այդ ժամանակ Իսմայելի իշխան Հեշմը մեր հայոց ազգի
վրա [կառավարիչ] նշանակեց Մահմետի որդի Մրուանին,
Սեթի փոխարեն, որը Հարաշի էր կոչվում: Երբ Մրուանը
Դվին հասավ, Հայաստանի նախարարները նրան ընդառաջ
եկան: Զրուցեց նրանց հետ խաղաղասեր խոսքերով և իր մոտ
կանչելով վասակի որդի Աշոտին⁹⁶, Բագրատունյաց տնից,
Հեշմի հրամանով տվեց նրան պատրիկոսության իշխանու-
թիւնը մեր Հայոց աշխարհի վրա և բազում պատիվներով
պատվեց նրան: Իսկ Սմբատի որդիները⁹⁷, իմանալով Աշոտի
ստացած պատվի մասին, թե ինչպես նրա անձը բարձրացել
էր Հեշմի և Մրուան զորավարի աջքին, մեծ ատելութիւն
լցվեցին նրա դեմ, մինչև որ նրանց գծութիւնը հասավ
Մահմետի որդու [Մրուանի] ականջին: Սա անմիջապես հրա-
մայեց ձերբակալել նրանց և ուղարկեց Իսմայելի իշխանի
մոտ Գրիգորին ու Դավթին, որոնք Մամիկոնյան տոհմից էին:
Ամբաստանութիւն գրեց նրանց դեմ, թե խռովարար և ան-
հնազանդ են Աշոտի իշխանութիւն նկատմամբ: Նա հրամա-
յեց նրանց տանել Եման կոչված երկիրը, որն անապատ է, և
բանտի կալանքի մեջ պահել մինչև իրենց կյանքի վախճանը:

Երբ Աշոտի պատրիկոսության իշխանութիւնը հաստատվեց,
գնաց Իսմայելի իշխանի մոտ մեր երկրի ծանր վիճակի պատ-
ճառով, քանզի երեք տարուց ի վեր չէր վճարվում Հայաս-
տանի նախարարների և նրանց հեծյալների ոռճիկը⁹⁸: Ներ-
կայացաւ Հեշմին և խոսեց նրա հետ պատկառելի. և իմաս-
տուն ձևով: Սա մեծարեց նրան ըստ արժանիւնյն, կատարեց
նրա խնդրանքը և հրաման տվեց նրա համար կշռել երեք
տարվա [արծաթը] տարեկան 100 000 հաշվով⁹⁸: Գրանից
հետո նրա իշխանութիւն տարիներին անխափան գալիս էր
սահմանված արծաթի սակը բոլոր հեծյալների համար:

⁹⁶ Բնագրում՝ Խաճիթայ:

Սրանից հետո բազմաթիվ զորք հավաքեց Մրուանը, Մահմետի որդին, և իր հետ վերցնելով Աշոտ իշխանին՝ նախարարների և նրանց հեծյալների հետ մեկտեղ ասպատակեցին Հոնաց աշխարհը: Մարտնչելով քաղաքի⁹⁹ գեմ՝ հաղթեցին քաղաքային կայազորին և գրավեցին քաղաքը: Երբ քաղաքի բնակիչները տեսան, որ թշնամին հաղթեց իրենց և առավ քաղաքը, քաղաքացիներից շատերը իրենց ինչքը ծովի խորքը թափեցին, իսկ իրենք իրենց գցելով՝ ծովահանաց խեղդամահ եղան: Իսմայելի զորքը վերցրեց մնացած բազմությունն ու ավարը, և Մրուանը Աշոտ իշխանի հետ մեկտեղ վերադարձավ Հոնաց կողմերից մեծ հաղթությամբ և բազում ավարով: Երբ հասավ Պարտավ շահաստանը, գերյալներից ու ավարից անշատեց մեկ հինգերորդը¹⁰⁰ և ուղարկեց իրենց Հեշմ իշխանին՝ տեղեկացնելով հաղթանակի մասին:

Իսկ նա, ստանալով ավարի ընծաները, մեծապես շնորհակալություն հայտնեց Մրուանին ու նրա զորքերին և նախատեց իր եղբորը՝ Մսլիմին, օրինակ բերելով Մրուանի հերոսական հաղթանակը: Սա պատասխանելով ասաց. «Ես ոչ թե մարդկանց դեմ էի պատերազմում, այլ՝ Աստուծո, Ի-կ նա՝ անբան անասունների դեմ»: Մնացյալ ավարը, գերյալներով հանդերձ, Մրուանը բաշխեց իր զորքին, մի մասը հատկացրեց Աշոտին և այլ պատվական նախարարներին, [տալով] ծառաներ և աղախիններ¹⁰¹: Իսկ ինքը, տիրելով մեր երկրին, վերջ տվեց ամեն տեսակ հարձակումներին, և անիրավություն գործողների, ավազակների, գողերի և բարեկարգության թշնամիների ոտքերն ու ձեռքերը ծայրակոտոր անելով փայտի վրա՝ մահվան դատապարտեց:

Եվ 19 տարի իշխելով՝ Հեշմը սատակեց:

Նրա փոխարեն իշխեց Վլիթը մեկուկես տարի: Սա պեղակազմ, զորեղ մարդ էր, սիրում էր զբաղվել ըմբռական մենամարտությամբ և ուր որ լսում էր, թե կորս-

վի ուժի տեր [անձ] կա, մարդ ուղարկելով իր մոտ էր բերել տալիս, որպեսզի իր ուժը փորձի: Բացի այդ, զբաղվում էր հարբեցողությամբ և սանձարձակ վավաշոտ իզամոլության գիշությամբ: Համատոհմ նախարարները, տեսնելով իրենց իշխանի վարքը՝ անպիտան զազրելի պղծությունը, հարց տվեցին իրենց հավատի վստահելի [գիտուններին], որոնք նրանց մոտ կուռա¹⁰² են կոչվում, թե ի՞նչ են խորհում նրա մասին: Սրանք պատասխան տվեցին, թե «որովհետև անարգեց մեր տերության պատիվը, դանց առավ մեր օրենսդրի հրամանը և զբաղվեց զազրելի պղծությամբ, արժանի է մահվան, թող մեռնի»: Իսկ նրանք, ըստ կուռաներից ստացած հրամանի, մտան արքունի ապարանքը, գտան նրան գինեզխությամբ թմբած և սրով սպանեցին:

Նրա փոխարեն հաստատեցին ոմն Սուլեյմանի, նույն արքայական տոհմից:

Իսկ Մրուանը, երբ լսեց իրենց իշխան Վլիթի մահը, շուտափույթ կազմակերպեց իր զորքը, մեր Հայոց աշխարհում թողեց Մսլիմի որդի Իսահակին և ինքը զորքի ամբողջ բազմությամբ հանդերձ գնաց պատերազմելու իր ժողովրդի դեմ, որպես թե քինախնդիր էր լինում Վլիթի և որդու մահվան առթիվ: Սպանվածների տոհմից ոմանց գտնելով սիրաշահեց, իր ազգատոհմի բուրբ տղամարդկանց իր մոտ հավաքեց: Իսմայելի որդիներից ուրիշ շատեր ևս միաբանելով՝ մեծ զորք կազմեցին և առաջ խաղալով՝ անցան մեծ եփրատ գետը: [Երկու կողմերը] իրար հանդիպեցին Գամասկոսի սահմանի մոտ, Խուսփա կոչված վայրում: Այնտեղ բազում օրեր բախվելով՝ իրար մեծ հարվածներ հասցրին: Երբ օրը երեկո դարձավ, և ետին (երեկոյան) աղոթքի ժամը մոտեցել էր, նրանք պատերազմը դադարեցրին և նստած լաց էին լինում միմյանց զոհների վրա: Գիակները հավաքելով՝ գերեզմանին էին հանձնում, ասելով իրար՝ «մեկ աղջ ենք, մեկ լեզու և մեկ իշխանություն ունենք, այլև եզբայրներ ենք, էլ ինչու՞ ենք սրով իրար խողխողում»: Այս ասելով, մյուս օրը պատերազմը

վերսկսեցին, և պատերազմը նրանց միջև երկարեց: Մրուանը հաղթեց մյուսներին, սպանեց Սուլեյմանին և ինքը վերցրեց իշխանությունը 6 տարի:

Նրա իշխանության ժամանակ Իսմայելի որդիների պատերազմը շարունակեց, քանզի Մրուանը պաշարեց Դամասկոս քաղաքը և կովելով խորտակեց երկաթե դռները: Քաղաքի բնակիչներին, Իսմայելի որդիներին, որոնք արդեն հասուն տղամարդիկ էին, շոբս ցցի մեջ պրկելով՝ դեմքերը տաշում էին հյուսնի սուր գործիքներով և այնպես դառնությամբ զրկում էին կյանքից: Հղի կանանց մեղտեղից պատում էին. արու մանուկներին պատերի մեջ դնելով վրան պատ էին շարում և այնպես շարամահ [նրանք] սատակում էին, իսկ աղջիկներին, որոնք տղամարդու անկողին չգիտեին, նույնպես զերելարում էին այլ խառնիճազանք բազմության հետ: Քանզի տիրոջ վրեժխնդրությունը քաղաքի վրա էր հասել նրանց շարագործությունների հաճախության պատճառով:

Այստեղ կատարվեց Ամովսի մարգարեությունը, որն ասում է՝ «այսպես ասում է Տերը Դամասկոսի երեք ամբարըշտությունների մասին, իսկ շորրորդի համար ետ չեմ կանգնելու [պատժից] այն բանի փոխարեն, որ նրանք գաղապարացոց հղիներին երկաթե սղոցներով հերձեցին: Հուր եմ ուղարկելու Աղայելի տունը, որ կոչնչացնի Աղերի որդիների հիմքերը: Պիտի խորտակեմ Դամասկոսի նիզեբը, սատակեցնելու եմ Ուլնի դաշտերի բնակիչներին, կոտորելու եմ Խառանի ամբողջ ազգի տղամարդկանց, զերելու եմ ասորոց ընտիր ժողովրդին»*: Իրոք Խառանի բնակիչներից հասավ նրա կործանումը ըստ մարգարեի ձայնի:

Բայց արժի հարցնել, թե ինչպե՞ս է, որ մարդարեն ամեն տեսակ ամբարշտությունները երեքի է բաժանում և շորրորդն է [միայն] համարում Տիրոջ բարկության բուն պատճառը: Ինձ թվում է, որ ամբարիշտների քաղաքը լցված էր բազմատեսակ շարություններով, քանզի մտքով, զգացումներով ու սըրտով ապականված կատարում էին մտքի ու զգացումների ալլասեռման արդյունք և շարության առատագույն ծնունդ հանդիսացող [գործեր]՝ սպանություն, ունեցվածքի հափըշ-

* Ամովս Ա, 3—5:

տակում և վավաշոտ ցանկություն: Իսկ շորրորդ [ամբարըշտությունը] այն էր, որ ոչ միայն չէին վախենում Աստուծո սպեղնությունից, այլև իրենց գործած շարիքների պատճառը նրան էին համարում, որն ամենայն բարիքների աղբյուրն է: Ահա այս էր, որ Աստուծո քաղցր ներողամտությունը անդառնալի շարժամբ վերածեց ցասման ամբարշտության հանդեպ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն

Մինչդեռ Իսմայելի որդիների միջև շարադեռ պատերազմի պատճառով խռովահոյզ խառնաշփոթությունը շարունակվում էր, Սմբատի որդիները կալանավոր պատանդի [վիճակից] ազատվեցին, քանզի Վլիթի հրամանով բանալից արձակվել էին: Բայց նախքան նրանց Ասորիք գալը՝ Վլիթն սպանվեց, և նրանք այնտեղ բնակեցին, ու նրանց թույլ չտվեցին կենել այդ երկրից: Ապա երբ պատերազմը նրանց (արաբների) միջև շարունակվեց, այն ժամանակ նրանք ազատվելով՝ դիմեցին Հայաստան: Երբ Հայոց աշխարհ հասան, կարճ ժամանակ անց, դնալով Վասպուրականի կողմերը՝ խոշտանգումնեո գործեցին և երկրում մեծ տագնապ հարուցեցին: Բռնի հարկապահանջությամբ այնքան նեղեցին նրանց, որ մեր աշխարհի բողոքը հասավ հրամանատար (կառավարիչ) Մսլիմի որդի Իսահակին, որն արգելեց նրանց ապիրատություն գործել:

Սակայն երբ տեսան մարտամբոխ կռիվ ելքը, վերստին սկսեցին հակառակվել Աշոտի իշխանությանը և ջանում էին ամենուրեք որոգայթ լարել նրա անձի դեմ: Գիշերանց հարձակվելով նրա վրա, երբ հանգստանում էր և իր զորքը սփռել էր տարբեր դավառներում՝ կամենում էին սպանել նրան, սակայն պահապաններն զգալով՝ զգուշացրին իշխանին վրա հասնող թշնամուց, և նա փախչելով ազատվեց նրանց ձեռքից: Նրանք լիանալով Աշոտ իշխանի գանձերի բազում ավարով՝ հրաժարվեցին նրան հետապնդելուց: Իսկ նա հասկանալով նրանց դավաճանությունը, քանզի խաղաղության ժամանակ շարամիտ վրեժխնդրությամբ էին լցված նրա դեմ, որոշ ժամանակ անձնապահ էր լինում նրանցից:

Ապա իր տան ունեցւածքը, տիկնոջը և ամբողջ ընտանիքը հաւաքեց Գարշունք ամբոցում և ամբոցի վրա պահապան թողեց պաշտպանելու համար: Ինքն անցավ գնաց Ասորիք, Իսմայելի իշխան Մրուանի մոտ, զեկուցելու համար իր և նախարարների միջև եղած խռովութեան մասին:

Երբ պատրիկն իր զորքով հասավ կովի վայրը, Մրուանի զորքերը մեծ հազթանակ տարան, և հակառակորդները խորտակվեցին, քանզի լսել էին նրա գալստյան համբավը, թե հասել է հայոց պատրիկը օգնութուն ցույց տալու և իր հետ ունի զինված մարդկանցից 15 000 ընտիր հեծյալներ: Այս լսելով՝ Մրուանի հակառակորդները պատերազմում հուսալքվեցին, այդ օրը մեծ պարտութուն կրեցին և պատերազմից հոգնելով՝ կռիվը մի փոքր զաղարեցրին:

Այն ժամանակ, երբ Աշոտ իշխանը Ասորիքում էր, Մսլիմի որդին հայոց զորքի վրա Աշոտի փոխարեն իշխան նշանակեց Գրիգորին՝ Մամիկոնյան տնից, իսկ Մրուանը, տեղեկանալով Մմբատի որդիների մասին ամբաստանութունը, թե ինչ էր արել նրան Դավիթը՝ Գրիգորի եղբայրը, սուրհանդակ հղեց Մսլիմի որդի Իսահակին, որը մեր Հայոց աշխարհի կառավարիչ էր և հրամայեց նրան՝ բռնել Դավիթին և հանձնել նրան ոմն Օբբայի ձեռքը, որպեսզի սա դատաստան տեսնի նրա հետ այնպես, ինչպես հրամայված էր նրա մասին: Իսկ նա, երբ հրաման ստացավ, չկարողացավ հասպաղել, այլ անմիջապես նենգութամբ կանչեց, ձերբակալեց ու հանձնեց անողորմ զահճի ձեռքը, որ զառն կապանքներով կապեց նրան և մի քանի օր բանտում կալանքի տակ պահեց: Ապա գրեց Մրուանին, թե ի՞նչ կհրամայի: [Սա էլ] հրաման տվեց ծայրակոտոր անկոտրերն ու ձեռքերը և փայտի վրա մահվան դատապարտել: Այսպես ողորմելի և ամոթալի մահվամբ մեռավ, քանզի Աստուծո համար անհաճո էր միմյանց նկատմամբ ունեցած նրանց ատելութունը. և արգարև ինչպես ասվում է՝ շար սերմերը շար պտուղ են տալիս:

Երբ այս շարագործութունները կատարվեցին, Մրուանը դարձյալ հաստատեց Աշոտի իշխանութունը և նրան մեծամեծ պատիվներով ուղարկեց Հայոց երկիրը: Այնուհետև Գրիգորը չէր դադարում թշնամութուն երկնելուց իր եղբոր մահվան փոխարեն քինախնդիր լինելու համար: Թեպետ բռնակալներից

ունեցած երկյուզի պատճառով խաղաղ հարաբերութեան մեջ էր Աշոտի հետ, բայց միայն խոսքերով, իսկ սրտով չէր հաշտվել նրա իշխանութեան հետ և սպասում էր այն ժամին, երբ կկարողանար իր նպատակն իրագործել:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Ձ

Այն ժամանակ, երբ տակավին երկարում էր պատերազմը նրանց (արարենիք) միջև, մեր երկրի բոլոր նախարարները խորհեցին դեն նետել հնազանդութեան լուծը, ապստամբել և ազատվել Իսմայելի հպատակութունից: Այս խորհուրդը տվել էր Գրիգորը՝ Մամիկոնյան տոհմից, և այս խորամանկութունը նյութել էր Աշոտի իշխանութունը լսելու նպատակով: Իսկ Հայաստանի բոլոր նախարարները, գալով Աշոտ իշխանի մոտ, համոզում էին նրան կողմնակից դառնալ և միաբանել անօգուտ խորհրդին:

Իշխանը, տեսնելով նախարարների և նրանց հեծյալների միաբանութունը, և որ նրանք բոլորը ողևորված էին անօգուտ խորհրդով՝ իր մեջ վարանեց և նախարարներին մեկմեկ կանչելով՝ բազում խոսքերով թախանձում էր չձեռնարկել այս ապիրատ գործը: Նա ասում էր. «Ո՞վ եղբայրներ, խոհական միտք չեմ տեսնում այս անխոհեմ գործի մեջ, այլ միայն՝ անուղղելի խորհուրդ և անպիտան խոսքեր: Մեր զորքերը սակավաթիվ են Իսմայելի բռնութեան դեմ, չենք կարող դիմագրել նրանց զորքերին և ոչ էլ մեր երկիրը փրկել վիշապի բերանից, այլ միայն տանջանքի ու վտանգի կենթարկենք նրան: Բայց եթե կամենում եք իմ խրատն ընդունել, այս բանը մի անեք և հարկ վճարենք նրանց, ինչպես նախ ասում էինք, և պահպանենք մեր ստացվածքները, այցարդ անում էինք, և պահպանենք մեր ստացվածքները»¹⁰³: Սակայն Հագինները, անտառներն ու անդաստանները՝ իմաստուն յաստանի նախարարները չկամեցան ընդունել իմաստուն խրատը, այլ դիմադարձ լինելով՝ ասացին. «Եթե չմիաբանես մեր որոշումին, քո զորքից ոչ ոք չի մնա քեզ հետ, չենք կարող ժուժկալել այն տաղնապաններին, որոնց մեջ է մեր Հայոց երկիրը»: Այդ ժամանակ Աշոտ իշխանը ակամայից հայոց երկիրը՝ Այդ ժամանակ Աշոտ իշխանը ակամայից հայոց մաձայնեց միաբանել Գրիգորի և այլ նախարարների հետ և իրար հետ ուխտի դաշինք կնքեցին տերունական խաչի միջ-

նոր դուրս մը՝ հավատարմունքն սլակապանելու միաբանութիւնս
սերը:

Երբ աչք դաշինքը հաստատեցին, հեռացան մեր աշխարհի
հրամանատարից և գնալով ապաստանեցին Տալքի ամ-
բուրովուններում, իրենց ամբողջ ընտանիքներով և ունեցված-
քով հանդերձ, մանավանդ ապավինելով հունաց արքայի
զորքերին, որոնք Պոնտոսի կողմերում էին, քանզի նրանց
միջև խաղաղութիւնն ուստ կար կոստանդին կայսեր հրո-
մանով: Եւ ապաստանների գնդին խառնվեցին բոլոր հան-
ցանքի որդիները¹⁰⁴, որոնք ոչ Աստուծո երկյուզն էին ճանա-
չում, ոչ էլ՝ իշխանների ահն ու ծերերի պատիւը, այլ իբրև
այլազգիներ և օտարացածներ, ասպատակ սիռելով, գերե-
վարում էին իրենց նղբայրներին ու ազգակիցներին և բա-
զում ավարառութիւն կատարում, խոշտանգումներով և գա-
նահարութիւնս տանջելով իրենց եղբայրներին:

Այս պատճառով Աստված զզջաց իր ներողամտութիւն
համար ու բանդեց նրանց միաբանութիւնը, քանզի մի ամ-
բողջ տարի էլ չհաջողվեց նրանց ապիրատ գործեր կատարել,
այլ իսկույն նրանցից հեռացավ Աշոտ իշխանը նախարար-
ներից ոմանց հետ եկավ հասավ Բագրևանդ զավառի Հազր
զյուզը, կամենալով միաբանել Իսմայելի որդիների հետ:
Այն ժամանակ նախարարները, որոնք նրա հետ էին, նենդե-
լով զեկուցեցին շարասեր Գրիգորին այդ մտադրութիւնն մա-
սին: Իսկ սա, կամենալով զլուս բերել վաղուց մտածված
զավաղութիւնը, շուտափութի կազմեց իր զորքը և նրա
ետեից հետամուտ լինելով՝ ազգավի նման լեռների վրա ըն-
թանալով, զիշերը վրա հասավ և պաշարեց նրա հանգստիան
կայանը, զիտենալով նրա զորքի երկմտութիւնն մասին, որն
իրոք չեկավ նրան օգնութիւն: Բռնելով նրան՝ հանձնեց Գավ-
թի ծառաների ձեռքը և հրամայեց աչքի լույսից զրկել: Ստվե-
րամած խավարով նսեմացավ մեր ամբողջ երկրի պարծան-
քը, և խոր տխրութիւնն մեզ սլարփակվեց ոչ միայն նրա ան-
ձը, այլև իր ազգի ամենայն համատոհմ նախարարները:
Նրանք հետո իրազեկ դառնալով՝ ոչնչով չկարողացան օգ-
տակար լինել, այլ միայն նստած ուլբով ու վայնասունով լա-
ցում էին, քանզի ընկել էր, կործանվել իրենց գլխի պերճու-
թիւնն պսակը, և վերացել էր մեր հայոց ազգի փառքը:

Իսկ ուխտագրուծ Գրիգորը, իբրև թե մեծ քաջագործու-
թիւնից վերագարձած, գնաց Կարնո քաղաք և այնտեղից
ամեն կողմ իր հաղթութիւնն ավետիսը առաքեց: Բազում օրեր
անց Աստուծո դատաստանը հասավ նրան՝ իր գործերին ար-
ժանի ձեռով: Նրա որովայնը ուռեց, ուժգին ցավերով տառա-
պեց նա և այնպես շարաշար մեռավ՝ անհիշատակ վերանա-
լով մեջտեղից:

Նրա փոխարեն իշխան դարձրին նրա եղբորը՝ Մուշեղին,
կարճ ժամանակով:

Աշոտը, 17 տարի իշխելով, ավելի փառավոր, քան բոլոր
նախորդ իշխանները, զավաղիր նենգութիւնն հանդիպեց:
Գրանից հետո 13 տարի ապրելով՝ վախճանվեց խոր ծերու-
թիւնն մեզ և փառավորապես տապանի մեջ զրվեց իր [տո՛-
միկ] գերեզմանոցում՝ Գարշունք (Գարիւնք) գյուղում:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Է

Մենք պետք է նորից վերագրանանք մեր նախկին շարա-
կարգ պատմութիւնը:

Մինչդեռ Մրուանը Իսմայելի իշխանն էր և մարտնչում էր
իր ազգի դեմ, զարձյալ մի ուրիշ մուրեկան հրեհհի հօր
բարբոքից արեւելյան կողմերում՝ Խորասան երկրից: Քանզի
Իսմայելի որդիների բոլոր նախարարները, երբ տեսան, որ
իրենց վրա ուժեղացավ յուրայինների անհանդուրժելի բռո-
նութիւնը, ջանում էին իրենց անձի համար փրկութիւն
գտնել: Նրանցից շատերը, որոնք իրենց օրենսդրի տոհմից
էին, նույնպես բաժանվելով փախան Խորասան երկիրը և
որոշ ժամանակ թաքնված մնացին: Գրանից հետո, միավո-
րելով Խորասանի զորքերը, նրանց վրա զորավար կարգեցին
Կահաթբային և ոմն՝ Աբու Մսլիմին¹⁰⁵, որը խորամանկ էր
աստղագիտական աշանդի մեջ: Մրանք միաբանելով՝ սպա-
նեցին երկրի կառավարչին և իրենց կողմը դարձնելով նրա
զորքը և այլ խառնիճաղանջ մարդկանց բազմութիւն, որոնք
հարկապահանջների անտանելի բռնութիւնից նեղված էին,
սկսեցին արդեն հարձակվել Ասորեստանի կողմերը: Մրուանի
զորքը նրա դեմ երթալով՝ չկարողացավ զիմադրել այդ ամ-
բոխին, քանզի Տիրոջից էր [սահմանված] նրա իշխանու-

Յչան խորտակումը: Շատերին սպանեցին և ուրիշներին փախստական դարձրին գնդերը Աբգղանների¹⁰⁶, որոնք Հեշմի որդիներ են կոչվում: Իրենք առաջ գալով՝ անցան Տիգրիս գետը և բազում քաղաքներ հնազանդեցնելով՝ նվաճեցին, և բոլոր գորբերը, որ Մրուանը ուղարկում էր իրենց դեմ, խորտակելով ջախջախեցին¹⁰⁷ և մինչև տաճկաց մեծ բանակատեղի Ակողան¹⁰⁸՝ ամենքին հնազանդեցրին:

Իսկ Ակողայի և Բասրայի բնակիչները, տեսնելով նրանց զորության ուժգնությունը, օգնեցին և հարեցին նրանց զորքին: Այս ղզալով՝ Մրուանը մեծ տագնապի մեջ էր, և բացելով արբունի գանձարանները՝ բաժանեց զորքերին, ինքն էլ սպառազինված, զորքերի բազմության հետ ելավ նրանց դեմ: Երբ իրար մոտ հասան և ճակատ առ ճակատ դասավորվեցին, ու պատերազմն սկսվեց, երկու կողմերից շատերը վիրավորվեցին, և անթիվ դիակներ դաշտերում փռվեցին: Պատերազմը երկուսի միջև երկարաձգվեց մինչև տարվա վերջը: Իսկ Մրուանի իշխանության վեցերորդ տարվա վերջին նրա վրա հասավ Աստուծո վրեժխնդրությունը, պահանջելու համար իր աղգակիցների մեջ թափած արյան հատուցումը:

Աբգղայի զորքերը հզորացած՝ գազանաբար հարձակվեցին Մրուանի վրա, դիմեցին նրա բանակատեղին, և շատերը սպանվեցին նրանց սաստիկ հարվածներից: Ասում են, որ միայն այս անգամ ընկածների թիվը 300 000 հեծյալ էր, այնպես, որ արյունը առվի վտակներով էր հոսում, իսկ արյան գոլորշուց առաջացավ մեզ և ուժեղ մթություն: Զորքի մնացորդներին բռնելով Մրուանի բանակատեղին՝ նրանք հասան մինչև զղչակաձև շարված գորբն ու Մրուանի վրանը և նրան խփելով՝ սպանեցին: Այսպիսով 6 տարի այս բոլոր շարիքները, պատերազմների զորությունը, քաղաքների գրավումը և արյունահեղությունը կատարելով՝ վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Լ

Նրա փոխարեն տիրեց Աբգղան¹⁰⁹, որն ուղարկեց եղբորը, մյուս Աբգղային, շրջելու իր իշխանության բոլոր երկրներում: Սա նախ և առաջ ելավ Հայոց աշխարհը, բազում վշտերով ու նեղություններով ամենքին տանջեց և չբավոր տնանկու-

թյան հասցրեց, հարկ պահանջելով մինչև իսկ մեռյալներից: Որբերի ու այրիների բազմությունը շարալուկ տառապեցնում էր խոշտանգումներով, ալպանիկ խարաղանումներով և գանահարություններով շարժարում էր քահանաներին ու ատվածաչին խորանի պաշտոնյաներին, որպեսզի հայտնեն վախճանյալների և նրանց ընտանիքների անունները: Խոշտանգում էր և երկրի բնակիչներին բռնագույն և դառն հարկապահանջությամբ: Ըստ գլխի¹¹⁰ առնելով բազում արծաթ ղուզե՛ ամենքի պարանոցին կապարե կնիք էր դնում:

Իսկ նախարարական տոհմերը կամա թե ակամա ընծաներ¹¹¹ էին տալիս՝ ձիեր, ջորիներ, պատվական հանդերձներ, ինչպես նաև ոսկու ու արծաթի գանձեր, որպեսզի կարողանային լցնել վիշապի բերանը, որը հարձակվում էր երկիրն ապակահանելու: Լցնելով իր շարժնկալ որովայնի անհագությունը, նա անցավ Պարսից և Մարաց կողմերը, մինչև Խորասան աշխարհը և այնտեղից՝ Եգիպտոս և Պենտապոլսական աշխարհը, մինչև Ափրիկե: Ամեն տեղ, ուր հասնում էր նա իր ազահ հափշտակող ցանկությունը իբրև ուսկան ձգելով՝ որսում էր մարդկանց կյանքի պարագաները, և մինչև անգամ իր ազգը անիրավության համար կոչեց նրան դանդի հայր: Քանզի, ինչպես խոսքի կարգն է ասելու, դանգը (դրամը) Աստուծուց ավելի էր մեծարում: Երբ երկրից գնաց հեռացավ, Հայոց աշխարհի վրա գատավորության և հարկապահանջություն հրամանատար¹¹² թողեց Ուսադի որդի Եզիտին:

Եզիտը մեր երկրի վրա իշխան նշանակեց Հայաստանի նախարարներից Բազարատի որդի Իսահակին¹¹³, իշխան Աշոտի նույն տնից, որը նրա հորեղբորորդին էր: Սա գեյեցիկ տղամարդ էր, քարձր հասակով, ազնվական բնությամբ և աստվածավախ: Ուր էլ նրան ուղարկում էին, ակամայից էր առաջնորդում իր զորքը մարտի դժվարությունների պատճառով, քանզի այդ ժամանակվանից Հայաստանի զորքը այլևս չէր ստանում արծաթի սակը, որն ամեն տարի գալիս էր արբունիքից: Հեծելազորի հաշիվը [նույնությամբ] իշխաններից էին պահանջում, և նրանք հարկադրված էին զոհական գնդերը իրենց սեփական միջոցներով հանդերձել և պահել բոլոր զբաղման աշխատանքների ընթացքում:

Աբղլան իր իշխանության նբրորդ տարին լրացնելով՝ վախճանվեց, և իշխանությունն առավ նրա եղբայրը՝ մյուս Աբղլան¹¹⁴, քսաներկու տարի:

Գ Լ ՈՒ Խ Ի Ֆ

Նրա օրերում Հունաց թագավորը բազում և ծանրազեն զորքով շարժվեց՝ կայսերական արքունիքից եկավ հասավ Կարնո քաղաքը¹¹⁵, որ կոչվում է Թեոդուպոլիս: Երբ Լևոնի որդի Կոստանդին արքան [գրավեց], մի ակնթարթում կործանեց ամրոցի պարիսպը և բացելով գանձատունը՝ ոսկու ու արծաթի շատ կշիռ վերցրեց. գանձի մեջ գտավ նաև տերունական խաչի նշանը, որն առնելով իր հետ՝ տարավ: Նա քաղաքի զորքը և այնտեղ բնակված սառակինոսներին իրենց բնտանիքներով տարավ Հունաց աշխարհը: Գավառի բնակիչներից շատերը արքայից խնդրեցին, որ [թուլլատրի] իրենց վրայից թոթափել Իսմայելի ծառայության լուծը և գնալ նրա ետևից:

Նրանից հրաման ստանալով՝ շուտափուլթ պատրաստեցին իրենց ունեցվածքը, առաջ խաղացին՝ ապավինելով տերունական խաչի զորությունը և կայսեր փառքին: Թողեցին իրենց ծննդավայրը և բաժանվելով ընկան բարեպաշտ արքայի կողմերը:

Իսկ մյուս տարում Եզիտը իր ձեռքի տակ եղած զորքը կազմակերպեց գնաց հասավ Կարնո քաղաքը, մարդահարկ¹¹⁶ դրեց երկրի վրա և անթիվ բազմություն հավաքելով՝ գործավարներ նշանակեց աշխատանքին հսկելու ու փութաջանորեն սկսեց շինել քաղաքի ձեղքվածք ունեցող պարիսպը: Իսմայելի որդիներից բերեց այնտեղ բնակեցրեց իրենց ընտանիքներով՝ քաղաքը պահպանելու և թշնամուն հսկելու համար: Նա կարգադրեց, որ Հայոց աշխարհից նրանց կերակրի պարեն հայթայթվի:

Գ Լ ՈՒ Խ Ի

Այդ ժամանակներում շեր դադարում անօրեն ազգի խառնակիչ ամբոխի խուլարարությունը մեր աշխարհում, քանզի

Բելիարի¹¹⁷ որդիները ամենուրեք չէին թողնում իրենց հատուկ շարագործությունը: Նրանցից իժարար ի հայտ եկավ անաստված մեկը, որի անունն էր Սուլեյման, և իր հետ ունենալով պարսից կողմերից¹¹⁸ եկած հանցազոր՝ մարդկանց, ասպատակեց Վասպուրականը՝ իր շար սերմերի սննդակիցներին նման անարժան արարքներ գործելով:

Նրանց զեմ դուրս եկան Արծրունյաց տան նախարարներ Սահակն ու Համաղասպը և սակավ մարդկանցով ընկան թըշնամիների մեջ, իսկ սրանք, մտածելով, որ քիչ են, շրջապատելով ուղեցիկն սպանել: Սահակն ու Համաղասպը տեսնելով, որ գիշատիչ թշնամին շրջապատել է, և քանի որ փախուստի հնար չկար, սուրը գործի դնելով՝ թշնամիների բազմությունը խողխողեցին և իրենք ամբոխից մի կողմ գիմելով՝ ջանում էին ազատում գտնել:

Այստեղ սաստիկ խոցված՝ Համաղասպն ընկավ երիվարից, և թշնամին, շրջապատելով նրան, սպանեց: Սահակը երբ տեսավ հղբոր սպանությունը, նրա նկատմամբ ունեցած մեծ սիրո պատճառով իր անձը մահվան մատնեց և երիվարից ցած իջնելով նրա ջղերը կտրեց¹¹⁹, իսկ ինքը զայրագին մենամարտում էր և շատերին դիաթավալ գցեց, մինչև որ իր եղբոր արյան վրեժը լուծեց: Ապա կոլում պարտվելով՝ վախճանվեց: Այսպես իրենց կյանքը տվեցին ընտիր նախարարները, որոնք Վահան Արծրունու որդիներն էին:

Ապա իմաց տրվեց նրանց եղբորը՝ Գագիկին և նրա հետ եղած այլ նախարարներին, որոնք վաշտով ու ճշով ելան մարտի վայրը, սակայն չկարողացան թշնամիներին հասնել և դարձան ողբով ու լացով՝ թաղելու մեռյալներին: Թշնամիները վերադարձան նույն ճանապարհով, սակայն սակավ ժամանակ անց Սուլեյմանն ընկավ Գագիկ Արծրունու ձեռքը և բազում ուրիշների հետ սպանվեց:

Լ ՈՒ Խ Ի Ս

Կառավարչի իշխանությունն ունեցած ժամանակ Եզիտը դեսպան հղեց հյուսիսի արքային, որին հաքան են կոչում¹²⁰, և խնդրեց խնամություն հաստատել նրա հետ, որպեսզի այդ

միջոցով խաղաղության ուխտ հաստատի իր և խաղարաց զորքի միջև: Խաղարաց արքան, հավանելով նրան, կնության տվեց իր քրոջը, որի անունն էր Խաթուն և նրա հետ առաքեց բազում նաժիշտներ, աղախիններ ու ծառաներ: Սակալ ժամանակ ապրելուց հետո Խաթունը վախճանվեց, և ընդհատվեց նրանց միջև եղած խաղաղության ուխտը, բանդի նրա մահը համարեցին զավի, նենգության արդյունք: Բազում զորք գումարելով՝ (Խաքանը) հանձնեց զորավարներին մեկին, որի անունն էր Ռաժթարխան՝ Խաթիրլիթբեբ տոհմից, և առաքեց մեր աշխարհի վրա, որը Եղիտի ձեռքում էր: Ասպատակ սփռելով Կուր կոչված հզոր զեռի հյուսիսային կողմերում, առան բազում զավառներ՝ Հեշար, Քաղա, Ռստան Մարդպանյան, Հաբանդ, Գեղավու, Շաքե, Բեխ, Խենի, Կամբելսճան, Խողմազ: Այս զավառները Աղվանից աշխարհում են: Վերցրին և Բաղասական ցանկալի դաշտը, որտեղից անթիվ հոտերի բազմություն և կովերի նախիրներ ավարի տարան: Առան և վրաց իշխանության երկրից յոթ զավառ՝ Շուշք, Քուեշկափոր (Քուեշ կափոր), Չելթղ (Չելթ) Մուքեթ, Վելխսցիխե, Քիանեթ և Երկ(Խերկ): Հավաքելով գերիներե՛ր բազմությունը և բազում ավար՝ դարձան իրենց բնակավայրերը: Իսկ այն պոռոտախոս հողակապավորը, որն ուներ մեր Հայոց աշխարհի հրամանատարությունը, շխարողացավ գլուխ բարձրացնել, այլ միայն իբրև անբան կծկվել-թաքնվել էր, նրան ոչինչ էր թվում երկրի կործանումը:

Ապա սակավ ժամանակ անց նույն վայրագ բռնակալը, որը խավարեցրեց Աղվանից երկիրը, եկավ միաբանեց Իսմայելի իշխանի հետ և իր որդուն պատանդ ուղարկեց Ասորիք, սակայն շուտով ինքը սրով սպանվեց Աղվանից դռների մերձակայքում:

Գ Լ Ո Ի Խ Լ Բ

Ասեմ նաև այն Մալեհ¹²¹ կոչված ամբարիշտի* մասին, որին Աբդյան էր առաքել Հայոց աշխարհը:

* Բնագրում՝ ասպատամբ:

Սա անօրեն էր և արյունարբու, որից շատերը զգուշանալով անձնապահ էին լինում, բանդի չէին կարող այսպիսի նեղության դիմանալ: Հայ նախարարներից ոմանը հրաժարվելով, լքելով իրենց ժառանգությունը, փախան Հունաց աշխարհը, ապավինելով Կոստանդին կայսրին: Իսկ Արծրունյաց տանուտեր Գագիկը, երբ փախուստի տեղ չգտավ, իսկույն տեղափոխվեց Նկան կոչված ամրոցը և Քր մոտ հավաքելով երկրի նախարարներին՝ իրենց հեծյալներով, ելավ ասպատակ սփռեց Ատրպատականի կողմերը՝ Զարեանդ զավառը, Բուտակ և Զիդու, Տասուկ, Գազնակ, Որմի, Մուրենապատ¹²² և այլ մերձակա զավառներ, որտեղ Աստուծո անհաճո գործեր կատարեց, անօրենների նման, որը վայել չէ բրիստոնյաներին: Նաև հարկ էր պահանջում երկրից՝ բազում նեղություններով խոշտանգելով: Հասավ Հեր զավառը, ուր եկավ խամայելացվոց ոմն զորավար Ռուհը և Հայոց զորքից շատերին վիրավոր ցցեց և այլոց փախուստի մատնեց մինչև Նկան ամրոցը, իսկ ինքը շրջում էր Վասպուրականի գավառները, որպեսզի կարողանար նրան որսալ իր որդայթի մեջ: Ապա երբ Արծրունյաց տերը տեսավ իր զորքի խորտակումը, այլևս շխարողացավ անօրեն գործի համար դուրս ելնել, այլ փակվեց ամրոցում և մի քիչ զաղար առավ:

Հետո այլ զորք եկավ նրա դեմ, որի զորագլուխն էր Մուսեն, և մի տարի պաշարված պահեց ամրոցը: Երբ ոչինչ չկարողացավ անել դավով, նենգությամբ խաղաղության կոշեց նրան և բռնելով հանձնեց Իսմայելի իշխանի ձեռքը: Սա, կապանքների մեջ դնելով, բանտ նետեց նրան անհանդուրժելի նեղության մեջ և նրանից պահանջում էր այն արծաթը, որ հարկապահանջություն հավաքել էր Պարսից երկրում:

Իսկ նա գանձ չսնայեց, որչափ որ իր ձեռքում կար, որ թերևս կարողանա իր կյանքը փրկել, բայց ոչինչ չօգնեց և իսկույն վախճանվեց բանտի տառապանքներից, անարգ մարդկանց վիճակում:

Նրա որդիներին՝ Համազասպին ու Սահակին, [խալիֆան] երկար ժամանակ կապանքներում պահելուց հետո, երբ տեսավ որ արհամարհում են շարաշուք դահձի կամքը, զիջեց և հաշտվեց նրանց հետ ու պատվով առաքեց մեր Հայոց երկիրը:

Այս ժամանակներում Եզրիտի¹²³ կառավարչության և մյուս Աբղլայի իշխանության օրերում հուլիս ծանրացավ հարկապահանջության լուծը¹²⁴ մեր Հայոց աշխարհի վրա, քանզի դաժան թշնամու զոխաձե ազահությունը չզոհացավ Քրիստոսի հոտի ընտրյալների մարմինն ուտելով և, անարգանքով ըմպելով արյունը իբրև ջուր, Հայոց համայն երկիրը դրեց անհանդուրժելի թշվառության մեջ: Երկրում վերջացավ արծաթի հանումը, և ամեն որ, տալով ունեցած ամբողջ ինչքը, իր անձի փրկության գինը չէր գտնում, և շարաշար կատանքով գելարաններով ու կախաղաններով ու դառն տանջանքով մարդկանց կեղեքում էին: Սրանից փախչելով՝ շտտերը երկրի բարայրներում ու փապարներում փակվելով՝ թաքնվում էին: Ոմանք ձյունահեղձ և գետավեժ էին լինում անտանելի աղետների պատճառով, քանզի չէին գտնում այն, որ պահանջվում էր: Պահանջում էին հարկը վճարել արծաթով, այն էլ ըստ ամեն մի գլխի, որի հետևանքով զրկվում էին ամենայն ունեցվածքից: Հայոց երկիրը տնանկության կապանքներով էին կապում, և բոլոր նախարարներն ու մեծամեծերը [հավասարապես] ճաշակում էին աղքատության հնոցից:

Թեպետև բազում անգամ բողոքել էին Սահակ իշխանը և հայրապետ տեր Տրդատը¹²⁵, որը վանանդ գալաոփ նախարարական տնից էր, սակայն Եզրիտը, որը մեր աշխարհի հարկի վերակացուն¹²⁶ էր, չլսեց նրանց աղաղակը: Տրտունջի բողոք բարձրանալով՝ հասավ Աբղլային, և սա խրոխտալով իր մոտ կանչեց Եզրիտին ու նրա փոխարեն առաքեց Մալիմի որդի Բագարին: Ոչ շատ ժամանակ հետո, զեռ Բագարի մեկ տարին էլ չլրացած, [Աբղլան] նրան իր մոտ կանչեց առանց որևէ պատճառի և առաքեց Հասանին¹²⁷, քանզի նենգամիտ խորամանկությունը նրան դրդում էր Հայոց երկիրը շարաշարանքի վայրի վերածելու: Մանավանդ ոչ թե նրա, այլ իշխանների Ուղղիչ [Աստուծո] կամքն էր կատարվում, որի վկայությունն էր ի վերուստ եկած բարկությունը՝ մարախների բազմությունը, կարկուտներն ու անձրևների (պակասից առաջացած) երաշտը: Սրանք բարկության նշաններն էին մեր վրա:

Եկավ հասավ Հասանը՝ Կահաթրայի որդին, որպես կառավարիչ մեր Հայոց երկրի վրա, և նրա հետ բազում գնդեր հորասան աշխարհից, որոնք առավել դառնություն մեծախաղաղագործություն էին կատարում և բազմացնում մեր երկրի աղետներն ու հեծությունը, քանզի, ինչպես նախապես պատմեցինք, տերը կարծրացրել էր նրանց սրտերը՝ մեր շար գործերից վրեժխնդիր լինելու համար, և արդարև սով, սուր և խոտովություններ եղան նրա ազգապետության ժամանակ: Այս բոլորից բացի նրանք ավելացրին հայրապետներին արհամարհելը, եպիսկոպոսներին ալպանելը, քահանաներին գանահարելն ու խոշտանդելը, իշխաններին ու նախարարներին շարաշարելն ու քայքայելը, որոնց չկարողանալով հանդուրժել, մեր աշխարհի զորագլուխները հեծում էին և հառաչում անհանդուրժելի տազնապից: Նրանք ռամիկների բազմությունը խոշտանգում էին տեսակ-տեսակ շարիքներով, ոմանց փոկահարություններ տանջում էին դառն հարկապահանջության պատճառով, ոմանց գելարաններով ու կախաղաններով, իսկ ոմանց էլ դառնաշունչ ձմեռվա օրերին զգեստներից մերկացնելով՝ նետում էին լճերի մեջ ու պահապաններ կարգում, որպեսզի շարաշարն նրանց և այնպես շարալուծի կտտանքներով էին կեղեքում, որ պատմել չեմ կարող այդ աղետների պատմությունը:

Այստեղ կպատմեմ Իսմայելի վայրենամիտ աղդի կատարած խստասիրտ շարագործության մասին:

Քանզի, երբ Հայաստանի նախարարները տեսան իրենց վրա կախված սարսափելի վտանգը, մահը հանձն առան և ձեռնամուխ եղան մի բանի, որը չէին կարող իրագործել, վասնզի փոքրաթիվ էին: Սակայն լավ համարելով քաջություն մեռնել, քան աղետալի կյանք վարել, ձեռնամուխ եղան ապստամբության և մերժեցին Իսմայելին հնազանդվել:

Սույն զեպքերի սկիզբը կատարվեց Արտավազդի ձեռքով, որ Մամիկոնյան տնից էր: Գնալով Գվին մայրաքաղաքը, մեծ շահով կազմակերպեց իր դորքը, ստացավ զինք ու

պատերազմի գործիքներ, զինվեց զրահով ու սաղավարտով, ամենայն սպառազինութեամբ և իրեն մտերիմ ձեացրեց Իս- մայելի գործերին իբր թե կամենում էր մարտնչել նրանց թշնամիների դեմ:

Բաժանվելով նրանց շրջանակից՝ նա հասավ Շիրակ գա- վառի Կումայրի գյուղը և սպանեց գլխավոր հարկահանին* ու նրա մոտ եղած ամեն ինչը վերցնելով՝ ամբողջ տնով գնաց Վրաց աշխարհի կողմերը՝ իր հետ տանելով մեր երկրի բազ- մաթիվ** նախարարներին:

Լուր հասավ Դվին քաղաք, թե Հմայելի որդիները այդ- պիսի դառն ոճիր էին գործել: Մահմետը շուտափույթ բազում զորք հավաքեց, [վերցնելով] նաև Աշոտի սրգուն՝ Սմբատին, հայոց սպարապետին և այլ նախարարների ու նրանց հե- տապնդելով հասավ Վրաց աշխարհի այն գավառը, որ կոչ- վում էր Սամցխե¹²⁸: Գրավելով կիրճերը՝ նա ավարի մի մա- սը խլեց և նրանց հալածելով փախցրեց Հայոց աշխարհից: Իսկ նրանք գնացին ու պատսպարվեցին Եգերաց¹²⁹ աշխար- հում, և նա [Արտավազը] ստանձնեց Եգերաց իշխանու- թյունը, ինչպես նաև Վեոխայի, այսինքն Վիրքի:

Այս դեպքերի հետևանքով առավել զայրացավ կառա- վարիչ (հրամանատար) Հասանը և շուտափույթ մարդ ուղար- կեց իր իշխանության բոլոր կողմերը՝ հրամայելով հարկը մեծ բռնութեամբ հավաքել: Հույժ սաստկացավ մեր աշխար- հի հեծեմանքը հարկապահանջների ձեռքից: Քանզի արծաթի հանումը Հայոց աշխարհում բոլորովին նվազել էր:

Այստեղ արդեն նախարարներից մեկի սիրտը ցատումով լցվեց: Սա Մամիկոնյան տնից Հրահատ կոմսի որդին էր, որի անունն էր Մուշեղ: Իր կողմը գրավելով Հայաստանի նախարարներից ոմանց, նա Իսմայելի հնազանդութունից զուրս եկավ և իր գավառում ու իր տանը Իսմայելի զրդի- ներից մի քանիսին գտնելով, որոնք եկել էին իրենց տոհմից մի քանի սպանվածների արյան գինը պահանջելու, խողխո- ղեց նրանց ու սրի քաշեց, իսկ ինքը իր տնով տեղափոխվեց Արտագերս ամրոցը:

* Բնագրում՝ հրամանատար հարկին:

** Բնագրում՝ ամենայն:

Այդ ժամանակ նա 260 հոգու հետ գնաց Բագրևանդ գա- վառը և, բռնելով հարկահաններին, Ապու Մճուր կոչված [գլխավորին] և ուրեր նրա հետ էին՝ սպանեց սրի քաշելով: Այսպիսով միառժամանակ զաղարեցրեց հարկի պահանջումը մեր երկրից: Երբ [գործն] այսպիսի ընթացք ունեցավ, նրա մոտ հավաքվեցին բոլոր վշտացյալները ու հոգով տառա- պածները: Դրանից հետո նրա դեմ կանգնեցին թշնամիներն ամեն կողմից: Նախքան այդ Իսմայելի որդիներին մոտավո- րապես երկու հարյուր մարդ Կարնո քաղաքից կուտ սպառա- զինություն մեր հասան: Նրանց դեմ նա գիշերանց սակա- վաթիվ մարդկանցով գնաց ետքս գյուղը, որտեղ այգեստան- ների մեջ էին բանակ դրել, և շրջապատելով նրանց, փլեցրին այգեստանների թույլ պատերը, որոնք առանց հօշի բտրեում էին շարված: Ուժեղ զորդուժով գլորվող քարերի հարվածի տակ ընկած երիվարները [մարդկանցից] շատերին ոտքի տակ առնելով սատակեցրին. իսկ [Մուշեղը] ընկածների գնեք ու կողոպուտը, ինչպես նաև երիվարները և գեներալ ամբողջ սար- քը առնելով, տվեց իր զորքին, և ինքը շարժվեց գնաց իր ամբոցի կողմը:

Երբ այս աղետի լուրը Դվին քաղաքը հասավ՝ Իսմայելի զորավար Մահմետին, ամեն կողմից տագնապալի [բողոք- ներ] ստացավ նա և Դվին քաղաքի զորքը հավաքելով՝ տվեց մի զորագլխի ձեռքը, որի անունն էր Ապունճիպ, սպան- վածների արյան վրեժը լուծելու: Զորավարը վերցրեց մո- տավորապես 4000 ընտիր հեծյալներ, ուշագիշտ անցավ ար- քունի պողոտայով և հասավ Բագրևանդ գավառի Բագավան գյուղը: Այստեղ նրանց վրա հասավ Մուշեղը ու նրա հետ շուրջ 200 մարդ: Մարտնչեցին իրար դեմ, Տիրոջից արագ օգնություն հասավ Մուշեղի գնդին, և բազում հարվածներ հասցնելով՝ սատակեցրին Իսմայելի զորքերին: Մնացյալնե- րին փախուստի մատնելով՝ հետապնդեցին մինչև Արուճ ավանը, իսկ շատերին բռնելով, նույնիսկ հենց իրեն՝ զորա- գլխին, հարվածների տակ սատակեցրին: Մեծ հաղթությամբ վերադառնալով նրանց մոտից՝ թշնամու ավաբով մեծապես լիացան:

Շատերից միայն քչերը որպես փախստական հասան Դվին քաղաքը: Ապա նրանց ընդառաջ ելան համազգի տղամարդիկ

ու կանայք վայրով ու ճշոցով, հողը զլիններին թափելով՝ իրենց ճակատին էին խփում, օձիբը պատառոտում, և նրանց ողբն ու կոծը լցրել էին լայնանիստ քաղաքի ամեն փողոցները: Մեծ ահ ընկավ սառակինոսների գնդի վրա, և համարձակովյուն շունեին քաղաքից դուրս գալու, այլ ապավինել էին քաղաքի ամրությունը:

Երբ Հայաստանի նախարարները այս գործի հաջող ընթացքը տեսան, ամենքը վստահ հետևեցին անմիտ խորհրդին, քանզի կարծում էին, թե Իսմայելի իշխանության ժամանակը լրացել է: Մանավանդ ավելի շատ խարված էին մի միայնակիացի*¹²⁰ կարծիքով, որը, մոլորության ոգով տարված, մարգարեանում էր սնտոի և ունայն խոսքերով: «Ահա մոտեցել է ձեր փրկության ժամանակը, քանզի այժմ շուտով թագավորության գավազանը կրկին կվերագարձվի թորգոմի տանը՝ ձեր միջոցով վրեժ լուծելու Իսմայելի ազգից: Իսկ դուք մի վախեցեք նրանցից փոքրաթիվ լինելու պատճառով, քանզի ձեզանից մեկ մարդը հաղարների կհաղթի և երկուսը՝ բյուրավորների, քանի որ ձեր պատերազմը Տերն է մղելու, զորացեք և մի վախեցեք»: Այսպես օրըստօրե սուտ և սրտի բազմալի տեսիլք էր պատմում, և նրանք բոլորը, հավատալով նրան տեսանող (մարգարե) էին կոչում: Այս խոսքերից բոլորը խարվելով՝ զրդոցին մեծ սպարապետ Սմբատին՝ Աշոտի որդուն, այս խորհրդին հավանություն տալու: Իսկ նա ակամայից դավաճանեց իր հաստատուն և անքնկճելի զազափարներին ու զնաց այդ խաբեբա և մոլեկան մարդու ետևից:

Իսկ Հայաստանի ամենայն նախարարները ի մի վայր հավաքելով՝ իրար երգում ավին և ուխտի դաշինք դրին՝ միասին ապրելու և մեռնելու: Այսպես բոլորը միախուռն հավաքված՝ 5000 մարդ դարձան, քանզի ուամիկ ժողովրդից շատերը եկան խառնվեցին նրանց գնդին: Ապա այդ կողմերից ելան զնացին պաշարելու Քեղզուպոլիս քաղաքը, որը Կարնո քաղաքն է, և այն պաշարեցին խրամատներով** և ամբողջ

* Բնագրում՝ մոնոլոն:

** Բնագրում՝ պատնիշօր:

ձմեռային ժամանակը մաշտնչելով կռվում էին նրանց դեմ, աշտարակներ* կանգնեցրին և անցքեր բացեցին քաղաքի արտարին պարսպի կողմից: Սակայն ոչինչ չկարողացան անել, բացի նրանից, որ մեքենաների քարերով քաղաքի որոշ մարդկանց սպանեցին:

Իսկ Աշոտը, Բաղրատունյաց տնից, Սահակ իշխանի որդին, որ խոհական հանձարով այր էր, շմիաբանեց վնասակար աղետալի գործին, այլ նրանց ևս խրախուսում էր հրամարվել մոլեկան միայնակիացի վնասակար խրատներից և զգուշ լինել իրենց անձի և ընտանիքի համար, քանզի, ասում էր, «Երիտասարդներ եք և տարիքով կրտսերագույն, գիտե՛՛մ, որ չեք կարող զիմադրել բազմազուլի վիշապի զորությունը, քանի որ հզոր է նրա ուժը և [զորքի] անթիվ բազմություն կա նրա ձեռքի տակ ու զենքերի անշափ պաշար՝ նրա պահեստներում: Բոլոր թագավորությունները, որոնք հակառակ կեցան նրա իշխանությանը, փշրվեցին բրուտի անթիլ նման, քանզի հոռմայեցոց թագավորությունն էլ չկարողացավ ձեռք բարձրացնել, այլ սարսռալով զողաց նրա առջև և շահնդանեց դեմ գնալ տիրունական կամքին: Գուր ևս անտեղյակ չեք շունաց արքայի ամբողջ զորություն, անձնական քաջության և զորքի բազմության ու պատրաստության մասին, սակայն ամենևին մտքից անգամ չանցկացրեց Հայոց աշխարհը նրա ձեռքից առնել: Ահա կեռնի որդի Կոստանդինը, որը մի որ մենամարտելով ահավոր դաշանների հետ, առյուծին սպանել էր ուլի նման: Այդ, նա, որ այս զորությունն ուներ, այնպե՛ս է ընկճված երկիրն ապակառող շարաթույն գազանի ահից: Իսկ դուք ո՞ւմ եք ապավինել և կամ ինչպիսի՞ զորություններ և ուժով կարող եք նրանց անհաղթահարելի իշխանության դեմ կանգնել: Արդ, եթե հաճելի թվա ձեզ, ընդունեցեք իմ խրատը, քանզի նրա մեջ ես տեսնում եմ ձեր օգուտն ու շահը և մեր երկրի անզորությունը: Քանզի այս օգուտն [երկու] էլք ունի. կամ պետք է ես դառնաք ու հնազանդվեք նրանց և հանդարտ ու խաղաղ ապրեք ձեր երկրում և կամ փախուստով հեռանաք ձեր երկրից ամբողջ ընտանիքով, լքեք՝ ու թողնեք ձեր հայրերի ժառանգությունը, ձեր

* Բնագրում՝ մահարձան:

բնակավայրերը, անտառները, անդաստաններն ու ձեր հայրերի գերեզմանները և նրբաք որպես պանդուխտ բնակվեք Հունաց արքայի մոտ: Կամ եթե նույնիսկ անմիջապես շքեհներ ձեզ նեղողներին ձեռքը և դաժան մահվամբ ձեր կյանքը չտաք, ապա ես գիտեմ Իսմայելի իշխանի անաստված բարքերը, քանզի նա չի դադարի, մինչև իր վրեժը չլուծի:

Իսկ նրանք շքեհունեցին նրանից լսած խրատական օգտակար խոսքերը, այլ քմծիծաղ տվին, նենգ խորհուրդ համարելով, քանզի հույժ հավատացած էին այն մոլորյալ ստապատում մարդուն, որն օրըստօրե հորդորում էր նրանց՝ պինդ կառչել առաջադրված գործին և երկմտությամբ իրենց չկորցնել: Իսկ անմիտ խորհրդի նկատմամբ նրա անուղղելի կամակորությունն անանկությունը շուտով երևաց, քանզի, անմիաբան դառնալով, իրարից հեռացան: Արծրունյաց տան նախարարները՝ Համազասպն ու իր եղբայրները, և նրա զորքը մնացին Վասպուրականում, իսկ Վասակը՝ Աշոտի որդին, ինչպես նաև Ամատունյաց և Տրունյաց տոհմի անդամները, նույնպես այնտեղ մնացին, ոմանք Գարյունք (Գարինք) գյուղի ամրոց-բերդում ու Մակվի ձորում և ոմանք էլ Արագեղտի ձորում ամրացած՝ շրջում էին շրջակա գավառները, կերակրի պետքը հոգալու և ապա դառնում էին իրենց ամբլյունները:

Իսկ տաճկաց զորքերը, որոնք Դվին բաղաբում էին, գուշո գալով՝ ասպատակում էին շրջակա գավառները, ավարի էին տալիս և արյուն թափում Պտղունք, Թալին, Կոզը գյուղերում և այլ բազում տեղերում սուրբ գործի գնելով շատերին դիաթավալ էին թողնում:

Երբ գարունը եկավ, Իսմայելի իշխանը գունդ կազմեց Հայոց երկիրը ուղարկելու համար: Նա Խորասանի զնգերից 30000 ընտիր հեծյալներ հավաքեց ընտիր երիվարներով ու կուռ սպառազինություններով և տալով մի զորավարի ձեռքը, որի անունն էր Ամր, ճանապարհ գրեց նրան այն լայնանիստ ու հռչակավոր բաղաբից, որը շինել էր հենց ինքը՝ Աբդլան, ապահովության համար ամրացնելով հզոր ու անառիկ պարսպով և որի անունն էր Բաղդադ:

Տեղից շարժվելով՝ զորավարը Ասորիքի կողմերով եկավ հասավ Հայոց աշխարհը, Խլաթ բաղաբը մեծ զգուշությամբ

և ղեկերի լավ պատրաստությունները: Երբ բաղաբ մտավ, այնտեղի բաղաբացիներից տեղեկացավ հայոց զորքի որպիսությունը, թե քանի՞ հոգի են, որո՞նք են զորագլուխները, իրար հետ սիրով միաբա՞ն են, թե՞ տարակարծիք, բաջահա՞ղթ են, թե՞ անառի և կամ ղեկերի պատրաստություն ունե՞ն, թե՞ ոչ: Այս ամենը տեղեկանալով՝ ըստ այնմ պատրաստեց իր զորքի զորագլուխներին:

Իսկ Աշոտը՝ Սահակի որդին, որն այդ բաղաբում էր, թըշնամիների գալստյան մասին ղեկուցեց Հայաստանի նախարարներին, որպեսզի որտեղ էլ լինեն՝ ի մի վայր հավաքվեն, միասին ապրելու և միասին մեռնելու համար: Իսկ նրանց անհավատալի թվացին նրա նամակի տեղեկությունները, կարծելով, որ զավոզ խորամանկությամբ կամենում է փրկել [Կարնո], բաղաբը պաշարումից, որպեսզի իրեն իսմայելացոց մտերիմ ցույց տա: Այսպիսի բաներ մտածելով, նրա խոսքերը չընդունեցին, այլ տակավին մտածում էին իրենց նախկին ձեռնարկն իրագործել: Մրանից հետո Արծրունյաց տոհմի նախարարները՝ Համազասպն ու եղբայրները, հավաքեցին Վասպուրական աշխարհի զորքը, նույն ձևով նաև Ամատունյաց տոհմի նախարարները և իրենց զորքը, Օղյուսթյան կանչեցին Աշոտի որդի Վասակին, Սմբատ սպարապետի եղբորը՝ Բագրատունյաց տոհմից ու նրա զորքը և առաջ խաղացին Արճեշ ավանի վրա, այն հիմնահատակ բանդելու և նրա զորքը սրի բաշելու համար:

Երբ հասան Արբերանի գավառի Բերկրի գյուղը, մնացին, որ բոլորը հավաքվեն: Թամիկներից (շինականներից) շատերին հրապուրելով՝ իրենց ետևից հետիոտն տարան պատերազմի: Մինչդեռ այս ծրագիրն ուզում էին իրագործել, շուտափույթ լուր հասավ Իսմայելի զորքի մասին, քանզի մեկը եկավ ու պատմեց նրանց, թե Իսմայելի որդիների բաղամարտ զորքը հասել և սպասում է ձեզ: Նրան ըսեց Արծրունյաց տեր Համազասպը, այլ հարվածներով տանջեց նրան իբրև սուտ լուր տարածողի, իսկ ինքը խրոխտացած՝ իր զորքով գնաց Արճեշ ավանի դեմ: Երբ գյուղաբաղաբի մոտ իր զորքով գնաց Արճեշ ավանի դեմ, նրա զորքը հայտնեցին Ամրին հասան, բնակիչները Խլաթ բաղաբում հայտնեցին Ամրին հայոց նախարարների գալուստը: Նա իր զորքի՞ն բաղամություն հետ առաջ խաղաց և, գալով, դարանամուտ եղավ Ար-

ճեշ գյուղի մոտ: Մինչդեռ հայոց զունդը մարտնչում էր ամբողջի դեմ, դարանամուտ եղածները անմիջապես էլան թաքստոցից, թափվեցին հայոց զորքի վրա և, փախուստի մատենելով, կոտորեցին հետևակ զորքի մեծ մասը, որ ումիկ* (շինական) մարդկանցից էր բաղկացած, որոնք մերկ էին, առանց զենքի և պատերազմի մեջ՝ անհմուտ: Սրանք անմիջապես այդ օրվա դառն լույսին հանդիպելով՝ անողորմ սրով կոտորվեցին, իսկ ոմանք, վախենալով անոթոշ ճակատազրից, զետավեծ և ծովահեղձ եղան: Նախարարական տոհմերից վախճանվեցին 4 հոգի, որոնցից երեքը Տրուսյաց տոհմից էին և մեկը՝ Ուրծա գյուղից, իսկ ումիկ ժողովրդից վախճանվեց 1500 մարդ: Ուրիշները, փախուստի դիմելով, հազիվ կարողացան իրենց անձերը փրկել: Այս դժոխային շար աղետը տեղի ունեցավ հրոտից ամսի շորսին, շաբաթ օրը: Թշնամիները հետամուտ լինելով՝ հայածեցին հայոց զորքը մինչև այն տեղը, որ կոչվում է Տայ գյուղ և ապա դադարեցին նրանց հետապնդելուց և մեծ ուրախություն եղավ նրանց բանակատեղիում:

Այն ժամանակ մեր Հայոց աշխարհը մեծ տառապանքի մեջ էր, իսկ անհավատ թշնամիները ցնծություն և հրճվանք էին ապրում: Նրանք շունչ քաշելուց հետո դարձյալ հարձակվեցին, Ապահունիքի միջով ուղղվեցին զեպի արբունի պողոտան: Հասան Բագրևանդ զավառի Արձնի գյուղը և այնտեղ բանակ զրեցին զեպի եղերքում, որը նրա միջով է անցնում: Նրանց հետ կային զինագործներ՝ ամեն տեսակ զենքերի արհեստավորներ, որոնք պատրաստում էին պատերազմի զենքեր ու սարքեր (անոթներ):

Իսկ այն զորքը, որ Կարնո քաղաքն էր պաշարել, [բնակիչներին] հուսահատության էր հասցրել, քանզի սաստկացել էր քաղաքի սովը, և նրանք ստիպված պատրաստվում էին քաղաքը հանձնել: Սակայն երբ [հայկական] զնդի պարտության լուրը հասավ Կարնո քաղաք, այն ժամանակ հայոց պատերազմող զորքերը հուսալքվեցին և քաղաքի պաշարումը վերացրին: Նրանք թեպետև կարող էին հունաց կողմէնք մեկնել և իրենց անձերը փրկել կեղեքիչների շարասեր ապի-

րատությունից, սակայն լավ համարեցին իրենց անձերի մահը, քան մեր երկրի կորուստը և Քրիստոսի կեղեքիչների անպատվությունը տեսնել: Այսպես մտածելով, թնկուղև սակավաթիվ էին, բան թշնամիները, ինքնակամ հոժարությամբ զեպի տառապանք դիմեցին և, հավաքելով իրենց զնդերը, որոնք 5000 հոգուց էին բաղկացած, հեռացան Կարնո քաղաքից, անցան Բասենի սահմանը զեպի: Բագրևանդ զավառը: Հենց որ անցան Արածանի գետը, սրտի արիությամբ թշնամու վրա հարձակվեցին, [նախապես] իրենց աղյսը (ունեցվածքը) և երիվարները երկու ասպարեղ հեռու քողնելով և իրենք հետիոտն, զայրագին պատրաստվեցին թշնամու հետ պատերազմի: Թշնամիների զնդերը նույնպես էլան նրանց դեմ բազում պատրաստությամբ:

Արեգակը ծագելուն պես պատերազմն սկսվեց: Երբ իրար բախվեցին, նախ հայոց զունդը ուժգին բազում հարվածներ տվեց և, թշնամիներին փախուստի մատնելով, շատերին սատակեցրեց: [Սակայն] կրկին ուժ աննելով՝ նրանք փախուստից ետ դարձան և զայրագին ցասմամբ զիմարելով՝ արհեսավիրքով լցրին ումիկ ժողովրդի բազմությունը, փախուստի մատնեցին նախարարներից ու հեծյալներից սմանց և նրանց հետ եղած ումիկներին, քանզի նրանցից շատերին սպանելով՝ զաշտերի վրա լուեցին:

Իսկ քաջահաղթ նահատակները, թեպետև սակավաթիվ էին շարաշուք որսողների մեջ, սակայն դառնաշունչ օրհասական բույեին ահի շմատնվեցին, այլ բուրբը միահամուտ հավաքվելով՝ իրար քաջալերում էին հետեյալ խոսքերով՝ «քաջությունը մեռնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար և թող մեր աշքերը շտեսնեն մեր սրբարանների և մեր Աստուծո փառավորման վայրերի սրից կոխան լինելն ու պղծվելը, այլ թշնամիների սուրբ թող նախ և առաջ մեր դեմ ուղղվի, ապա թող անեն, ինչ կկամենան: Մեր անձերը զոհենք ճշմարիտ հավատի փոխարեն և ոչ թե երկրավոր կյանքի սիրուն, քանզի այս ժամանակավոր մահվան դիմաց կա հավիտենական կյանք»:

Այսպես իրար քաջալերելով իրենց աշքերն ի բարձունս կարկառեցին, բարձրյալից օգնություն էին հայցում, ասելով՝ «Աստված, քո հայացքը մեզ ուղղիր և փութա մեզ օգնու-

* Բնագրում՝ աշխարհարեակ:

թյան: Թո՛ղ մեծապես ամաչեն նրանք, որ մեր անձերն են ուզում [ղո՛հել]: Իսկ մենք, Տեր, քո անունն ենք արտասանում: մեր նեղության մեջ և քո անունն ենք փառավորում մեզ պաշարող անձկության մեջ, քանզի ահա մեզ շրջապատված են պահում շարերը, որոնց թիվ չկա, և մահվան երկունքն է մոտենում մեզ»:

Այս և դեռ ավելի աղերսական խնդրանքներ ու փոփոզելի մաղթանքներ էին մատուցում Բարձրյալին: Սրանից հետո դարձյալ զորանալով Վերնայինի օգնականութեամբ, ետ շկանդնեցին նախապես ընդունված որոշումից, թեև հազար հոգուց ավելի չէին երեսուն հազարի դիմաց: Եվ ինչպես հենց թշնամուց իմացանք, նրանք (հայերը) ասում են իրենց հետ մարտակից ունեին հրեշտակների բազմությունը, որոնք մարդկային կերպարանքով երևացել էին թշնամիներին: Նրանք հավաստում էին նաև, որ տեսնում էին երեցյների ու քահանաների*, որոնք ավետարաններով, մոմերով ու խնկով առջևից երթալով՝ քաջալերում էին նրանց:

[Հայերը], անխնա կոտորելով, վրեժխնդիր էին լինում թշնամուց, մինչև որ նրանց ձեռքերը միանգամայն հոգնեցին զենքերի ծանրությունից: Ոմանք առանց զենքի մնալով՝ ընկան նրանց ձեռքը և իսկույն հրածեշտ տալով մեղանշական կյանքին՝ դիմեցին հանդերձյալ հույսի ակնկալությանը: Այդ նրանելի և քաջ նահատակները հետևյալ զորագլուխներն էին՝ Բագրատունյաց տնից՝ Սմբատ սպարապետը և նրա բարձակից ու նիզակակից Սահակը: Մամիկոնյան տնից՝ Մուշեղ զբրավարը և Մամիկոնեից տեր Մամուելը, մատաղահասակ և գեղեցկությամբ առուչո, որը մեծ սպարապետի աներձագն** էր, Գնունյաց տնից՝ Դաշույն Վահանը և բազում նախարարներ և ռամիկներ, որոնց մեկ առ մեկ անունով հիշել չեմ կարող: Մոտ 3000 հոգի ընկան, որոնց մահը սրտաճմլիկ էր ու վախճանը՝ անագորույն, և հողը նույնիսկ բավական չէր պատերազմի թշվառ զոհերի գիակները թաղելու, այլ ընկած էին բացօթյա վայրում արևի ու փոշու, անձրևի և հողմերի մրրիկի դիմաց:

* Բնագրում՝ սպարապետ:

** Բնագրում՝ աներ:

Այն ժամանակ սաստկացավ հաճախակի ողբն ու կոծը Հայոց աշխարհում, քանզի մեծ առաջնորդները և պատվական զորագլուխները մի վայրկյանում վերացան, և ամբողջ երկիրը, խոր տխրությամբ վարակված, մեծապես կոճում էր և ողբում: Հողոր և քաջ նախամարտիկների վախճանը, որոնք օգնականությունից դուրս մնալով՝ մատնվեցին գազանաբարս և անողորմ թշնամու ձեռքը: [Մարդիկ] իրենց նեղության մեջ հիշում էին նաև պաշտպան Աստծուն, որի ողորմությունը սկզբից էլ պահել է մարդկային ազգը և մանավանդ իր անունը փառաբանողներին: Հայցում էին նրա հոգատար ներդամտությունը, որպեսզի այս աշխարհի կյանքում տարակուսյալներին և հուսակտուր եղածներին զորավիգ լինի, կուսյալներին և հուսակտուր եղածներին զորավիգ լինի, քանզի Արճեշ ավանում պատահած աղետից հետո ահա վրա հասավ այս շարիքը նույն Հրոտից ամսի 14-ին¹³¹, երկուշաբթի օրը: Առավել ևս դժնդակ էր նեղությունը նաև այն պատճառով, որ ննջեցյալներին նույնիսկ համարձակորեն լալու և ողբալու հնարավորություն չկար, ոչ էլ իրավունք՝ իրենց տներում սգո հաց կտրելու կամ վախճանյալներին գերեզման դնելու:

Գ Լ Ո Ւ Ն Լ Ն

Իսկ թշնամիները, սասպտակ սփռելով Բագրևանդում և նրան սահմանակից գավառներում, մեծ տագնապ պատճառեցին երկրի բնակիչներին: Համառորեն մտածում էին աղոթքի տաճարները* կործանել և ապականել Քրիստոսի եկեղեցիների սրբությունը: Խորտակում էին Քրիստոսի պայծառացյալ խաչի նշանը, որն իբրև ապավեն ու հովանի կանգնեցրած էր [եկեղեցիների] ելքի ու մուտքի առջև¹³² համագո երրորդությանը երկրպագելու համար և զբանք հրկիզելով՝ մեջտեղից վերացնում էին: Կատաղի դաժանությամբ էին վարվում քահանաների ու մոնոզոսների (միալսնակյացների) և նրանց պաշտոնակիցների հետ, նրանց համարելով պատենրազմում զոհված [ապստամբների] առաջնորդներ: Զանա-

* Բնագրում՝ բառարանս:

զան տեղերում հափշտակում էին եկեղեցու սպասքը և Աստուծո սրբերի նշխարները վերցնելով՝ ավարի էին տալիս: Երբ անօրեն զորքերը ուռճացան Հայոց աշխարհի ավարից, ելան ամրոցների դեմ և նվաճում էին ամբոթյուններում ապաստանածներին, կոշ էին անում խաղաղության և երդման գիր տալով, իջեցնում էին ամրոցներից:

Ինքը [Ամր զորավարը] կարծես պանծալի և քաջ հաղթություն տարած լիներ, թողեց զնաց Հայոց աշխարհից, անցավ Պարսից աշխարհը, կամենալով հանդիպել Իսմայելի իշխանին, որպեսզի իր հավատարիմ ծառայության փոխարեն [վարձատրություն] ստանա: Սակայն նույն ժամանակ նրա վրա իջավ իրավադատ Աստուծո դատաստանը և սատակեց Պարսից երկրում: Նա շարաշար ցավերով տանջվելով սատակեց և ըստ արժանվույն ստացավ վրեժխնդրության հատուցումը, քանզի նրա ձեռքով թափված անմեղ արյան փոխարեն իրավացիորեն [մեղավոր] արյուն թափվեց, թեպետ և ոչ մարդկային սրով, այլ Բարձրյալի հրամանով, աներևույթ սրով, որն ամեն սրից հատու է, ազդու թափանցող զորությունը և ծակում է հողին, շունչը, հողերն ու ուղեղները: Այդ սրով [Տերը] իր որդիների արյան վրեժը լուծեց և իր ատելիների հատուցումը տվեց, սրբեց իր ժողովրդի երկիրը, խնայեց իր ժողովրդին և նրանից հեռացրեց ժողովրդի [խրատի] գավազանը, և [մարդիկ] նորից ապահով եղան իրենց բնակավայրերում:

Գ Լ Ո Ի Խ Լ Գ

Այդ ժամանակ Իսմայելի իշխանը Հայոց աշխարհի վրա Հասանի փոխարեն նոր հրամանատար (կառավարիչ) ուղարկեց Եգիպտին: Իսկ ինքը՝ Աբդլան, իր շարասեր կամքի ամենայն ցանկությունները կատարելով և իր հողին ճնշված արժաթասիրության բաղձանքի ախտով իր ցեղին հատուկ շար ազահությունը՝ ենթարկվեց մարգարեի նզովքին և իսկույն հուսակորույս սատակեց նույն տարում:

Նրա վրա գալիք հանդերձյալ դատաստանի մասին բոլորին հատուցողը հայտնել էր իր արժանավոր ծառաներից մե-

կին՝ մի բահանայի: Նրա կյանքի վախճանից սակավ օրեր առաջ սրան տեսիլքի մեջ երևաց խոշտանգումների տեղը, ուր կար մի գուրի վիճ՝ անբավ խորությունը, իսկ վիճի բերանին գրված էր երկաթե գուռ: Երկու զինվոր նրան բերելով կանգնեցրին գուրի բերանի մոտ և, բաց անելով վիճի կափարիչը [նա] տեսավ, որ վիճից բացը ելնում էր վեր, մինչև երկինք: Այնտեղ նետեցին շարի կամակատարին և գործյալ նրա վրա փակելով նույն գուռը՝ թողեցին անտաճելի կապանքների մեջ՝ ընդունելու արժանի հատուցումը: Տեսիլքի այսպիսի հայտնությունը գուշակեց նրա մասին, որն արդարև արժանի էր իր շար ընթացքի համար այսպիսի հատուցում ընդունել արգար դատողից:

Գ Լ Ո Ի Խ Լ Է

Նրանից հետո իշխանությունը ժառանգեց նրա որդին՝ Մահմեդ Մահազին:

Սա իր հոր համեմատությամբ ազնիվ էր և ավելի լավ բարբով¹³³: Բացեց բոլոր գանձատները, որոնք կողպված էր պահում ամբարիշտ Աբդլան, և տարգաններ բաշխեց իր զորքին: Արձակեց և մարդերի փակ զաները, որպեսզի վաճառականները կարողանան վաճառքի հանել իրենց ապանքները և կարոտյալների պետքերը զոհացնեն: Երկրում առատություն եղավ, արծաթ գտնելը հեշտացավ, և երկրի բնակիչները բռնի հարկապահանջությունից թեթևացան: Թեպետ և նա հարկային լուծը ծանրացրեց, սակայն բանի որ արծաթը ճարվում էր, երկիրը փոքր-ինչ հանգստացավ շարաշար տառապանքներից: Նրա իշխանության օրոք Հայոց աշխարհում արծաթի լեռներ (հանքեր) հայտնվեցին, փողերանոցներում* սկսեցին զուտ արծաթ դրամներ¹³⁴ հատանել մարդկանց պետքերի համար:

Իսկ ինքը՝ Մահմեդը, սկսեց սպառնալ հունաց իշխանությունը, զորք հավաքելով՝ զորավար նշանակեց իր եղբորը, որի անունն էր Աբաս և նրան առաքեց Հունաց աշխարհը:

* Բնագրում՝ խանութս արծաթու:

Քանզի նույն տարում, երբ սպտակեց Արզլան, վախճանվեց նաև Կոստանդին կայսրը, և նրա որդին՝ Լևոնը, փոխանորդեց իր հորը: Ու մինչդեռ նա մտածում էր զորքով Հունաց աշխարհն ասպատակել, արբան շուտափույթ բազում զորք առաքեց Բասանաստանի վրա, որը Բիշան է կոչվում: Նրանց վրա երեք զորավար նշանակեց, որոնցից երկուսը Հայաստանի նախարարներից էին՝ մեկի անունը Տաճատ էր Անձև-վացյաց տնից և երկրորդինը՝ Արտավազը՝ Մամիկոնյան տնից, իսկ մյուսը հունաց զորավարներից էր: Բազում զորքով առաջ խաղալով՝ նրանք հասան Կիլիկիայի և Բիշանի կողմերը և, երկրում ասպատակ սփռելով, բազմաթիվ քաղաքներ, գավառներ ու գյուղեր գրավեցին: Նրանց, որոնք իրենց զեմ գուրս կկան, մանր փոշու նման փշրեցին և, իրենք առնելով խառնիճազանը բազմությունը՝ գերեվարեցին, և գերյալների թիվը ասում են թե 15 բյուրից ավելի էր, որոնց բռնելով տարան Հունաց աշխարհը: Նրանք երթալով ներկայացան հունաց կայսեր՝ բազում ավարով հանդերձ, Լևոն կայսրը շատ գովեստներով ընդունեց իր զորքը ու մեծամեծ պատիվներ քնծայեց իր զորագլուխներին:

Եվ այդ տարին գաղար տվեցին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Ը

Իսկ մյուս տարում Իսմայելի իշխանը գեսպաններ ուղարկեց, մեծ-մեծ փրվում էր՝ կամենալով խորխտանքով զարհուրեցնել:

Ինչպես լսեցինք, նա պատգամավորի հետ ուղարկել էր երկու գրվանի շափ մանանեխի սերմ և զրել հունաց թագավորին, թե «շուտով քո երկրի զեմ ուղարկելու եմ իմ զորքերի բազմությունը քո տեսած մանանեխի հատիկների թվի շափ, [տեսնենք] թե քո երկրի հողը կբավի՞ իմ զորքերի անշափ բազմությունը ընդունելու: Արդ, եթե քո ձեռքին զորություն կա, պատրաստվիր իմ զեմ պատերազմի»:

Կարդալով նամակը կայսեր խորհուրդները տակնուվրա շեղան, այլ հաստատուն մտքով պատասխան գրեց. «Մառ-դիկ, ասաց, իրենք չեն, որ հաղթություն են ձեռք բերում,

այլ նրանց Աստված է պարգևում, քանզի Աստված կարող է քո զորքը իմ զորքերին կերակուր դարձնել, քո ուղարկած մանանեխի առակի նման, իսկ դու ինչ որ խոստանում ես անել, արա՛, և թող կատարվի այն, ինչ հաճելի է Աստուծո՞ւ:

Նույն ժամին հրաման ելավ կայսրից գյուղի* բնակիչներին գաղթեցնել քաղաքները, ամբուժյունները և ամուր աշտարակները: Իսկ Իսմայելի իշխանը անթիվ զորք հավաքեց, նրա վրա զորավար նշանակեց նույն մարդուն, որին վերևում հիշեցինք, և նրան բազմության հետ առաքեց Հունաց երկրի դեմ: Սրանք գնալով հասան Գաղատացոց երկիրը և պաշարեցին լայնանիստ քաղաքը, որ Ամուրիա է կոչվում: Զորքերի այս բազմությամբ նստելով, այն պաշարված պահեցին երեք ամսվա շափ, սակայն չկարողացան գրավել, քանզի լարսպով ամրացված էր, իսկ շրջակայքը ոչ պակաս էր նպաստում դիմադրություն ցույց տալուն: Քանզի քաղաքը շուրջը բխում էր Սազառիս գետի ակունքը, որով ճաջճախուտ տիղմը անառիկ էր դարձնում ամուր դիրք ունեցող քաղաքը: Եվ ոչ մի կերպ չկարողացան վնասել, այլ միայն նստած պաշարում էին:

Իր զորքը հավաքեց նաև Եգիտը, որը մեր Հայոց աշխարհի հրամանատարն էր, Աբաս զորավարին օգնության հասնելու համար: Գնալով Պոնտոսի կողմերը, հասավ Կողոնիա բերդ-քաղաքը, Գովաթան, Կաստիղոնը և Մարիթենես գավառը, որի զեմ մարտ մղեց, սակայն ոչ մի արդյունք չստանալով՝ մեծ ամոթով դարձավ Հայոց աշխարհը: Իսմայելի զորքերը նույնպես թողեցին Ամուրիա քաղաքի պաշարումը և դնացին իրենց բնակության երկիրը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Թ:

Մեզ մնում է պատմել նաև հետևյալ դեպքը:
Մահմեթի յոթերորդ տարում¹³⁵ վախճանվեց Լևոն կայսրը՝ Կոստանդինի որդին, և նրա փոխարեն թագավորեց մատա-

* Բնագրում՝ աշխարհին:

դահաս պատանի որդին՝ Կոստանդինը: Երբ Իսմայելի իշխան Մահմետը լսեց հունաց արքայի մահը, բազում զորքեր հավաքեց, նրանց վրա զորավար կարգեց իր որդուն՝ Ահարոնին, և առաքեց Հունաց աշխարհի դեմ: Երբ Իսմայելի զորքերը Հունաց աշխարհ հասան, հունաց զորքերը անմիջապես նրանց դեմ ելան և սկսեցին հսկել նրանց վրա, փակելով ճանապարհները: Իսմայելի զորքերը շարժապատան Կոստանդինը: Իսմայելի զորքերը շարժապատան Կոստանդինը: Իսմայելի զորքերը շարժապատան Կոստանդինը:

Իսկ Գրիգորի որդի Տաճատը¹³⁶, Անձևացի տնից, որի մասին նախապես պատմեցինք, մի ժամանակ փախուստ էր տվել Իսմայելի իշխանից Կոստանդին կայսեր մոտ՝ Հունաց աշխարհ, և սա խնդովյամբ ընդունել էր նրան, մեծ շքեղությամբ մեծարել նրա քաջության համար, քանզի նախապես լսել էր նրա արիության համբավը: Նա իր արիությունը խնդուն ասպետացեց արքային՝ Սարմատացոց կողմերում, որը կոչում են Բուլղարը, և դարձավ մեծ հաղթությամբ: Տեսնելով նրա քաջասրտությունը, կայսրը նրան զորավար կարգեց Յբյուր մարդկանց վրա, և նա 22 տարի ծառայեց արքային: Իսկ Կոստանդինի և որդու՝ Լևոնի, վախճանվելուց հետո¹³⁷ երբ թագավորությունը վեցրեց Կոստանդինը, նրա հետ արհամարհանքով էր վարվում թագուհին, որը Կոստանդին կայսեր մայրն էր: Ահա այս պատճառով էլ նա ձեռք մեկնեց Իսմայելի իշխանին:

Երբ Իսմայելի զորքերը հույներից պաշարման մեջ ընկան, այն ժամանակ նա երդման դիր խնդրեց նրանից՝ իր երկիրը դառնալու և խոստացավ նրանց պաշարումից հանել և տանել իրենց բնակավայրը: Իսմայելի իշխանը լսելով՝ արագորեն կատարեց խնդիրը և երդմամբ տվեց նրան ամեն ինչ, որ խնդրում էր ու վստահելով այս երդման գրին՝ ելավ Հունաց երկրից իր ամբողջ տնով և Իսմայելի զորքը այդ պաշարումից հանեց: Ահարոնը՝ Իսմայելի իշխանի որդին, նրան հայր անվանեց և մեծամեծ պատիվներ ընծայեց: Երբ Տաճատը ներկայացավ Իսմայելի իշխանին, սա ընդունեց նրան բազում շնորհակալությամբ և արքունի գանձարանից բազում ստացվածքներով լիացրեց նրան, Հայոց երկրի վրա իշխանության պատիվ տվեց և մեծ շքեղությամբ առաքեց նրան իր երկիրը:

Երբ Տաճատ իշխանը Իսմայելի իշխանի հրամանով հասավ Հայոց աշխարհը, երկրիս հրամանատար (կառավարիչ) ու աղագանս Օթմանը¹³⁸ չուզեց ընդունել նրան, շատարելով իր իշխանի հրամանը: Նա հապաղեց և գեսպաններ հղեց, իրենց իշխանին հայտնելով, թե Հայաստանի նախարարները միաձայն չեն կամենում, որ քո իշխանության ենթակա հպատակների վրա իշխան դառնա մի մարդ, որը քո իշխանության դեմ ապստամբել է, ձեռք է մեկնել Հունաց արքային և որը գուցե նորից դավաճանի մեր զորքին:

Թեպետ Տաճատը բազում անգամներ կամեցավ Իսմայելի իշխանի ահանջին հասցնել իր իշխանության խանգարումը, սակայն չկարողացավ, քանզի ամենուրեք պահպանում էին ճանապարհների անցքերը¹³⁹ և բռնելով նրա ուղարկած գեսպաններին՝ բանտ էին դնում: Նրա բողոքը Մահմետ իշխանին ու նրա որդուն՝ Ահարոնին, չհասավ մինչև այդ տարվա վերջը: Դրանից հետո, երբ տրտնջման բողոքը հասավ Մահմետ իշխանին և նրա Ահարոն որդուն, մեծ անախորժություն հասավ մեր երկրի հրամանատար Օթմանին: Իսմայելի իշխանի հրամանով նա ակամայից իշխանությունը տվեց Տաճատին:

Ապա որոշ ժամանակ անց Օթմանը հավաքեց Հայոց նախարարների զորքը տարավ Աղվանից երկիր, Կասպից դռների մոտ, Դարբանդ կոչեցյալ քաղաքը, որը պարսպ ու ամրության պատվար է շինված հունաց ու խաղարաց զորքերին դիմադրելու համար: Կանչեց Տաճատ իշխանին, սպարապետ Բազարատին, ներսեհ Կամսարականին և այլոց Հայաստանի նախարարներից հրազագաթ Հեփեստոսի տապախառն ծագման օրերին և իր բանակը դրեց Քերան կոչված դաշտում, տապ խորշակի դժնդակ ու անհանդուրժելի ջերմության ներքո: Ամառային բոլոր օրերը անցկացրեց հնոցանման ապառամ դաշտում: Չկարողանալով դիմանալ, հայոց նախարարները տապախառն օդից վախճանվեցին, շարաբախտորեն զրկվելով երկրային կյանքից: Վախճանվեցին Տաճատ իշխանը, Բազարատ սպարապետը, ներսեհ Կամսարականը և ուրիշ զորականներ: Իսկ Իսմայելի իշխանը, հույժ դայրացած լինելով Տաճատ իշխանի և նրան ընկերացող նախարարների կողմից մահվան առթիվ, խափանեց նրա (Օթմանի) իշ-

խանութիւնը և նրա փոխարեն առաքեց ոմն Ռոճի¹⁴⁰ որպէս իշխան ու հրամանատար Հայոց աշխարհի:

Իշխանութիւնը 8 տարի պահելուց հետո Մահմետ սատակեց Ռոճի գալստյան ժամանակ:

Գ Լ Ո Խ Ե Խ

Ապա նրանից հետո մեկ տարով իր հոր իշխանութիւնը վերցրեց նրա որդին՝ Մուսէն:

Սա ժանտ մարդ էր, անսանձ և դիվահար: Իր մեջ եղած դեր աշխատեց էր նրան գրգռում, որ զվարճանում էր անարժան բարբի խաղերով՝ նպատակակետի փոխարեն մարդկանց էր կանգնեցնում և վարժութեան համար խփում սպանում էր նետեր արձակելով:

Իր իշխանութիւնը հաստատելուց հետո նա Հայոց երկիրն առաքեց Ռոճի փոխարեն ոմն Կարմիր¹⁴¹, որն արդարեւ իր անվան նման խաղմարար էր և դժոխաբար: Երբ հասավ Գլին քաղաքը, նրան ընդառաջ ելան Հայաստանի բոլոր նախարարները, ընդառաջ ելան նաև Արծրունչաց իշխանները, Համազասպը, Սահակը և Մերուժանը:

Իսկ բարին ատող թշնամին՝ տեսնելով նրանց փառքը, զեղատես վաշխութիւնը և նրանց ազատախումբ գնդի բարեզարդութիւնը, անմիջապէս բռնելով կտրիճ ու քաջ զորավարներին՝ բանտարկել տվեց և 3 ամիս կապանքներում կալանավոր դարձրեց: Նրանց զեմ ամբաստանութիւնն ուղարկեց Իսմայելի իշխան Մուսէին և նրանից հրաման ստացավ կյանքից զրկել նրանց: Ապա մահվան հրամանը և ցառման անիրավ վճիռը ուղարկեց բանտ, ուր բռնված պահված էին երանելի նահատակները:

Երբ ընթերցվեց նրանց մահվան վճիռը, կապվածները հարցրեցին նրանցից մեկին՝ Քուրբդա անունով, որը շատ սիրելի էր նրանց և բարեկամ. «ասա՛ մեզ, ի՞նչ հնար կա ազատվելու անիրավ մահվանից, որն սպառնում է մեզ»: Ասաց նրանց. «Ձեզ ոչ մի հնար չկա ազատվելու նրա ձեռքից, բայց եթէ միայն հանձն առնեք մեր հավատքին դառնալ և հավանել մեր մարգարեի խոսքին*, այդ դեպքում կազատվեք

* Բնագրում՝ ձայնի:

դավադիր մահից»: Լսելով այս հրամանը՝ Մերուժանը զարհուրեց չալրկենական մահից և իրեն մատնեց հավիտենական զենեկի կորստյան, խորտակեց Քրիստոսի հավատքի քաղցր լուծը, անշատվեց Տիրոջ հոտից, հագավ գայլի կերպարանը և պարտավոր դարձավ տիեզերական ատյանին: Սակայն քանի որ ոչ կամքով, այլ վերահաս մահվան երկյուղից արեց այն, թերևս Քրիստոս զթա նրա սրտանց զղջումին:

Իսկ քաջ նահատակները, հաղնելով հավատքի զրահը և իրենց գլուխներն ամբացնելով փրկութեան սաղավարտով, ասում էին նրան. «Քավ լիցի՛, թե Աստուծո ճշմարտութիւնը փոխանակենք ստութեան հետ, կամ հավիտենական կյանքը՝ վալրկենականի՞ հետ, կամ մշտնջենավոր կյանքը՝ անցավորի հետ, կամ բոլորի հույսը Քրիստոսի նկատմամբ՝ մեր անարժեք արյան հետ»: Այսպէս իրենց բանտարկութեան ժամանակ միմյանց մարդում էին, ասելով. «Բավականաչափ վաշխել ենք անցավոր փառքը, ո՛վ եղբայրներ, արդ, այսուհետև մեզ չեն խաբի ոչ մեծութիւնները, ոչ անցավոր փառքը, ոչ մեր շքեղութեան ոսկեհուռ պատմութեանները, ոչ մեքծավորների սերը, ոչ մանուկների գութը և ոչ այլ ինչ մերձակա բարիքներից, որոնց ցանկանալով շատերն անվերադարձ կորուստը ժառանգեցին»: Այսպէս միմյանց քաջալերելով բանտի վշտերի ժամանակ աղոթքով Աստուծոն միավորված՝ հայցում էին հանդերձալ հույսի ակնկալութիւնը ժառանգել:

Քրիստոսի հայտնութեան սուրբ և փառավորյալ օրերին, որն ութօրյա տոնախմբութեամբ երգաբանում են Քրիստոսին հավատացողների դասերը, երբ փորձութեան ժամը հասավ նահատակութիւնը կատարելու, անիրավութեան զործավարը հրամայեց իր ատյանի առջև կանչել նրանց: Առաջվանից հրամայեց իր ատյանի առջև կանչել նրանց: Առաջվանից ծանոթ լինելով նրանց սրտի արիւթյանը և ի Քրիստոս ունեցած հավատքի շքմութեանը, վերոհիշյալ առաջարկը չլերկնեց, այլ նախ ասպարեզ մտցրեց երանելի Իսահակին: Եվ տանջարանը, որ պատրաստեցին, նորագույն ձևով էր, բանդի երկճշուղ փայտ էին ցցել զետիներ, պինդ հաստատված աջից ու ձախից: Նահատակին կանգնեցնելով՝ նրանց միջև երկճղի փայտերը զցեցին անութների տակ, նրա ձեռքերը

* Բնագրում՝ առօրեայ:

պրկելով՝ պնդագույն կապեցին փայտին և ջարտոններով՝ ձե-
ծելով նրա թիկունքը՝ սաստկագույն տանջեցին, մինչև որ
մարմինն առհասարակ բզկտվեց:

Իսկ երանելի Համազասպին կապանքներով պահում էին
գրտում: Նա իր սրտում ազոթում էր Տիրոջը, նրա շրթունքը
չէր շարժվում, և խոսքը լսելի չէր, այլ միայն իր սրտից
գոչում էր հառաչանքով, օղնության էր կրչում Տիրոջը այժ
տառապանքի համար, որի մեջ ընկել էր:

Երբ այնպես սաստկագույն ձևով տանջել էին, քանդեցին
նրա դառն կապանքները և երանելի Համազասպին բերին
տանջանքի վայրը: Նույն օրինակով կապեցին նրան երկու
փայտերի միջև և դառնագույն ձևով նրա թիկունքը ևս տան-
ջեցին: Երբ նա ևս արիաբար համբերեց տանջանքներին, ապա
հրաման տվեց նրանց սրով սպանել, և զահիճները, լսելով
զատավորի հրամանը, շուտափույթ նրանց վրա սուր բարձ-
րացնելով՝ կտրեցին գլուխները: Այսպես հոգիներն ավան-
դելով՝ հրածեշտ տվին այս աշխարհին¹⁴²:

Հենց մյուս օրը [Խազմը] հրաման տվեց նրանց մարմին-
ները փայտից կախել և դինավորներ կարգեց, որ քրիստոնյա-
ններից ոչ ոք չգողանա և թաղի նրանց մարմինները: Իսկ ան-
օրեն դատավորը, որ սրտով անդիջում էր, նրանց չաշաշար
մահվանից հետո էլ սրտի դառնությունը չբազրացավ, այլ,
փայտից իջեցնելով, հրով վառեց երանելի զորավարների
մարմիններն ու ոսկորները: Նույնիսկ փոշին չհամաձայնեց
գերեզման հանձնել, այլ գետի ջրերին հանձնեց: Քանզի
ըստ առաքելական խոսքի՝ այս աշխարհում նրանց կրած
ժանր տառապանքների փոխարեն պարզևատուի վարձատ-
րությունները հարյուրապատիկ հատուցում կտան: Ըստ Տի-
րոջ խոստումի, թե «ամեն ոք, որ թողել է հայր կամ մայր,
կին կամ որդիներ, կամ ազարակներ իմ անվան համար,
հարյուրապատիկ կառնի այն աշխարհում և հավիտենական
կյանք կժառանգի»^{**}:

Այս բանը պատահեց Մուսեի իշխանության, Խազմի ազ-
գապետության ժամանակ, Տիրոջ սուրբ հայտնության օրերին,
երբ Հայոց 233 թվականն¹⁴³ էր:

* Մեծի գործիք:

** Ղուկ. ԺԸ, 29—30:

Եվ Մուսեն իշխանությունը 1 տարի պահելով՝ վախճան-
վեց:

Սրա օրոք շարաշար մահվամբ սպանվեց նաև Վրաց իշ-
խանը, բանգի, բարձրացնելով նրա ստեղծից ու ձեռքերից՝
մատաղ հասակը մեջտեղից կտրեցին: Այսպես, իբրև սպանողի
տարված գառն, նա հրաժարվեց այս կյանքից:

Այս ամեն շարիքները գործելուց հետո (Մուսեն) մեկ
տարի անց սափակեց:

Գ Լ Ո Ի Խ Խ Ս.

Սրանից հետո եկավ Մուսեի եղբայր Ահարոնը¹⁴⁴ Մահմե-
տի որդին, ազահ և արծաթասեր:

Սրա իշխանության օրերին նրան հակառակորդ էր եղ-
բայրը՝ Ուլբեղլան, և միմյանց նկատմամբ եղած հակառակու-
թյան պատճառով նա բաժանեց և տվեց եղբորը Ատրպատա-
կանն ու Հայաստանը՝ Վիրքով ու Աղվանքով հանդերձ¹⁴⁵: Իր
չար բարբի համաձայն, մեր երկրի վրա կարգեց անսանձ և
ժանտաբարո անաստվածություն հրամանատարներ, որոնք
Աստուծո երկյուղը նույնիսկ միտք չէին ածում: Նախ Մզղեի
որդի ոմն Նյխտի, նրանից քիչ հետո՝ Աբդալբերին, որը ոչ
բարի գործ արեց և ոչ՝ շար, այլ լավ հույսեր էր ներշնչում:
Նրանից հետո [եկավ] ոմն Մուլեյման, ամենից ժանտը և
չարագործը: Նրանից հետո ինքն իսկ Ուլբեղլան եկավ Պար-
տավ¹⁴⁶ քաղաքը և Սուլեյմանին¹⁴⁷ հաստատեց մեր երկրի
իշխան ու նրա ձեռքը հանձնեց Տիրոջ ժողովրդին՝ իբրև ոչ-
խարներ՝ ապականիչ գայլերի մեջ:

Իսկ նա այնպիսի անբառնալի ծանր [հարկային] լուծ
դրեց մարդկանց վրա, որ չէին կարող տանել, և եթե ամբողջ
ձեռքում եղածը տային, բավական չէր իրենց անձը ազատելու:
Այս Սուլեյմանը հղեց մի անօրեն ու վատթարազգի մարդու՝
աղախնի որդու, որն ազգություն հոռոմ էր, և իր փեսան՝
Իբն Դոկե անունով: Գալով Դվին քաղաքը՝ սաստիկ դաժա-
նություն մկսեց խոշտանգել մեր աշխարհի բնակիչներին
հարկապահանջություն: Սրա մոտ հավաքվելով բոլոր նա-
խարարներն ու ռամիկները՝ եկեղեցականներով ու կաթողի-

կոսով հանդերձ, որի անունն էր Եսայի, աղաչում էին թե-
թեացնել տուրքերի (սակ) ծանրությունը, որ պահանջում էր,
սակայն ոչ մի օգուտ չտվեց, քանզի Տիրոջ բարկությունը
անօրենների ձեռքն էր տվել քրիստոնյա ազգը: Նա իսկույն
մեր աշխարհի տարբեր կողմերը հարկահաններ հղեց և հրա-
ման տվեց ամենակարճ ժամկետում* հավաքել կրկնակի, քան
ամբողջ տարում պահանջվածը, և հրամանը կատարվեց: Իսկ
երբ այն գլուխ եկավ, սատանայի որդին շուտափույթ այլ
չարիք խորամանկեց: Նա կարգադրեց կապարն կնիք գնել
ամենքի պարանոցին և ամեն մի կնիքի համար բազում զուղա
էր պահանջում, մինչև որ մարդիկ հետին տնանկության հա-
սան շարաշուր դահճի անտանեի նեղություններից:

Գ Լ Ո Ի Խ Խ Ռ

Ովքեղալի գալու մյուս տարում նույն ծանր դժբախտու-
թյունները առավել ևս շատացան, քանզի դրանից հետո ոչ ոք
իր ինչքի տերը չէր, այլ ամեն ինչ ավարի էին տանում:
Շատերն ինքնակամ թողնում էին հոտերն ու նախիրները և
փախստական էին դառնում, չկարողանալով աղետների ծան-
րությանը դիմանալ, իսկ թշնամիները բշտում էին անասուն-
ներն ու ավարի տալիս ունեցվածքը:

Ապա երբ այսպես ունեցվածքից զուրկ մնացին, մերկ,
բոբիկ ու սովամահ և, իրենց ապրուստի միջոց չգտնելով,
բաշվեցին փախստական գնացին¹⁴⁸ Հունաց աշխարհը: Նրանց
թիվը ասվում է թե 12 հազարից ավելի էր, կանանցով ու
մանուկներով հանդերձ, և նրանց առաջնորդներն էին Ամա-
տունյաց տոհմից Շապուհը, նրա որդի Համամը և ուրիշներ
Հայաստանի նախարարներից ու նրանց հեծյալներից: Անօրեն
չարաշուր թշնամին փախստականների ետևից իր զորքով հե-
տամուտ լինելով՝ հասավ Վրաց սահմանը՝ Կող գավառը: Ընդ
որում մարտի մեջ մտնելով, փախուստի մատնվեց, և ոմանք
սատակեցին, իսկ իրենք (փախստականները) անցան Ակամ-
սիս գետը, որը, Տալքի կողմերից բխելով, գնում է հյուսիս

* Բնագրում՝ ի միում վայրկենի:

արևմուտք, անցնելով Եգիպտոս երկիրը՝ մտնում է Պոնտոս:
Երբ գետն անցան, շուտափույթ իմաց տվեցին Հունաց
Կոստանդին արքային: Սա իր մոտ կանչելով նրանց նախա-
բարձելին ու հեծյալներին՝ պատիվներ շնորհեց և մնացյալ
խառնիճաղանջ ժողովրդին բնակեցրեց բարվոք ու արգավանդ
երկրում: Սակայն ժողովրդի կեսը, որ մնաց [հայրենիքում],
սաստիկ կարոտության պատճառով ստրկական ծառայության
անձնատուր եղավ, փայտահատ ու ջրաբեր դարձավ գաբավո-
նացիների¹⁴⁹ նման:

Գարձյալ նոր շար խորհուրդ [հղացավ] Սուլեյմանի կող-
մից Դվին քաղաքի կառավարիչ նշանակված դոխաբարո ու
չարաշուր ամբարիշտ մարդը: Քանզի այդ ժամանակ առ
Քրիստոս էր փոխադրվել երանելի սուրբ և հուզահավատ
Հայոց կաթողիկոս Եսայիասը¹⁵⁰: [Իբն Դոկեն] խորհեց համա-
րակալել ու քննել եկեղեցու ամենայն ունեցվածքն ու սպաս-
քը: Իր մոտ կանչելով բոլոր կղերիկոս սպասավորներին, ուժ-
գին սպառնալիքով զարհուրեցրեց նրանց՝ «տեսեք, ասաց,
ոչինչ չծածկեք ինձանից, այլ ամեն ինչ ի հայտ բերեք: Ապա
թե մեկը որևէ բան թաքցնի և հետո ի հայտ գա, ինքն իր
անձի կորստյան համար մեղապարտ կդառնա»: Իսկ նրանք,
վախենալով սպառնացող պատուհասից, ամեն ինչ նրա ձեռ-
քը տվեցին և ամեն ինչ, որ ծածուկ գանձարաններում կար-
ցույց տվեցին և ծածուկ բան չմնաց, որ չգնեին նրա առջև՝
պատվական սպասքներ ոսկուց և արծաթից և պատվակտն
քարերով, թագավորական հանդերձներ, որոնք Տիրոջ սուրբ
և փառավորյալ աստվածընկալ խորանին էին նվիրաբեղել:
Երբ այս բոլորը տեսավ, խորհեց ամբողջն ավարի տալ, սա-
կայն ետ կանգնելով այդ մտքից՝ առավ գանձերից, պատվա-
կան հանդերձներից և այլ սպասքներից ինչ որ իր անձին
ցանկալի էր թվում: Իսկ ինչ որ մնաց, հանձնեց եկեղեցու
ունեցվածքի ավանդապահներին, մինչև որ հայրապետական
աթոռին հաջորդեց Ստեփաննոսը, որ բազում կաշառքով հա-
սավ հայրապետական աթոռին, վատնեց ամեն ինչը և ունեց-
վածք, մինչև որ [եկեղեցու] գյուղերը, ծառաները ազատեց
ու պարտքերը [վճարեց]:

1. Ղևոնդի զբքի վերնագրի Լաբցում բանասերների մաս կան որչա տարակարծություններ:

Երևանի Մատենադարանում գտնվող Ղևոնդի հնագույն գրչագիրը (ծն. 1802. ԺԳ դ. էջ 3 ա) այսպես է սկսում.

«Պատմաբանություն Ղևոնդեա մեծի վարդապետի Հայոց, որ յազգսս Երևելոյն Մանմետի և զկնի նորին, քէ որպես և կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց ևս առանկ քէ Հայոց ազգիս»:

Ելառի ունենալով, որ այստեղ քեւ ապում է, որ Մանմետի (Մանամազ մարգարեի) մասին է պատմվելու, այսուհանդերձ շարադրանքն սկսում է Մանմետի մանվամբ, ապա որչա բանասերներ (օր. Ն. Ակիեյանը) Եզրակացրել են, քի պատմության մատյանի սկիզբը պակաս է (Ն. ԱյնճԱն, Ղևոնդ Երեց, էջ 47—48):

Գլխակարգությունը մեզ պահպանել ենք ըստ Կ. Եզյանի և Ս. Մալխասյանի հրատարակության (Ա.—Եր), որի առաջաբանում նշված է, քն գլխակարգությունը նշանակված է ըստ իրենց մաս Եղած՝ 4584 (1668 թ.) գրչագրի գլուխների բաժանման: Անհրաժեշտ է նշել, որ հնագույն՝ ԺԳ դարի ձեռագիրը (1932, 3 ա—130 թ) և բնութի համարված ԺԶ դարի 3070 (233 թ—300 թ) ինչպես նաև 5501 (1653 թ.) և 3583 (ԺԸ դ.) ձեռագրերը ունեն նևանյալ գլխակարգությունը՝ Ա.—Եր (էջ 18):

2. Ամբ պ—մամնիքը, արաբերեն ամբ պլ—մամնիքին (իշխան հավատացնող), այսինքն՝ խալիֆա արաբախալության հայկական հոգևակի վերջավորությունը բնորոշում են է: Ղևոնդն օգտագործում է նաև իշխան տանկաց և իշխան Խամայիի արաբախալությունները:

Ձեռագրայում Հովհաննես Գրասխանակերտցին նկատեց ամբապետ բար, և պատմագրության մեջ ամբ պլ—մամնիքը մոտացության տրվեց: Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Գիտություններ «տառիկան» բառի մասին, Պատմաբանասիրական հանդես, 1964, N 2, էջ 246 (էջ 18):

3. Մանմետը կամ Մանամազ իբն Արղայանը, ձնվել է Առաքիայի Մեհա Լաղանում մոտավորապես 570 թվականին Կուրայշ ցեղին պատկանող մի համետ բնաձևիում: Երիտասարդ հասակում նախ Եղել է հովիվ, ապա առևտրական Լաղանների հետ նախապարտորդել է Ասորիք և ձևերացել Բրիտանիական ու մովսիսական (հրեական) կրոններին: Ամուսնացել է հարուստ այրի Խաղիայի հետ և վարել հրա առևտրական գործերը: Մոտավորապես 610 թվականին սկսեց Լաղանի մի հոր միասնական կրոն, որչ պահանջում էր անվերապահ հնազանդություն պլանին:

Սակայն Մեհայում բնորոշությունը չգտնելով և նեղվելով իշխող Օմայան տոհմից՝ 622 թվականին իր հետևորդների հետ վախճավ կամ զաղթեց (արաբ. հիջրա) Յարիք (հեռագրայում՝ Մաղիճա), որտեղ հիմնեց հավատացյալների հոր համայնք: Նա պայքար սկսեց Մեհայից Ասորիք գնացող Լաղանների դեմ և վերջապես մեհայցիները, նեղվելով, 639 թվականին Մանամազին իրավունք տվին ազատ մտաբ գործել Մեհա

ՀԻՇՄԱՍԱԿԱՐԱՆ

Վերջացաւ Ղևոնդի վարդապետութիւնը Քորզոմի տան ժամանակագրութիւն մասին¹⁵¹, Տեր Շապուհ Բագրատունու հրամանով ի փառս և ի գովեստ ամենասուրբ Երրորդութիւն, որն օրհնյալ է այժմ և միշտ, ամեն:

Տեր Համադասպը Մամիկոնյան պատվավոր տոհմից, ցանկանալով սրանից [օրինակ] ունենալ, իր արդար ունեցվածքից տալով անպիտան գրիչ Սարգսիս՝ հրամայեց ընդօրինակել: Աղաչեմ, հիշեցեք ինձ ողորմած Աստուծո առջև. և նրան փառք հավիտյանս, ամեն:

և Բարդուէլ նոր կրօնը: Նա Ղուրանը հաղորդել է հավատացյալներին Բա-
նաբոր ձևով: Մուսուլմանները 632 թվականին:

Մուսուլմանների կենսագրությունը գրվել է նրա մահվանից շատ հետո
Իբն Բահալի (մ.թ. 768) կողմից, սակայն նրա տեղեկությունները մեզ
հասել են Իբն Հիշամի (մ.թ. 834) վերամշակումով: Առաջին սուուգայա-
տում պատմիչը, որ խոսում է նրա մասին Սերնուս է, իր ժամանակակիցը:
Հետագա պատմիչներից նրա մասին տեղեկություններ են հաղորդել Քովմա
Արժունին, Մովսես Կաղանկատվացին և ուրիշներ:

Նրա կենսագրությամբ զբաղվել են բազմաթիվ արևելագետներ, ինչ-
պես որ. Կ. Վայլը, Մ. Գոգֆրուս-Կրմուրիներ և ուրիշներ (էջ 18):

4. Աբու Բահր (632—634) հաջորդեց Մուսուլման մարգարեին և
կոչվեց խալիֆա՝ հաջորդ: Նրան ընտրեցին մահմեդական համայնքի մե-
ծամեծները: Նրա օրոք նախկինում ձևականորեն մահմեդականություն ըն-
դունած արաբական զեղերը ապստամբեցին, բայց Հիշագում կենտրոնացած
մահմեդական համայնքը կարողացավ խեղդել ընդհատությունը և ապահու-
վել Արաբիայի միասնականությունը որպես մեկ պետություն՝ խալիֆա-
յություն:

Արդեն 633 թվականին արաբներն անցան արաբիսն նվաճումների:

Hitti, History of the Arabs, p. 178. (էջ 18):

5. Օմար իբն ալ-Խաթթաբի (634—644) իշխանության տասնամյա ըն-
թացում արաբները մեծ նվաճումներ կատարեցին՝ ետ մղելով Երվարատ
պատերազմներից հոգնած ու Լայլայլված Բյուզանդիայի և Սասանյան
Իրանի զորքերը: Գեռ 633 թվականին արաբները մտել էին Պաղեստին, իսկ
635-ին գրավել էին Դամասկոսը: Վնասկան հանդիպումը բյուզանդական
զորքերի հետ տեղի ունեցավ 636 թվականին, Հորդանանի վտակ Յարմուկի
ափին: Հեռակ կայսեր կերպով Թեոդորոսի հրամանատարության տակ
կռվող 50 հազարանոց զորքը չախչախիչ պարտություն կրեց և հանանդեյ
մինչև կիլիկիա: Այս նակատամարտում մասնակցում էին նաև հայկական
զեղեր: Հույն պատմիչ Թեոփանեսը հիշում է նաև Վահան գործարհին:

Ասորիքի նվաճման ժամանակ աշխի բնկան գործարհներ կալիլ Իբն
ալ-Վալիդը և Աբու Աբայբա իբն ալ-Ջառանը:

Միջագետքը նվաճող զորքի հրամանատար Մաալ իբն Աբի Վակիտը
637 թվականին Կողիսիյայի նակատամարտում հաղթեց պարսից Ռուսում
գործարհին: Այս անհաջող կռվին պարսից կողմից մասնակցում էին Մու-
շեղ Մամիկոնյանը երեք հազարանոց զորքով և Գրիգոր Սյունիքի՝ հազար
հոգով (Սերնուս, գլ. Ե. էջ 108): Այս պարտությունից հետո ընդամու
ձեռքն անցավ Սասանյանների Տիգրան մայրաքաղաքը, որը կողոպտվեց և
հանդվեց:

Շարունակելով իրենց նահապարհը Ասորիքի կողմից՝ նվաճողները
639 թվականին մտան Վերին Միջագետք (Ջազիրա), իսկ 641 թվականին
նրանց մի գումըը ներխուժեց նաև Հայաստան:

640 թվականին Ամր իբն ալ-Աս գործարհը մտավ Եգիպտոս, որի
զարսի միաբանակ ազգաբնակչությունը զգված էր Բյուզանդիայի կրոնական

հայրածնեներից: Արաբները դյուրին նվաճեցին Երկիրը և ապա նրա մայ-
րաքաղաք Ալեքսանդրիան՝ որոշ դժվարությամբ:

Օմարն սպանվեց պարսիկ ստրուկի ձեռքով: :
Hitti History of the Arabs, p. 139—168. (էջ 18):

6. Օսման (Տրման) իբն Աֆֆանի (644—656) օրոք Օմարի սկսած
նվաճումները իրենց ավարտին հասան: Ավարտվեց իրանական նահանգնե-
րի նվաճումը և Հագլեթի Գ սպանվեց: Ասորպատականի և Վերին Միջա-
գետքի նվաճումից հետո արաբական զորքը Հարիբ իբն Մաալամայի զըլ-
խավարությամբ 654-ին ժամանակավորապես նվաճեց Հայաստանը: Աս-
որիքի կուսակալ Մուավիան 649-ին գրավեց Կիպրոս կղզին և ծովի վրա
հաղթանակներ տարավ Բյուզանդիայի դեմ: Եգիպտոսի կառավարիչ Աբ-
դալլահը գրավեց այժմյան Թունիսը (Իֆրիկիա):

Սակայն հարակազմ պետությունը դեռ ներհնապես փոխում էր: Օս-
մանը սերում էր Օմայան տեղից, որը հախման նոր կրօնի ի հայտ գալը
արդեն տիրապետող դիրք ուներ Մեհաբում: Օսմանը պաշտոնների ճշու-
նակեց մեծ թվով օսմանյանների, և այս բանը դժգոհություն առաջացրեց
մահմեդական համայնքում: Այս և այլ պատճառներով Օսմանը սպանվեց
դժգոհ տարրերի կողմից (էջ 18):

7. Հոսում բար ամբողջ բարգամության մեջ պահպանել ենք սե-
վափոխ, Բահի որ չկա փոխարինող որևէ հարմար բան: Դա ծագում է
իհարկե Հոսում (հոսումայեցի) բանից և արաբների ու մահմեդական այլ
ժողովուրդների մոտ օգտագործվել է հոսում ձևով: Ըստ էության փոխա-
րինում է այժմ գիտության մեջ ընդունված բյուզանդացի բառին (էջ 18):

8. Հեռակ կայսր (610—641) քեև Սասանյան Իրանի դեմ հաջող
պատերազմներ մղեց, սակայն արաբական խալիֆայությունից խիստ պա-
տություն կրեց և նրա օրոք կայսրությունը կորցրեց Պաղեստինը, Ասորի-
քը, Վերին Միջագետքը և Եգիպտոսը:

История Византии, I, 363—368. (էջ 18):

9. Ղևանդ Կաստանդին է կոչում Կաստանդ Բ-ին (641—668), որի
օրոք պատերազմներ տեղի ունեցան Բյուզանդիայի և խալիֆայության
միջև Հայաստանում և այլուր (էջ 18):

10. Օրենտիլը ասելով նկատի ունի Մուսուլմանի, որը համարվում
էր մահմեդական օրենսդրության հիմնադիրը, Բահի որ մահմեդական իր-
վագիտություն (ֆիլի) հիմքը Ղուրանն է համարվել:

Van den Berg, Principes du droit musulman, Alger, 1896, p. 3—4.
(էջ 18):

11. Հայկական աղբյուրներում (Սերնուս, Ղևանդ) հասկապես ընդ-
գծվում է հրեաների աշակցությունը արաբներին, նրանց համարելով հույ-
նիսկ արաբ նվաճողների առաջնորդները:

Բանն այն է, որ Պաղեստինի, Ասորիքի և Եգիպտոսի բռնառնյա ու
հրեա ազգաբնակչությունը, զգված Բյուզանդիայի կրոնական նեղմիտ
խաղաղականությունից, դիմադրություն շրջադարձից նվաճողներին, որի
շեղերի վերջիններս նեղությամբ նվաճեցին այդ Երկիրը: Նույնիսկ Հա-
յոց իշխան Թեոդորոս Ռշուունին դաշինք կնքեց խալիֆայության հետ՝

ի հենուկս Բյուզանդիայի: Սակայն այս երևույթը Սերևոսի և Ղևոնդի մտնկարագրվում է որպես միայն հրեաների կողմից եղած աշակցության նվաճողներին (էջ 19):

12. Մադիամը կամ Մադիանը (Madiana) հին դարերում գտնվում էր Կարմիր ծովի հյուսիս արևելյան կողմը: Մադիամացի ասելով Ղևոնդը պարզապես նկատի ունի արաբներին: Սա վրանաբանի ներանոս ցեղ էր Արաբիայում: Բառաբան սուրբ գրք, Կ. Պոլիս, 1881, էջ 331:

Патканян, Гевонд, стр. 120, прим. 8. (էջ 19):

13. Հունաց արհա կամ րագավոր արտահայտությունը հայ պատմիչների մոտ վերաբերում է Բյուզանդիայի կայսրին: Տվյալ դեպքում Կոստանդ Բ կայսրն է (641—668) (էջ 19):

14. Հայ պատմիչները տարբեր անուններով են կոչել արաբներին: Ամենատարածված ձևը տանիկ բառն է, որը հատուկ է հայ մատենագրությանը: Այս բառը ծագում է իրանական (պարսկերեն) tacik ձևից որը նշանակում է արաբ և վազան (Հ. Անանյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ա, Երևան, 1940, էջ 287): Այդ բառից են Տանկաց երկիր և Տանկաստան (Արաբիա) ձևերը:

Օգտագործվել են նաև բոլոր Բրիտանյա ժողովուրդներին հատուկ հետևյալ ձևերը՝ Իսմայելացի (Իսմայելի որդի), հագարացի և երբեմն նաև սառակիճոսներ ձևերը: Սառակիճոս ձևը գալիս է հին հունական և հռոմեական մատենագրությունից: Իսկ հագարացի և Իսմայելացի են կոչվել արաբները, որովհետև ըստ Աստվածաշնչի՝ Երանձ ծագում են Աբրահամի Հագար կնոջից ծնված Իսմայելից (իսկ հրեաները՝ նրա Սաես կնոջից):

Վերոնիշյալ շարք բառերը (տանիկ, Իսմայելի որդի, հագարացի և սառակիճոս) հայ մատենագիրների (Սերևոս, Անանյա Շիրակացի, Մովսես Կողանկատվացի, Ղևոնդ, Քովմա Արծրունի, Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Ստեփանոս Տարոնեցի, Դրիգոր Մացխատոս, Մատթեոս Ռոմայելցի և այլն) երկերում արաբ նշանակող հիմնական բառերն են:

Իսկ արաբ կամ արաբացի բառերը միշտ շափով օգտագործված են գտնում Քովմա Արծրունու, Դրիգոր Մացխատոսի և Մատթեոս Ռոմայելցու մոտ (էջ 19):

15. Ղևոնդի գրքաբար բնագրում «հեն» բառը, որով հեղինակը հանաքի է կոչում արաբներին, ըստ հարմարության քարգմանել ենք կոչուպիշ (ինչպես քարգմանել է Ք. Պատկանյանը՝ грабитель) կամ ավագակ և ավարառու (էջ 19):

16. Հավանաբար սա Յարմուֆի հակասամարտի նկարագրությունն է: 636 թվականի օգոստոսի 20-ին արաբական զորք հաղթեց բյուզանդացիներին Հորդանանի վտակ Յարմուֆի ափին: Իրոք, սաստիկ տապը մեծ շափով քուպացել էր հույների և դաշնակիցների մարտունակությունը: Ղևոնդի նկարագրած դեպքերը Յարմուֆի հակասամարտին վերաբերելու օգտին է խոսում նաև այն, որ նա նշում է, թե մյուս տարում արաբները հաղթեցին պարսիկներին: Իրոք 637 թվականին Կադիսիյայի հակասա-

մարտում արաբները հաղթեցին: Hiiti, History of the Arabs, p. 152—153. (էջ 19):

17. Սա Հագկերա Գ է, որը Մերվի մոտերում սպանվեց 651 թվականին: Նրան բնած ժամանակ սպանեց մի չաղացաբան, որի մոտ ապաստանել էր (էջ 20):

18. Ճիշտ է նկատում Կ. Շաննագարյանը, թե այս բիվը (481 տարի) չի համապատասխանում Մասանյանների իշխանության ժամանակաշրջանին, որը տևեց 224—651 թթ., այսինքն 427 տարի: Ըստ նրա, այս բիվը հարմարում է Արշակունյաց տիրապետության շրջանին (250 մ. թ. ա.—224, նրա մոտ 356 մ. թ. ա.—226), սակայն այս դեպքում նա ստացվում է 474 տարի: Առն կայսեր նամակի վերջում նիշվում է, որ պարսից տիրապետությունը տևեց 400 տարի:

Ղևոնդին հախորդը Սերևոսի պատմության մեջ տրված է Շեթ (542) տարի (Սերևոս, 140) (էջ 20):

19. Մարաց ավանները (աառն Մարաց) հավանաբար Արաբից հարավ քեկած շրջանում են, Կարմիր գետի շուրջը, Մարակերտ քաղաքի կողմերում (էջ 20):

20. Հևաբերական է Ջուղայի հիշատակումը, քանի որ Ղևոնդին հախորդը հայ մատենագիրների մոտ չի հիշված: Հավանաբար այդ մասնակ առևտրական նահապարհների որոշ հանգույց է եղել այս հիւսվուրց հայկական ավանը (էջ 20):

21. Քեղզորոս Ռշտունին է դարձի հայոց պատմության և ընդհանրապես հայ միջնադարի կարկառուն ղեմներից է:

Է դարձի 20-ական թվականներին եղել է Հայաստանի պարսկական հատվածի պարսակա Վարազտիբեց Բագրատունու մարզպանության ժամանակ: Նա այնքան հեղինակություն ուներ, որ նրա առաջարկությամբ 628 թվականին ընտրվեց Քրիստափոր Գ կարողիկոսը: Վարազտիբեցի արևմտահ հեղինակույց հետո նա զարձավ մարզպանական Հայաստանի իրական կառավարիչը:

639 թվականին օգտվելով Բյուզանդիայի և Իրանի արաբներից կած պարտություններից և արևմտյան Հայաստանի Հայոց պատրիկ Դավիթ Մանատունու արտաբնակից՝ նա միացրեց Հայաստանի բյուզանդական և պարսկական հատվածները և ստեղծեց Հայոց իշխանապետությունը: Այդ ժամանակվանից մինչև է դարձի վերջը կիսանկախ և մերթ լրիվ անկախ Հայաստանը կառավարվում էր Հայոց իշխանի կողմից:

Սակայն Քեղզորոս Ռշտունու կազմակերպած պետականությունը՝ իշխանապետությունը ղեկ քուպանոց էր, քանի որ հայ նախարարները չէին կամենում երկրում տեսնել կենտրոնանից իշխանություն: 640 թվականին, երբ արաբները իրենց առաջին արշավանքը կատարեցին, Հայաստանը շխարհացավ պետ եղած ղեկավարությունը ցուցաբերել: Այսուհանդերձ Կոստանդ կայսրը արաբների առաջադաշտում կանգնեցնելու նպատակով Քեղզորոս Ռշտունուն տվեց պատրիկ տիտղոսը: Քովմա հույն զորավար խարդախությամբ կալանավորեց նրան և տարավ Կ. Պոլիս, սակայն շուտով աղբարացվեց և պատվով վերադարձավ: Քեղզորոս արաբների դեմ մի քանի

նի հաղշանակ տարավ, այսուհանդերձ, զզված Քյուզնեղիայի նեկգ Բաղաթաթայից, 652 թ. դաշինք կնկեց խալիֆայության հետ Քեղաթաթայի նշանում: այս Բայր բացառիկ նշանակություն ունեցող երևույթ է հայ միջնադարի պատմության մեջ, քանի որ հա հայկական պետականության շահերն ավելի բարձր դասեց, քան խախտա բաշկամությունը Բրիտանյա նեկգ կայսրության նկատմամբ:

Ասորիքի կուսակալ Մուավիան խալիֆայության անունից երան նշանակեց Հայաստանի, Վիրքի, Արվանդի և Գարբանդի, այսինքն սալազա Արմինիա նահանգի իշխան:

Քյուզնեղիայի 653 թ. և արաբների 654 թ. արշավանքներից նկատ զնաց Գամասկոս և այնտեղ վախճանվեց: Նրա մարմինը բերվեց ու բողովեց Ռշտունիքում:

Սերբոս, էջ 110—154,

A. Top Gevondian, Armenia n arabский халифат, стр. 23—36, Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, s.

34—37 (էջ 21):

22. Ըստ Աստվածաշնչի արաբները ծագում են Աբրահամի Հագար կնոջից ծնված Իսմայելից: Այս պատճառով հայ պատմիչները արաբներին կոչում են Իսմայելի որդիք, Իսմայելացիք, իսկ նրանց ազգը Իսմայել (էջ 21):

23. Սա արաբների 642—43 թվականի հարձակումն է Ասորպատականի կողմից: Սերբոսը նշում է այս ղեպքերը որպես անգամ եղևություն՝ «վասն հարուածոց, որ եղև ի Մարզոցեսն» (Սերբոս, 141): Ղևոնդի մանրամասն նկարագրությունը հիմնական աղբյուրն է այս ղեպքերի ուսումնասիրման համար (էջ 21):

24. Վասպուրականի Գառնի գավառն է, որը Մարզուցայից (Մարզաստան) արևմուտք էր գտնվում (էջ 21):

25. Այստեղ Ղևոնդը մի քանի տարի ետ է գնում և նկարագրում է 640 թվականի արշավանքը, որը նշվում է Սերբոսի պատմության տրվյալներով: Ղևոնդը բիշ բան է ավելացնում Սերբոսի տեղեկությունների վրա, միայն երկար ողբում է կատարված շարիֆները:

Մանանդյան, Քննական տեսություն, հտ. Բ, մաս Բ, էջ 181 (էջ 22):

26. Սա Ջորա պահան է Տավրոսյան լեռների վրա՝ Բաղեշից ելար սանոզ նահապարհին (էջ 22):

27. Այս տեղեկությունը, քն արաբները տաք տարի հետո հարձակվեցին, շատ կարևոր է, որովհետև նշում է 650 թվականի արշավանքի տարին (էջ 23):

28. Մուավիան 640—50-ական թվականներին Ասորիքի կուսակալ էր: Օսմալ խալիֆայի նման օսմանյան տոհմից էր և մեծ գործի տիրացավ: Ըմբոստացավ Ալի խալիֆայի (656—661) դեմ, հաղթեց և վերջին խալիֆայական իշխանությունը (661—680): Նա մայրաքաղաք դարձրեց Գամասկոսը (Մադինայի փոխարեն) և ուժեղացրեց սլայխար Քյուզնեղիայի դեմ:

Hitti, History of the Arabs, p. 199—201. (էջ 24):

29. Գրիգոր Մամիկոնյանը է դարի Հայոց իշխան տիտղոս կրոջ տի-րակալների շարքում ամենափայլուն անձնավորությունն է:

Հայաստանը է դարում, մասնավորապես 639—693 թվականին Բաղաթաթական ինքնուրույնություն և անկախություն վայելող իշխանապետություն էր, որի տիրակալները ժողովրդաբար շէքն իշխում, այլ ընտրվում էին նախարարաց ժողովում և ապա իրենց նախատուրը ստանում Քյուզնեղիայի կայսրից կամ խալիֆայից:

Հայոց իշխանապետությունը գոյացավ Քեղոզոս Ռշտունու օրոք Քյուզնեղական և պարսկական մասերի միաձուլումից: Համագասպ Մամիկոնյանի օրոք Հայաստանին միացվեցին նաև մինչ այդ անջատ Սյունիքն ու Արցախը:

Գրիգոր պատրիկ Մամիկոնյանը կառուցեց Արուսի ամառը և նրա կողմին՝ իր պալատը, այն դարձնելով նստավայր: Նա Բարայել կարողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկեց հուների և խազարների մոտ Բրիտանեությունը տարածելու նպատակով:

Չնականորեն կազմված լինելով խալիֆայության հետ (վերանում էր տարեկան 500 դանեկան ոսկեդրամ)՝ Գրիգոր Մամիկոնյանը ըստ էության Հայաստանի համար շեղոք պետության վիճակ ստեղծեց, որը նպաստեց երկրի տնտեսական զարգացմանը: Բարգավաճեցին Հայաստանի Բաղաթաթական, մանավանդ Արաֆսի հովիտը ընթացող մայրաղու վրա ընկած օսլանավանք, Գլինք, Վաղարշապատը, Մարմեթը (Երվանդաշատը), Կարեռ Բաղաթաթականը և այլն: Հայաստանում է դարում ծաղկեց նախարարապետությունը, կառուցվեցին շինող տաճարներ՝ Ջվարթեոց, Հոփսիմե, Գայանե, Արուն, Քալինե, Սիսիան, Օձուն և զարգացավ մատենագրությունը (Սերբոս, Անանիա Շիրակացի):

Այս շրջանում Հայաստանը չունեց մշակական մայրաքաղաք, քն գլխավոր Բաղաթաթական Գլինքն էր: Ամեն մի Հայոց իշխան նստում էր իր տիրույթներում: Քեղոզոս Ռշտունու նստավայրը Աղբամարն էր, Համագասպ և Գրիգոր Մամիկոնյանների նստավայրը Արունն էր, իսկ Այսոս Բագրատունին նստում էր Գարույնում:

Հայոց գործի միջուկը կազմում էր 15 հազարանոց այբուսին, որի հրամանատարը սպարապետն էր:

է դարի Հայոց իշխաններն էին Մմեծ Գեունի՝ 629—633

Գավիթ Սահառունի	633—639
Քեղոզոս Ռշտունի	639—654
Համագասպ Մամիկոնյան	654—661
Գրիգոր Մամիկոնյան	661—685
Սշոտ Բագրատունի	685—689
Ներսես Կամսարական	689—693

Սմբատ Բագրատունի (առաջին անգամ) 693—701

A. Top Gevondian, Armenia n arabский халифат, стр. 49—51.

(էջ 24):

30. Ղևոնդի մոտ որոշ շփոթություն կա, քանի որ Սերբոսը Քեղոզոս-

սի փոխարեն (ժամանակավորապես) Վարազտիբոցի (և ոչ Սմբատի) Հայոց իշխան նշանակվելը դնում է 640-ական թվականներին: Այս Սմբատը հավանաբար 660-ական թվականներին ապրած անձնավորություն է (էջ 24):

31. Բնագործու Ռշտունին այս դեպքերի ժամանակ (660-ական թվականներին) արդեն վաղուց վախճանված էր, և Ղևոնդը շփոթության մեջ է: Նա Սերբոսից կամ զուցն այլ աղբյուրից կարծած տեղեկությունը սխալ է տեղադրում (էջ 24):

32. Հայոց կարողիկոս Ներես Գ Տայեցին կամ Նշխանեցին (641—661) մեծ հեղինակություն էր վայելում Հայաստանի բազմաթիվ կյանքում: Կողմնակից լինելով բյուզանդական կազմաօրոշման և բազիլեոնականության, նա հաճախ հակասության մեջ էր Բնագործու Ռշտունու հետ: Կառուցել է Վաղարշապատից ոչ հեռու Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որը հայտնի է Զվարթնոց (հրեշտակների եկեղեցի) անվամբ: Եկեղեցու այս երկամյա անվանումը բացատրվում է Սերբոսի այն տեղեկությամբ, թե եկեղեցին կառուցվել է հանուն Ս. Գրիգորի հայտնի տեսլիվում երևացած հրեշտակների (զոարթաեթ նշանակում է հրեշտակներ): Ըստ Սերբոսի՝ սա այն վաչրն էր, ուր Տոբատ բազմաթիվ ընդհանուր էլյով Գրիգորին, որը գալիս էր Վաղարշապատ (Սերբոս, 120) (էջ 25):

33. Եզրի (Յազրի) Ա խալիֆան իշխել է 680—683 թվականներին (էջ 26):

34. Արդ ալ-Մալիֆ խալիֆան (685—705) արաբական եզր խալիֆայության իրական կազմակերպիչն էր: Վերջ տալով Արդալիան իբն Զուբայրի ապստամբությանը, նա կազմակերպեց միանույլ պետություն, որի սահմանները ձգվում էին Առլանդան օվկիանոսից մինչև Ընդկաստան: Նրա օրոք արաբները պետական լեզու դարձավ, սկսեցին հաստատել արաբաժան դրամներ՝ ոսկի, արծաթ և պղինձ, կառուցվեցին և ավելի խիստ դարձավ հարկային դրուպյունը: Նրա օրոք հայտնի գաղթավ արևելյան հասնողների դաժան փոխարևա Հաշշաշը (էջ 26):

35. Խոսր Արդալիան իբն ալ-Ղուբայրի ապստամբության մասին է, որը ծագեց նախան Արդ-ալ-Մալիֆի իշխանության գլուխ անցնելը և ճնշվելն նրա օրոք (էջ 26):

36. Արունի տանարը (Ս. Գրիգոր) հայկական հարաբերակցության նշանավոր կերպերից է: Նրա վրա գտնվող շինարարական արևմտագրությունը և նալ մասնագիրների (Ղևոնդ, Հովհաննես Գրատանակերացի, Սակվանու Տարունցի, Մառզի) տեղեկությունները վկայում են, որ կառուցվել է է դարի 60-ական թվականներին. Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք: Տանարը ներսից ծեփած է և ունի որմնակալներ: 1948—1951 թվականներին տանարի հարավ-արևելյան կողմում պեղումների ժամանակ բացվեցին Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած պալատի ավերակները:

(Վ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆԻՅԱՆ, 7-րդ դարի աշխարհիկ հարաբերակցության մի՞նոր հուշարձան. Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1953, № 8) (էջ 26):

37. Խազիրները կամ ավելի ճիշտ՝ խազարները երևան եկան Արևելյան Նվերապայում, հոների աշխարհից (Գ դար) հետո բաժանում էին

Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան կողմում: Է դարում կազմեցին պետություն, որը կազմում էր խաճանություն: Մինչև Բ դարի սկիզբը նրանց մայրաքաղաքն էր Սամանդարը (Դաղստանում), իսկ հետո Իրիլը՝ Սասրին Վոլգայում:

Խազարական պետությունը ընդհարումների մեջ էր Սասանյան Իրանի հետ՝ գաղափարից լինելով Բյուզանդիային. Հասագայում նա պայմանավորված էր արաբական խալիֆայության դեմ. դարձյալ գաղափարից Բյուզանդիային:

Խազարները գրավել էին ամբողջ հյուսիսային Կովկասը, Գրիմի մի մասը: Հանախ էին երբեքանցում Կովկասյան լեռներից հարավ, սակայն ավելի մեծ կասպյան շրջաններ (Շիրվան): Է դարում Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը Իսրայել վարդապետի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկելով հաների և խազարների մոտ, փորձեց Բյուզանդիային դարձի շեղել այդ վայրերի գեղերին, սակայն սոսի ժամանակավոր արդյունքների հասավ:

Բյուզանդիային օտարածելու գործում որոշ հաջողություն հասավ Բյուզանդիան, որը հուլիսի 7 եպիսկոպոսական վիճակներից բաղկացած մետրոպոլիտանություն հաստատեց, որոնցից մեկն էր Իրիլի եպիսկոպոսական արքայ: Մյուս կողմից արաբական խալիֆայությունը պայքար էր մղում խազարների ստիպելու՝ ընդունել մանսիպակությունը: Սակայն խազարներն ըստ կարյան այս երկու կրոններից ոչ մեկը չընդունեցին, այլ հախճախեցին մոսլիմական (հրեական) կրոնը, որը է դարում նրանց խաճանի կողմից պետական կրոն հայտարարվեց:

Ամեն կողմից հարձակումների ներքալվելով և ունենալով ներհանգիստույ կառուցվածք, խազարական պետությունը Ժ դարի վերջում քայքայվեց:

Артамонов, хазарский каганат, сов. ист. энци. Т. 15, М. 1974, стр. 483—484. (էջ 26):

38. Հայոց իշխան Աշու Բագրատունու (685—689) տարիներին Հայաստանը պակասեց իր անկախությունը: Աշուի նստավայրն էր Դարույնը (կամ Դարին), որը դրանից հետո մտավորապես հարյուր տարուց ավելի մայրաքաղաքի դեր էր կատարում, բանի որ Բագրատունիները աստիճանաբար ավելի և ավելի էին իրենց ձեռքում կենտրոնացնում երկրի իշխանությունը (էջ 27):

39. Ղևոնդի բեադրում ՀԱՌՈՄՈՅ Բար Կ. Շահնագրայանցը համարում է տեղանուն: Սակայն Ք. Պատկանյանը իրավացիորեն նշում է, որ այդպիսի տեղանուն չկա և խոսքը հոսումների՝ բյուզանդացիների կատարած շարագործությունների մասին է:

Патканян, стр. 135, прим. 60. (էջ 27):

40. Հուստիանոս (ճիշտ է Յուստինիանոս Բ) կայսրն իշխեց նախ 685—695-ին, ապա 705—711: 692 թվականին նա վերսկսեց ընդհանուր զանգված արաբների դեմ, բայց պարտություն կրեց (էջ 27):

41. Հուստինիանոսին զանգված անելուց և ախարեյուց հետո Բյուզանդիայի կայսր դարձավ Անոն՝ Կոնստանդ (695—698) (էջ 27):

42. Մովսիս Արսիմարոսը դառնալով կայսր (698—705) կազմեց

Տիրերիս Գ, այնպես, որ մեր բնագրում Ափսիմեոսը և Տիրեր (Տիրերիս) տարբեր անձնավորություններ համարելը հավանաբար հետագայում գրիչների ձեռնով կատարված աղավաղում է (էջ 27):

43. Քեոզոսը կամ Քեոզոսիս Գ (715—717) կայսր զարծավ ոչ թե հաշտվելով Կոնստանտին և Տիրերիսին, այլ Հուստինիանոսի Լեզրոզ անգամ զահրկեց արվելուց հետո: Վերջինիս հաշտոցից նախ հայագրի վարդան Փիլիպպիկը (711—713), սպա Անաստասիոս Բ (713—715) և վերջպես սույն Քեոզոսիսը, որի ձեռքից իշխանությունը խլեց Իսադոլան հարստության նիմնադիր Առն Գ (717—741):

История Византии, II, стр. 46-48. (էջ 28):

44. Տրուսը Բուզարիայի խան Տերվելն է (701/702—718) և կապ չունի խազարաց խախանի հետ: Խազարների մտախց վերադառնալիս 705 թվականին Հուստինիանոսը նասավ Բուզարիա և համոզելով Տերվելին իր նկատարով Կ. Պոլիսը նվաճելու: Հաղթանակից հետո բուզարները ետ փախվեցին, բայց Հուստինիանոսի կրկին զահրկեց լինելուց հետո Տերվելն ասպատակեց մինչև Կ. Պոլիս: 716 թվականին, Լեր արաբները պաշարել էին Կ. Պոլիսը, Տերվելը հայտնվեց նրանց քիվումում, սարսիլով ետահանել: Ըստ Քեոփանեսի, Հուստինիանոսը խոստացել էր Տերվելին իր զստերը կենսության ապ, իսկ Առնը գրում է, թե Տրուսը Հուստինիանոսի անհր էր: Սակայն գրաբարում անհր նշանակում է նաև անհրձագ:

История Византии, II, стр. 45, 46, 50.

Артамонов, история хазар, стр. 197 прим. 10

Քեոփանեսի Ժամանակագրություն, քարգմ. Հ. Բարթիկյանի (ձեռագիր), էջ 92 (էջ 28):

45. Սմբատ Բագրատունին Հայոց իշխան էր զարձել Ներսեհ Կամսարականից հետո 693 թվականին, այն տարում, Լեր արաբները սկսեցին իրենց նոր արշավանքները Հայաստան (էջ 29):

46. Արդ ալ-Մալիֆի տասնվեցերորդ տարին 701 թվականն է, որը արաբների կողմից Հայաստանը վերջնականապես նվաճելու տարին է:

Այս թվականը հաստատվում է նաև օտար աղբյուրների վկայությամբ: Ըստ ԺԳ դ. արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի, Մուսամմազ իբն Մուսանը ճիշտի 82 (701—702) թվականին հպատակեցրեց Հայաստանը: (Ibn al-Athir, IV, 84): Բյուզանդացի պատմիչ Քեոփանեսը վկայում է, որ այդ տարիներին արաբները նվաճեցին Գ Հայքը, որի իշխանն էր Վահան (Վահան) «Յարդիյանը»: Theophtanis Chronographia, Bonn, 1839, B. I, p. 569. (էջ 29):

47. Մանմեար Արդ ալ-Մալիֆ խալիֆայի եղբայր Մուսամմազ իբն Մուսանն է (Մուսան), որը 693 թվականին նշանակվել էր Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, մերձկասպյան շրջաններ և Գարբաղ), Վերին Միջագետքի (Ջաղիրա) և Ատրպատականի փոխարեա: 792 թվականին հաղթելով բյուզանդական զորքին, հաշտոց տարում արդին սկսեց Հայկական լեռնաշխարհի նվաճումը: Այդ պաշտանում նա մնաց մինչև 709 թվականը (էջ 29):

48. Ըստ Լեոյի, այս վայրը Բագրևանդի Ս. Գրիգոր վանքն է: Հայոց պատմություն, Բ, էջ 325 (էջ 30):

49. Այս անձնավորությունը Արու Շայի իբն Արդալանն էր (701—703), որն առաջին օստիկանը դարձավ Արմինիայում: Նրա մասին խոսում է Իբն ալ-Ասիրը (Ibn al-Athir, IV, 84)՝ հիշելով, որ սպանվեց հայերի կողմից: Հովհաննես Գրատառակերտցին և Ասողիկը նրան կոչում են պարզապես Արդալա՝ հոր անունով (Հովհաննես կաթ., 120, Ասողիկ, 101): Գուցե սրանք տարբեր անձնավորություններ են (էջ 31):

50. Ինչպես երևում է, դժգոհ եսխարհները հավաքվել էին Վասպուրականում, ապա Վանա լճի հյուսիսում գտնվող Առեստակաղմի վրայով անցնում Հայկական պարի հարավային փեշերով և հասնում Ուղեայ կամ Ուղայայ (Ուղայեոյ) գյուղը՝ Մասյացառն գավառում: Քեֆվելով դեպի հյուսիս-արևմուտք, նրանք հասնում են Ակոռի գյուղը: Տե՛ս ԵՐԵՄՅԱՆ, Աշխարհացոյց, էջ 75:

Իսկ ճակատամարտը տեղի է ունենում Արախի (Երասխի) ափին գտնվող Վարդանակերտ գյուղում, այժմյան Մարգարայի գետանցքի մոտ: ԵՐԵՄՅԱՆ, Աշխարհացոյց, էջ 147 (էջ 32):

51. Ըստ երևույթի, Շուշանը Կամսարական իշխանուհի էր: Նրա ցուցաբերած վերաբերմունքը վեհանձնության մի բացառիկ օրինակ էր պարտաված անարգ օստիկ հանդեպ, որը, սակայն, ընդունակ չէր գեհնակալու մեծահոգությունը (էջ 33):

52. Տայքը Ը դարում մեկուսացած վիճակում էր: Քեկ պաշտոնապես գտնվում էր Արմինիա հանանգի կազմում, այսուհանդերձ քստ էություն անշտոված էր հայկական մյուս գավառներից: Նրա մեկուսացմանը նպաստում էր նաև նրա հայ ազգաբնակչության մեջ ֆաղկեղոնականության տարածված լինելը:

Տայքը հարմար ապաստան էր ապստամբ հայ եսխարհների համար, քանի որ խալիֆայության զորքերին անմատչելի էր: Մյուս կողմից, լինելով Բյուզանդիային սահմանակից, հեռավոր էր այս նախապահով վերջինիս հետ հաղորդակցել (էջ 34):

53. Հայ եսխարհները քեկ սկզբում հպատակ ունեին պարզապես հեռանալ արաբական տիրապետության հողերից, այսուհանդերձ իրենք՝ արաբները, հետապնդելով նրանց, ստիպեցին նույնպես վարդանակերտում: Զար-Ապատմությունը տարածվեց Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Զար-Մանալի է, Լեր հայ պատմիչները չեն հիշում, որ ապստամբ հայերն սլա-նեցին արաբ օստիկան Արու Շայիին, ինչպես հողորդում են Ժ դարի պատմիչ Քուֆին և ԺԳ դարի պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը (Ibn al-Athir, IV, 84): Ոչտունյաց գավառում տեղի ունեցած դեպքերը ցույց են տալիս, թե ինչպիսի վճռական պայմարի էին դուրս եկել հայ ապստամբները նվաճողների դեմ (էջ 34):

54. Մահակ Չորափորեցի կարողիկոսը (677—703) Հայաստանի էր դարի վերջի և Ը դարի սկզբի ֆաղանակալ կլանում կարևոր դեր խաղաց: Աշակերտել է Քեոզոսու Քարեհավորին: Ըստ որոշ տվյալների, Հուստինիանոս կայսրը իր արշավանքի ժամանակ գերի տարավ նրան Կ. Պոլիս,

սակայն երկու տարուց վերադարձավ: Հովհաննէս Գրասխանակերտցիքն վկայում է, որ Արղայլան ստիկանը նրան և Մմբատ Բագրատունուն շրջապակապ տարել էր Գամասկոս (Հովհաննէս, էջ 120): Երև նույնիսկ նա տարվել է Գամասկոս, համենայն դեպս, 703 թվականի դեպքերի ժամանակ արդեն վերադարձել էր Հայաստան:

2. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 366—357 (էջ 35):

55. Արաբական խալիֆայությունը իր նվաճած երկրներում ոչ-ման-մեղական ազգաբնակչությանը տալիս էր պայմանագրեր՝ որոշելու համար նրանց հողատեր իշխանների և եկեղեցու կալվածատիրական և այլ իրավունքները: Մուսամմադ իբն Մրուանի տված այս «բան երզման ի ձեռն գրոյ» կոչված պայմանագիրը ապահովում էր հայ եկեղեցու որոշ իրավունքները և առաջին հերթին գործունեության ազատություն էր ապահովում հայ եկեղեցուն կամ ընդհանուր ձևով «հավատի ազատություն»:

Սակայն այս պայմանագիրը դեռ շատ էիջ բան էր տալիս և, հետագայում, Օմար խալիֆայի օրոք (717—720), Հայոց կարողիկոս Հովհաննէս Օննեցիքն՝ ուղևորվելով Գամասկոս, երեք բան խնդրեց խալիֆայից. նախ, հայերի բռնի հավատափոխություն չկատարել, երկրորդ «զագատուրիան եկեղեցոյ ընդ հարկաւ մի դնիցես և մի ինչ տանուցոս յերիցանց և ի սարկառագաց»: Այս պայմանը վերաբերում էր հայ եկեղեցիին հարկերից ազատ պահելուն: Երրորդ, խալիֆայության մեջ, ուր էլ լինեն՝ Բիստանյանները պաշտամունքի ազատություն ունենան: Խալիֆան կատարեց կարողիկոսի խնդրանքը, տալով գրավոր պայմանագիր և կնքելով իր մասանիով: ԿԻՐԱԿԱՌ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, էջ 68:

Եկեղեցիին, վանքերն ու վանական կալվածները հարկերից ազատ պահելու հարցում մանկեղական իրավագիտությունը միշտ չէ որ հստակ է արտահայտվում: Վերջին հաշվով այս բոլորը հարաբերական էր և անհրաժեշտ էր միշտ կնքված պայմանագրեր ստանալ հարկատվության շատ հարցեր նշուելու համար:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևովոնցի, Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո, «Լեւոն», 1975, № 4 (էջ 37):

56. Նվանելով Հայաստանը, Օմայյան խալիֆայությունը նպատակ ուներ ազատվել հայ հողատեր ազնվականությունից, որի գոյության հետ չէր կառող հաշուվել:

Նախքան Հայաստան հասնելը՝ արաբները նվաճել էին Բիստանյա ազգաբնակչություն ունեցող Եգիպտոսը, Պաղեստինը, Ասորիքը, և վերին Միջագետքը, որոնք գրեթե չունեին տեղական հողատեր ազնվականություն: Հիշյալ երկրներում հաշտաբար տարիներ տեղի հոռմեական և բյուզանդական տիրապետության ընթացքում վաղուց կայնայվել էր տեղական հողատեր դասակարգը, և հողերի մեծ մասը դարձել էին կայսերական տիրույթներ: Եգիպտոսի բնիկ Բիստանյա ազգաբնակչության (ղպտի) և Ասորիքի ու վերին Միջագետքի ասորիների հողատեր իշխանները այնքան փոքրաթիվ էին, որ Բաղաբական ուժ չէին ներկայացնում: Նման պարագաներում նվաճելով այդ երկրները, խալիֆաները նշտությամբ տիրա-

ցան նախկին կայսերական տիրույթներին, իսկ Միջագետքում՝ արաբայի արաբի կալվածներին:

Ենթերկ, երանում արաբները բախվեցին պարսիկ շեկաններին՝ հողատեր իշխանների, դիմադրությանը, բայց բանի որ վերջիններս մի զգալի մասը նվաճումից մի բանի տանձաձյակ անց ստանց մեծ դիմադրության աստիճանաբար հարեց մանմեղականությանը, ստեղծվեց մի յուրահատուկ բաժանաչություն նվաճողների և հպատակների միջև:

Գոյությունը բոլորովին այլ էր Հայաստանում: Գալով Հայաստան՝ վաշխատուն արաբը բախվեց բավական հզոր և ազգային, կրոնական ու մշակութային ինքնուրույնություն ունեցող Բողատեր ազնվականության, որը բացարձակապես արամազիր չէր ոչ մի գիշում կատարել: Այս վիճակը խալիֆայության համար աննախադեպ էր և առաջին հակազդեցությունը Եղով հայ նախարարական տանները իրենց հեծյալ գեղերի նեա ամենաբիրտ ձևով բնաչեցելու փորձը:

Օգտվելով Մմբատ Բագրատունու հարձակումից և Գրաշպեի հայերի համար անհաշող ընդհարումից, արյունաբերու փոխարեա Մուսամմադ իբն Մրուանը կամեցավ իրագործել հայ նախարարներին ոչնչացնելու իր նին ծրագիրը:

Նախնավանի և Խրամի բարբարոսական գործողությունների նկարագրությունը տալիս են ոչ միայն հայ, այլև բյուզանդացի, ասորի և արաբ պատմիչները:

Արաբ պատմիչ Յակուբին (Թ դար) այսպես է նկարագրում Մուսամմադ իբն Մրուանի գործունեությունը. «Նա արշավեց Հայաստան, որի ժողովուրդը ապստամբել էր, կոտորեց ու գերեվարեց: Ապա նամակ գրեց երկրի ազնվականներին, որոնց ազատներ (ահրար) են կոչում, երաշխավորագիր (աման) տվեց և պատիվներ խոստացավ: Նրանք հավաքվեցին Ելար գիր (աման) տվեց և պատիվներ խոստացավ: Նրանք հավաքվեցին Ելար գավառի եկեղեցիներում: Նա հրամայեց եկեղեցիների շուրջը վառելափայտ հավաքել, նրանց վրա դռները փակել տվեց, ապա եկեղեցիներին կրակ տվեց և բոլորին վառեց» (Yaqubi, II, 272):

Սակայն շատով խալիֆայությունը փոխեց իր Բաղաբականությունը, և դեպքերի ընթացքը ցույց տվեց, որ հայ հողատեր ազնվականությունը, մեծ կորուստներ կրելով հանդերձ, իր գոյությունը պահպանեց ընդհուպ մինչև Հայաստանի անկախության վերականգնումը Թ դարի երկրորդ կեսում: Ա. Տեր-Ղևովոնցի, Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները 7—9-րդ դդ. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 4 (էջ 37):

57. Հոռոց բառը փոխառություն է հունարենից և նշանակում է անհիկ: Նույն իմաստով Ղևոնդը ունի նաև խածիրայ բառը (ղ. 2Ա): Սա այն գուժարն էր, որ հայ նախարարները ստանում էին իրենց գեղերը պահելու համար:

2. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, Գ, երկան, 1930, էջ 414—415 (էջ 38):

58. Նվանունների հենց սկզբից արաբները տեղական որոշ հողատեր իշխանների տալիս էին պայմանագրեր (արաբ. անդ, սկի, աման), ճանաչելով նրանց հողատիրական իրավունքները: Հաս Բալագուրիի, արաբ

գորավար Իյադ իբն Ղանմը ելարի պատրիկին (Մամիկոնյան) պայմանագիր տվեց, նաև նշելով նրա հողատիրական իրավունքները: Նման պայմանագրերի մի ամբողջ շարք 654 րվականին Հարիբ իբն Մասլաման տվեց Մակայ պատրիկին, Վասպուրականի պատրիկին (Ս.Բժուռեի) և Բագրևանդի տիրոջը (Բագրատունի):

Մանմեղական իրավագիտության մեջ (ֆիկհ), երբ խոսվում է հողի սեփականության մասին, նշվում է, որ սեփական հողերի համար մանմեղական հողատերը վնասում էր տասանորդ (ուշր): Մանմեղական նշանավոր իրավագետ Աբու Յուսուֆը գրում է, որ ոչ մանմեղականը (զիմմի) կարող է ունենալ հողային սեփականություն այն պայմանով, որ վնասի ոչ քե քեքև տասանորդ, այլ հողահարկ (խարաջ): Նման դեպքում ոչմանմեղական հողատեր իշխանը ստանում էր հատուկ պայմանագիր:

Հայ նախարարները տիրում էին իրենց զավառներին՝ տնտեսելով նման պայմանագրեր: Ժ դարի արար աշխարհագրագետ Իբն Հուվայը գրում է հայ նախարարների մասին. «Նրանք հենց սկզբից պայմանագրեր ունեին»։ Ապա հիշում է, որ Օմայանները և Աբբասյանները տվել էին նրանց հողային սեփականությունը նաև ազդ պայմանագրեր, որի դիմաց նրանք պարտավորվել էին հարկ վճարել:

Opus Geographicum auctore Ibn Haukal, Lugduni Batavorum, 1938, II, 343.

Արդ ալ-Ազիզ ոստիկանի տված պայմանագրերը հայ նախարարներին երաշխավորում էին նրանց իրավունքները իրենց ժառանգական հողերի վրա: Հետաքրքրական է Մամուլ Անեցու հիշած այն պայմանագիրը, որ հայերին տվել էր Մանմեղ (Մանամաղ իբն Մուսան): Հավանաբար, սա հենց Արդ ալ-Ազիզի տված պայմանագիրն է:

«Ես անմուսաց երդամար կենեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարձակ ունել գրիստոնէութիւն և վանառեաց եօցա զհաւատս եօցա, յամենայն տանէ առեալ Դ դրամ և Գ մոր խորքալ և ձիատուրակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնարար մի: Իսկ ի քահանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ նրամայեաց առնուլ զհարկն: (Ս ա մ ու է լ Ա ն ե ց ի, Հաւամուսնի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1892, էջ 82: M. van Berchem, La propriete territoriale et l'impot foncier, Geneve, 1884, p. 45—59 Ա. Տ հ ր -Ղ. և ո ն դ յ ա ն Հայաստանի բնահարկը արարական ժամանակաշրջանում, ԳԱ, Լրագրեր, 1969, 2, էջ 52—60 (էջ 40):

59. Արդ ալ-Ազիզ ոստիկանի (705—709) նկարագրած մանրամասները, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում են 640 րվականի արշավանքին և Դվիհի գրավմանը (6 հոկտ.): Այդ դեպքում 12 տարեկան Արդ ալ-Ազիզը պետք է ծնված լիներ 628 րվականին, իսկ Արմինիայի ոստիկան է դարձել 77 տարեկան հասակում (էջ 41):

60. Ճենքակուր անունը հայ մատենագրության մեջ համարվում է ճենքաց (Չինաստանի) քաղաքի տիպոսը: Մովսես Խորենացին գրում է. «Արքայ ոմն Ճենքակուր, որպէս ասի ի եօցա լեզու պատի քաղաւորութեան»: Հայոց պատմություն, 1913, գիրք Բ, գլ. 2Ա, էջ 222:

Սեբեասի Պատմության (Անանունի) մեջ ևս ճենաստանի մասին խոս-

սելիս նշվում է՝ «զբազարն աշխարհին ճենքակուր», ՍՆՅՆՍ, գլ. Գ, էջ 13:

Ինչ վերաբերում է արաբների Չինաստանի նեա ունեցած ընդհարմանը, ապա այդ մասին արար պատմիչների մտազ չկա: Իսկ Մանամաղ իբն Մուսանի Միշին Ասիայում լինելու կամ Չինաստանի քաղաքի դեմ պատերազմելու մասին նույնպես չունենք ոչ մի տեղեկություն:

Ղանդը հավանաբար շփարում է Մանամաղին Միշին Ասիա հվանդ Կուսայքա իբն Մուսլիմ գորավարի նետ: Ըստ Ժ դարի արար պատմիչ Թաբարիի, Միշին Ասիան նվաճելուց հետո Կուսայքան կամեցավ գրավել նաև Չինաստանը: 96 րվին (714—715) նա անցավ գետը (անունը չի հիշում) և պահակներ նշանակեց, որ միայն հատուկ քայլովորոյամբ քաղեն անցնել գետը: Երբ Չինաստանի սանմանին մոտեցավ, քաղաքը նրանից խնդրեց ուղարկել մարդկանց, որոնք իրեն տեղեկություններ կտային արաբների մասին: Կուսայքան ուղարկեց մի պատվիրակություն, որին պատվիրեց անել Չինաստանի քաղաքներին, քե ինքը չի հետևեալ, մինչև ամբ շրջի Չինաստանի հողին և հարկ շվերցնել: Քաղաքը ընդունեց պատվիրակությունը և խոսակցության մեջ առաջարկեց նրան՝ հետևել Չինաստանի սանմաններին: Երբ պատվիրակությունը անդամները հայտնեցին, քե ինչ է կամեցած ըրից: Երբ պատվիրակությունը համաձայնեց: Նա տվեց իր երկրի հողից (մի ամանի մեջ) և որպես հարկ ուղարկեց ոսկի ու մետաքս: Կուսայքան ամբ դրեց այդ հողին և, վերցնելով ուղարկվածը որպես զվարհարկի նեաջավ (Tabari, VI, 500—503):

Թաբարիի այս գրույցը համարվում է Կուսայքայի արշավանքից հետո հյուսիսում մի ավանդություն: Очерки истории СССР, III-IX вв., М., 1958, стр. 425:

Հավանաբար, Թաբարիի գրույցի նախատիպն է, որ հասել է երկու դար առաջ արարած Ղանդին: Սակայն չենք կարող վստան ասել, քե այն զրատեալմը (Մանմեղի պարտությունը), որ Ղանդը նկարագրում է ի՞նչ կողմից է ավելացրած, քե՞ եղել է իր լսած արարական հայտնախան տարերակում:

Սյսպիտով, Ղանդի մտա Կուսայքայի փոխարեն (որի անունը նրա մտա ընդհանրապես հիշված չէ) հանդես է գալիս Մանմեղը: Ինչ վերաբերում է հատիս գետին, ապա հավանաբար Ամու-Գարիան կամ Սիր-Գարիան է:

Патканян, стр. 142, прим. 104 (էջ 42):

61. Հայկական աղբյուրները Մասլամա (Մուսլիմ) իբն Արդ ալ-Մուսլիմի արշավանքի խազարաց դեմ դնում են 716/17 թ., սակայն այդ ժամանակ Մասլաման պաշարում էր Կ. Պոլիսը, ուստի Մ. Արամանուրը գտնում է, որ այն պետք է տեղի ունեցած լիներ ավելի շուտ՝ 713/14 րվականին: Երբ այն պետք է տեղի ունեցած լիներ ավելի շուտ՝ 713/14 րվականին: Երբ այն պետք է տեղի ունեցած լիներ ավելի շուտ՝ 713/14 րվականին:

Այդ տարում Մասլաման գրավեց Գարբանդը, որը ինչպես վկայում է Ղանդը, հաների (խազարների) ձեռքում էր գտնվում: Ըստ Գերբեղեղեանի, այնտեղ կար երեք հազարանոց խազարական կայազոր, որը երեք ամիս դիմադրեց արաբներին: Քաղաքը նվաճվեց բնակիչներից մեկի գա-

վանաւորյամբ, որն ստորգետնյա անցիւր ցոյց ավել արարներին: Կտո-
րելով պաշտպաններին, արարները քանդեցին միջնաբերդի աշտարակները,
քանի որ նույն շունին, որ կհարողանան իրենց ձեռնում պանել:

Артамонов, История хазар, стр. 203 (էջ 43):

62. Օմար (717—720) խալիֆան հայտնի է իր բարեպաշտութեամբ և
կրօնական հարցերի նկատմամբ ցուցաբերած նեոստրուրիզմով:

Միաժամանակ նա հայտնի է ոչ-մահմեդականներէ նկատմամբ նախ-
ցած հալածանքներով, ուստի զարմանալի են Առնոյի զովեստները նրա
հասցեին (էջ 44):

63. Առն Գ (717—741) կարողացավ ամրապնդել Ռյուզնեցական
կայսրությունը, եւ մղելով արարների հարձակումները (որ. 718 ք. 4.
Պալի աղբ): Արարների դեմ պայքարում զաշնակցեց խազարների հետ, իր
որդուն ամուսնացնելով խազարաց արհայադուտե հետ: Սկսեց պատկե-
րամարտություն կոչված պայքար:

Առն Գ կայսրը կոչվում է Իսափրացի: Համարվում է հաւ ատորի: Ք.
Պատկանյանը, հենվելով Քեոփանեսի մի կողմնակի վկայության վրա,
գտնում է, որ նա նայ էր: Патканян, стр. 143, прим. 112. (էջ 45):

64. Առնոյի մեջբերած նամակների վավերականության հարցով
գրադվի են շատ բանասերներ: Դեռևս անցյալ դարի կեսերին առաջին
հրատարակիչ Կ. Շահնազարյանը ցոյց էր տվել այդ նամակները ֆրան-
սիացի բանասեր Մոլին, կամենելով իմանալ նրա կարծիքը: Վերջինս, Կա-
տելով արտաքինից, այն համարել է անվավեր: Սակայն ինքը՝ Կ. Շահ-
նազարյանը, համոզված էր, որ «բուրքն այն է՝ յոյժ վամրական» (Շահ-
նազարյան, էջ 17):

Հետագայում, Ք. Պատկանյանը, վկայակոչելով բյուզանդացի պատ-
միչներ Քեոփանեսին և Կեդրեոսին, ցոյց է տալիս, որ իրոք Օմարը
զավանաբանական հարցերի շուրջը գրել է Առն կայսրին:

Առնոյի նամակներով հատուկ գրադվի են Ն. Ալիեյանը և Ս. Ջեֆ-
րին, որոնք ամենայն մանրամասնությամբ ապացուցում են նամակների
վավերականությունը: Նրանք գտնում են, որ սա առաջին հսկանառական
զրվածքներից է Բիստոնյանների ու մանմեդականների միջև և գրված է
720 թվից առաջ: Վկայաւորում են Քեոփանեսին և Կեդրեոսին, որոնք
նշում են, թե Օմարը մի նամակ գրեց Առն կայսրին, փորձելով համոզել
նրան մանմեդականությունն ընդունել:

Քրիստոնյա արար պատմիչ Մահբուր (Ագասյան) ալ-Մանբիջին իր
Քիտաբ ալ-Ռունուս գրքում ոչ միայն հիշում է Օմարի նամակը, այլև
նշում է, որ Առնը գրել է պատասխան, հերքելով նրա փաստարկները, մեջ
բերելով փաստեր Ս. Գրից և նույնիսկ Գուրանից:

Kitab al-Unwan, ed. A. Vasiliev, Patrologia Orientalis, VIII,
3, Paris, 1912 p. 503.

Հայ պատմիչներից Քովմա Արժունին, Կիրակոս Գանձակեցին և
Վարդանը նույնպես հիշում են այս նամակները, սակայն, բնական է, որ
նրանց աղբյուրը Առնոյն է:

Ս. Ջեֆրին բոլորովին զարմանալի չի գտնում, որ Օմարը կարող էր

զավանաբանական հարցերի շուրջը նամակ գրել Առն կայսրին: Հայտնի
է, որ նա մանմեդականությունը տարածելու համար նամակներ է գրել
Մավերանհանրի (Միջին Ասիա) իշխաններին, Սինդի քաղաքներին,
Հյուսիսային Աֆրիկայի բերքերներին և այլն: Ըստ Բալազուրիի, նա նա-
մակ է գրում Բյուզանդիայի «սիրակալին» (քաղիյա)՝ առաջարկելով զե-
րիների փոխանակում կատարել:

Առն կայսրը նույնպես հայտնի էր իր նեոստրուրիզմով կրօնական
հարցերի նկատմամբ: Նա լավ ծանօթ էր մանմեդական աշխարհին: Նրա
մանկությունն անց էր կացել Մարաշում, որը Ը դարում ձեռքից ձեռք էր
անցնում բյուզանդացիների և արարների միջև:

Սակայն նեոստրուրիզմն այն է, որ Միջինի հրատարակած «Հունա-
կան հայրաբանություն» շարժում Առն Զ կայսրը (886—912) աշխատե-
րությունների շարժում հիշվում է նրա մի լատիներեն նամակը սառակիեսու-
ների Օմար քաղաքին: Մրա նյութը կրճատ է, բայց լրիվ համընկնում
է Առնոյի մեջբերած նամակի հետ: Ըստ Ջեֆրիի, այստեղ կասկած չկա, որ
Առն Գ շիրվան է, Առն Զ-ի հետ: Սա անմիջականորեն ապացուցում է
Առնոյի նամակների վավերականությունը:

Երկու բնագրերի համեմատությունը ցոյց է տալիս, որ լատինականը
հայկականի համահաստումը չէ, այլ հավանաբար եղել է մի հանտարե
բնագիր, որի ամփոփումն է լատինականը, իսկ հայկականը զուցե ամբող-
ջությունն է ներկայացնում:

Ն. ԱյնՆՅԱՆ, Առնոյ Երեց պատմագիր, էջ 77—103:

A. Jeffery, Ghevond's text, p. 269—332 (էջ 45):

65. «Մերկ եկաք և մերկ էլ կվերադառնաք» արտահայտությունը այն
մասին է, որ առաջին Բիստոնյանները աղքատ, համեստ կյանք էին վա-
րում և ընդհանրապես Բիստոնյանությունը քարոզում էր խստապնդության
և ժուժկարություն, իսկ դրան հակառակ մանմեդականությունը վայելք,
հարստություն, փարբանություն էր խոստանում հավատացյալներին:

Jeffery, Ghevond's text, p. 278 (էջ 45):

66 Ազավադումների մասին ասվածը նեց այն է, ինչ որ մանմեդա-
կան զավանաբանական գրականության մեջ կոչվում է «տանբիֆ»: Սա
ձագում է հառափա (տանբը փոխել, աղավաղել) բայից: Գուրանում (Բ,
70, Գ, 48, Ե, 16, 45) նման մեղադրանք կա հեռաների հասցեին: Ման-
մեդականները հաճախ են շեշտում, որ հեռաների և Բիստոնյանների ձեռ-
նում եղած սրբազան մատյանների (Հին կապարան և նոր կապարան
կամ Ավեստարան) մեջ աղավաղումներ կան, շեղումներ այն Ս. Գրքի
բնագրից, որ երկնում է:

Jeffery, Ghevond's text, p. 279—280 (էջ 45):

67. Առն կայսրը նամակում շատ խոսքեր կան, որ Օմարին են վերա-
գրվում, սակայն վերջինիս նամակում չկան: Ըստ երևույթին, Օմարի
նամակը լրիվ չի հասել մեզ:

Патканян, стр. 143, прим. 114 (էջ 47):

68. Այս տողերը Աստվածաշնչի երկու գրքերից վերցված հատվածնե-
րից են բաղկացած: Միևիայի գրքից (Ե, 2) վերցված «Յուդայ ի հէն կյէ

իւն իշխան» եւխաղաստրոնը և նրան կցված Մենդոց գրից (ԼԹ, 10) «ե պետ յերանաց նորա, մինչև Եկեցեն նմա հանդերձեալն և նա է ալեկալորսին ներանոսաց»:

Երան (երանաց) գրաբարում նշանակում է կողեր, մեջք, նստուկ, անուկ (նոր բառերի հայկազեան լեզուի, վեներսիկ, 1836, էջ 669—670):

Աստվածաշնչի աշխարհաբար բարգձանությունների մեջ այս վերջին տողը բարգձանված է «օրեւորը նրա աստիքի մեջտեղից»։ Ղևնդի գրաբար բնագրի տողառանկում Ս. Մալխասյանցը նշում է, որ «նառավոր աղավաղյալ է» (էջ 50):

69. Աստվածաշնչի Հին կտակարանը (ճեմաների սրբազան մատյանը) ամփոփում է 22 գրերի մեջ. այն հաշվով, որ որոշ գրեր միասին մեկ միավոր են կազմում: Սակայն զատ-զատ հաշվելու դեպքում ստացվում են 39 գրեր: 2. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն. Բ, Երևան, 1976, էջ 311—312 (էջ 51):

70. Կոնկրետ երբայրեն նշանակում է Առակաց գիրք, իսկ Շիբար Շիրիմ՝ Երգ Երգաց:

Патканян, стр. 143, прим. 119.

Jeffery, Ghevond's text, p. 277—278, n. 36 (էջ 52)

71. Կեռ Կ. Նահեազարյանցը նկատել էր (էջ 217, ծան. 23), որ Ղևնդը Աստվածաշնչի համադաստիսան տեղերը բերում է սչ թե հայկական ծանոթ բարգձանությունից, այլ ինքն է հունարենից բարգձանում (էջ 54):

72. Փուրկանը կամ Ֆուրկանը Ղուրանին տրվող անուններից մեկն է: Տազում է արարելուն փարակ՝ բաժանել, տարբերել բայից: Ղուրանի սուրաններից (զուսններից) մեկը նույնպես կոչվում է այս անվամբ (էջ 56):

73. Արու Քուտաբը Ալին է, որին վերագրվում է նաև Ղուրանը շրջա-նառության մեջ գնելը:

Jeffery, Ghevond's text, p. 292, n. 40 (էջ 56):

74. Մավման ալ-Ֆարիսին (պարսիկը) մահմեդական ավանդությունների ամենանախաբեհական զեմֆերից է: Սա մի պարսիկ ստույգ էր Մա-դինայում, որն ընդունել էր մահմեդականությունը և Մուհամմադի Մեծա-վորներից էր:

G. Levi della Vida, Salman al-Farisi, Shorter El, p. 500—501 (էջ 56):

75. Աբաբեհն Մուհամմադ (Մահմադ) ծագում է «համազա» արմա-տից, որը նշանակում է փառավորել: Նամակում ասված է, որ պառակրիտոս նշանակում է միսրարիչ, ուստի այդ խոսքը չէր կարող Մուհամմադի մա-սին լինել, ինչպես հավանում են մահմեդականները: Քրիստոնեական միսրարիչը (պառակրիտոս) Մուհամմադը համարելը զայիս է Ղուրանից (ԿՍ, 16), որ հիշվում է, թե Հիսուսն ասել է՝ ինձանից հետո կգա Ան-մադը (Մուհամմադը):

Մահմեդականները (վերցնելով քրիստոնյա աղանդավորներից) գտնում են, որ Ավետարանում (ըստ Հովհաննու) եղած այն խոսքերը, թե Քրիստոս հավատացյալներին խոստացավ, որ կգա միսրարիչը (պառակրիտոս), աղա-վաղված է և հունարեն Παράκλητος (պարակրիտոս, միսրարիչ) պե՛տք

է կարդալ Περικλαίτος (պերիկլիտոս, փառավոր) որ հոմանիչ է Ան-մադին (Մուհամմադ):

И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII-XV веках, Ленинград 1966, стр. 69 (էջ 56):

76. Երե նկատի ունենանք, որ Անն կայսեր բալլը պե՛տք է զգված լինի 718 թվականին, ապա իբր այդ տարին լրանում է հիշքի թվակա-նություն սկզբից (622) հարյուր տարի, լուսնային (հիշքի) տամարով հուշ-ված:

Jeffery, Ghevond's text, p. 295, n. 45 (էջ 57):

77. Հիշյալ մահմեդական աղանդների անուններ և կայսրանը պար-զարանելու փորձեր են կատարել Կ. Շահնազարյանցը, Բ. Պատկանյանը, ինչպես նաև Ա. Ջեֆրին: Նրանց բարձր աված բացատրությունները ի մի բերելով արևելագիտության նոր ավյալների հետ՝ կարելի է հետևյալ ձևով բնորոշել. արան կոնստանդուպոլսյան հասանքներ են, որանք թեղ-մանուր անանով կոչվել են խարիչներ, շիայականներ (շիիներ) և այլն:

Մահմեդականությունն ունի երեք ճյուղ՝ սուննա (սուննիներ) շիա (շիիներ) և խարիչներ:

Խարիչի (պպտամբ) հասանքը (հետագայում՝ ճյուղը) առաջ եկավ Ալի (656—661) խալիֆայի ժամանակ, երբ վերջինս պայտարում էր Ասորի-քի կատակալ Մամայան Մուավիայի դեմ: Խարիչի կոչվեցին նրանք, քանի որ դժգոհ էին Ալիի անվճարականությունից՝ Մուավիայի դեմ մղած պայտարում և պպտամբեցին Արդալլան իրն վանքի գլխավոր-բյալը: Հետագայում սրանցից բաժանվեցին Իրաքի (Աբադի) և Ք-րակի և Աֆրի ազանդները: Միջազգային ու Իրանի վարսախա Հաշշաբը նրանց մեծ հարված հասցեց:

Տարբեր տեղերում խարիչները հիմնում էին իրենց իշխանությունը: Այսպես իրադիները Օմանում իրենց «իմամությունը» հիմնեցին: Բ—Ք գա-րեում խարիչները աստիճանաբար տեղափոխվեցին հյուսիսային Աֆրի-կա, ուր աշխույժ գործունեություն ծավալեցին:

Անա այս խարիչի ճյուղին է պատկանել Ղևնդի հիշած Քաուդի աղան-դը: Հավանաբար, խարիչի է եղել նաև Հարիսի (Հարարիյյա) աղանդը: Շիա ճյուղը (Շիիզմ) առավել հայտնի է և մինչև օրս շիայականու-րյունը իշխում է Իրանում: Շիա (կողմնակից) էր կոչվում այն հասանքը, որ կողմնակից էր Ալիի և նրա սերնդի խալիֆայական իշխանությունը գրա-վելուն: Նրանք Երկարատև պայտար մղեցին, օմայյանների դեմ հանալի պպտամբելով:

Կան շիալի շափալը թեև աղանդներ՝ քալիֆներ, զայիներ, իմա-միներ: Բ դարում սրանցից բաժանվեցին ժայռանդ թեև պատկանող իս-մայիլիները:

Ղևնդի հիշած բուրաբի աղանդը նավանաբար շիայական է, քանի որ Ալին կոչվում էր Աբու Քուրաբ:

Մուհամմադյանության ընդերում առաջացած մատագիլի կոչ-ումն էր աստվածաբանության ընդերում առաջացած մատագիլի կոչ-ված հասանքի հիմնադիր է համարվում Հասան ալ-Քարին (642—728) և նրա աշակերտ վասիլ իբն Աբան (699—748): Մուավիլիները կողմնակից

էին խիստ միատախձորայան: Երանք ժխտում էին Աստուծոյ այնպիսի հատկանիշներ, որոնք երաւորութից դուրս էին: Ժխտում էին Ղուրանի հավիտեանական ինքնիշխանութիւնը, այն համարելով ստեղծված: Մարգկային բանականութեան համարում էին նշմարտութեան շախմատը: Հետագայում այս գաղափարախոսութեանը սխալման համար պարտադիր բնույթ ստացաւ: Մասնաւոր խափֆայի (813—833) օրոք, բայց շուտով Մուսաւափիք (847—861) հաղածեց երանք:

Ղուրանի նիշած աղանդներից (հոսանքներից) մուսաւափիքն էր Ռասուլի (Վասիլի) և Կնուրի (Կարարի) կոչվածները:

Վասիլիները դավանում էին ազատ կամքի սկզբունքը: Կարարիները գտնում էին, որ մարդը ունի որոշ իշխանություն (կարգա) իր արարեցների վրա:

Երաւորներ սերտորեն կապ ունեին Մարարի (Ջարարի) և Ջահարի (Ջահմի) հոսանքները որոնք նույնպէս սուննի աստվածաբանութեան ներկայացուցիչներն էին: Ի հակադրութեան կարարիյա հոսանքի, մեծամասնութեամբ կամքի ազատութեանը, արարեցութեանը շղեղով մարդու և անկենդան բնութեան միջև. Բանք որ երաւորները կենսական և Աստուծոյ պարտադրանքին (գար) :

Վաղ շրջանի հոսանքներից է Մուրիքն, որը կատարելի հակադրութեան էր խափֆիներին: Այս աղանդի նետորդները գտնում էին, որ մահմեդականը մեղքի պատճառով չի կորցնում իր հավատը (չի դառնում Բաֆիր՝ անհավատ):

Կ. Շահնագարյան, էջ 219—222:

Патканян, стр. 144, прим. 126.

Jeffery, Ghevond's text, p. 295, n. 46.

G. Levi della Vida, Kharidjites, Shorter El, p. 240—249.

R. Strothmann, Shia, shorter El, p. 534—541.

H. S. Nyberg, al-Mutazila, Shorter El p. 421—427.

Djabriya, Shorter El, p. 80.

A. J. Wensinck, Murdja, Shorter El, p. 412 (էջ 57):

78. Միջագետքի և իրանական հանրագների փոխարեւ Հաջաջը խիստ պայմար մղեց խափֆիների և ընդհանրապէս բոլոր աղանդավորների վրա: Երանք է վերագրվում Ղուրանի բնագրի վերջնական խմբագրութեանը:

Jeffery, Ghevond's text, p. 288, n. 48 (էջ 59):

79. Այս փաստը իրավացիորեն գարման է պատճառել Կ. Շահնագարյանին և Ք. Պատկանյանին, սակայն Ա. Ջեֆրիին նշում է, որ այս սկզբունքները եղել է մահմեդական ժողովուրդների մեջ:

Կ. Շահնագարյան, էջ 226:

Патканян, стр. 146, прим. 137.

Jeffery, Ghevond's text, p. 317, n. 69 (էջ 75):

80. Սա հավանաբար Մուսաւափիքն էր Մուսաւափիքն է (էջ 79):

81. Ըստ երևույթի, այս բոլորը գրված էր Ղուրանի իշխանութեան սկզբում, երբ չէր սկսել պատկերամարտութեանը: Հին հեթանոսները ոսկի քիթով էին դնում Բահանագարի խուրին: ԵՄՅ, ԻԲ, 36, ԻԲ, 6:

Патканян, стр. 147, прим. 139. (էջ 79):

82. Աստվածաշնչից վերցված այս տողը սուղակի հունարենից է արագմանված (մայրի և պեկի և պեկիտիսա), Բանքի հայերեն Աստվածաշնչի մեջ կա. «արդիւն և սուրի և նոնով» (Նասի Կ. 13):

Патканян, стр. 147, прим. 140 (էջ 79):

83. Քարարը դա Քարան է, որը սրբավայր (սկ երկնաբար) է Սեփալում: Կ. Շահնագարյանց, էջ 227, ման. 114 (էջ 80):

84. Ռոֆունը (արար. ուֆն) նույն նվիրական սկ Բարն է Սեփալում: Կ. ՇԱՀՆԱԳԱՐՅԱՆՅ, էջ 227, ման. 116 (էջ 81):

85. Մուսաւափիքի որդեգիր Ջալլը (Ջեղ) իր կնոջը՝ Ջեյնարին, արձակեց, որպէսզի երան կենդան վերցնի Մարգարեն, որը երանով տալիս էր:

Патканян, стр. 148, прим. 146.

Jeffery, Ghevond's text, p. 324, n. 80 (էջ 81):

86. Նկատի ունի աստուծաների իշխանութեանը 226—652, որը, սակայն, 400 տարուց ավելի է (էջ 85):

87. Եզրի խափֆան իշխել է 720—724 թվականներին և հայտնի էր իր արարեցական Բահանագարիներով: Ըստ ասորի պատմիչ Դիանիսիոս Տել-Մահրայու, նա սկսելու 1035 (723—724) թվականին երաւորացի շարժել սրբապատկերները ոչ միայն Եկեղեցիներում, այլև տներում, պահանջեց կտորել սպիտակ շներին. սպիտակ աղակներին և ախրներին:

Daenys de Tell Mahre, p. 17 (էջ 86):

88. Շամ և Հեյմ ձևերը աղանդումն են Հիշում անվան: Հիշում խափֆան (724—743) աչքի բնկեող պետական գործիչ էր Օմայանների մեջ: Երաւոր արարեցները վերջնականապէս նվաճեցին Միջին Ասիայը (Սաղար, Խարեզմ, Տերզանա և այլն) իրանական ժողովուրդներով բնակեցված շրջանները:

Հարկերը երաւոր խիստ ծանրացան, և նա միաժամանակ խիստ էր իր նշանակած կառավարիչների նկատմամբ, երբ վերջիններս բոլոր կին տալիս ապօրինի յուրացումներ (էջ 87):

89. Հերբը Արմինիայի կառավարիչ Հարիս իրն Ամրու ալ-Քաին է (724—725), որի կատարած աշխարհագրի մասին խոսում է նաև Մովսես Կաղանկատվացին: Ղուրանը սակ նիշում է, որ նա աշխարհագիր կատարեց «վասն ծանրացուցանելու ժամանակ լծոյ ծառայութեան»:

Մովսես Կաղանկատվացու մոտ ավելի պարզ ասված է, թե ինչպէս կատարեց հարկերի ծանրացումը: Հերբը «Էսրկ գմարդ և գանատուն և գանամանս երկրի ընդ հարկաւ անբիւ ծառայութեան» (ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ, Պատմութիւն Աղուանից էջ 368):

Այստեղ ակնարկ կա ծխահարկի փոխարեն գլխահարկ գանձելու մասին, որը մեծ շահով ծանրացրեց հայ շինականի վիճակը:

Սակայն պետք է նշել, որ սա մասնակալոր միջոցառում էր, որովհետև աղբյուրների (նենց Ղուրանի) վկայութեանը երևում է, որ գլխահարկը վերջնականապէս և խստագոյնս սկսեցին գանձել Արթուրյանների օրոք (էջ 87):

լով Դվին՝ ստացավ զնեմե, պատերազմի գործիքներ, զինվեց գրանով ու ստղավարտով:

Սակայն միշտ չէ, որ խալիֆայությունը հարգում էր իր պարտավորությունները: Քն Օմայանների, քն մանավանդ Աբբասյանների օրոք խալիֆաները հաճախ հրամարվում էին վճարել տարեկան արծարը հայկազան հեծելազորին:

Tritton, The Caliphs and their non-muslim subjects, London, 1930 p 18—36 (էջ 95):

99. Քաղաքը, որի անունը Ղևոնդը չի հիշում, ըստ Մ. Արամանովի պետք է Վարաշանը (Քալանշար) լինի կամ գուցե Սամանդարը (Սըմընդըն), Կասպից ծովի ափին: Վարդան պատմիչը նույն այլ յեպոմ հիշում է, որ Մրուանը գնաց «Վարաշան քաղաքն Հոնաց» (ՎԱՐՎԱՆ, Պատմություն Կիևի, 1861, էջ 102):

Ի միջի այլոց հայկական աղբյուրները շատ հաճախ խաղաղներին հուն են կոչում, քն հոները և խաղաղները ցեղակից, բայց տարբեր ցեղեր էին: Артамонов, История хазар, стр. 222 (էջ 96):

100. Ըստ մանսեղական իրավագիտության, ռազմական ավարի (զանգիմա) մեկ հինգերորդը պատկանում էր խալիֆային, իսկ մնացյալը բաժանվում էր ռազմիկների միջև (էջ 96):

101. Ռազմական ավարի մեջ եղած ստրուկները (ծառայ) և ստրուկները (աղախին) օգտագործվում էին տնտեսության, շինարարության և տնային աշխատանքների մեջ: խալիֆայության մեջ ստրուկությունը խիստ տարածված էր և կային հարյուր հազարավոր ստրուկներ, մանավանդ Միջագետքում, Ասորիքում և եգիպտոսում: Սակայն Հայաստանում ստրուկները սակավաթիվ էին, և ստրուկի աշխատանքը սահմանափակ արտաժամում ուներ (էջ 96):

102. Կռուս արաբներն նշանակում է Ղուրանի ընթերցանությամբ գրազվազներ կամ գրակարգացներ: Նկատի ունի գիտնական-հոգևորականներին (էջ 96):

103. Այս արտասնությունը Ղևոնդի մոտ մեկ անգամ ևս կրկնվել է ու բնորոշում է հախարհական հոգատիրության տեսակները: 703 թվականին հեռացող նախարարները ասում են նեոապոկոպ արաբներին, քն ձեզ եմք բողոնում «գրնակություն մեր, գայգիս մեր և զանտաս և զանդատանս մեր»: Նույնը կրկնում է Աշոտ Բագրատունին՝ նախարարների հետ գրույցի ընթացքում հիշեցնելով, որ հրամարվելով ապստամբությունից՝ կպանդանեն «զստացուածս մեր, գայգիս, զանտաս և զանդատանս մեր»: Սաաշին ղեպոմ եղած բնակություն բառի դիմաց երկրորդ ղեպոմ կա ստացվածք և երկու ղեպոմ էլ պետք է հասկանալ նախարարական կալվածք-շեները՝ գյուղերը: Մնացած երեքը՝ այգիները, անտառները և անդաստանները (զաշտերը) նույնությամբ կրկնվում են և ցույց են տալիս այն մասերը, որ ունեին հողատեր իշխանները շենի (գյուղի) շրջակայքում: Դրանց մեջ պետք է հաշվել նաև արտավաչերը (էջ 101):

104. Ենթադրվում է, որ «տրդի հանցանաց» արտաճությունը այս

ղեպոմ արդեն որոշակի իմաստ ունի և վերաբերում է պալիկյան աղանդավորներին:

Р. Бартиян, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961, стр. 41-51 (էջ 102):

105. 747 թվականին խորասանում Օմայանների ղեմ ծագած ապստամբության ղեկավարն էր Աբու Մուսլիմը (727—755), սակայն վախենալով նրա օրեցօր աճող հեղինակությունից՝ Աբբասյանների իմամ (պեխ) Իբրահիմը ապստամբ գործի հրամանատար նշանակեց Կահրաբաշին: 747—749 թվականներին ապստամբները գրավեցին ամբողջ Իրանը, իսկ 750-ին մեծ Զարի հակառակորդները վերջնական հարվածը տվեցին Օմայաններին, և իշխանությունն անցավ Աբբասյաններին:

Աբու Մուսլիմը մեաց խորասանի կառավարիչ, սակայն Մանսուր խալիֆայի հրամանով 755 թ. ձերբակալվեց ու սպանվեց (էջ 103):

106. Աբբասյան խալիֆայության հիմնադիր Երկու եղբայրները, որոնք իրար ետևից խալիֆայական գահը գրավեցին, կրում էին նույն անունը՝ Աբդալլահ: Աաաշինը հայտնի է Աբու-լ-Աբբաս անվամբ (750—754), իսկ Երկրորդը՝ Աբու Զաֆար ալ-Մանսուր (754—775): Ղևոնդը Երկրորդին առաջինից տարբերելու համար կոչում է «միս Աբդալլա» (էջ 104):

107. Տիգրիսի մոտ Մրուանի հիշյալ շախախտումը այլ զեպի վրակ Մեծ Զարի հակառակորդին է վերաբերում (750, հունվար) (էջ 104):

108. Ակողան Միջագետքի Քուֆա քաղաքն է, որտեղ Աբբասյանները իրենց իշխանությունը հռչակեցին: Սա ծագում է ասորական Ակոլա ձևից:

В. Райт, Краткий очерк истории сирийской литературы, СПб, 1902, стр. 94 (էջ 104):

109. Հայ պատմիչները արար խալիֆաների համար ունեն հատուկ ժամանակագրություն, որը կարող է ուսումնասիրման:

Աաաշինը, որ ժամանակագրություն է տալիս, Ղևոնդն է: Նա տալիս է խալիֆաների (ամիր ալ-մումնին) հետևյալ ցուցակը (Մուհամմադից սկսած):

Մանմես	20
Աբու Բաբր	} 38
Ամր	
Օրման	} 19 տարի 4 ամիս
Մուսլիմ	
Եգիս	2 տարի 5 ամիս
Աբդուլմուխի	21
Վիքր	10 տարի 8 ամիս
Սուլեյման	2 տարի 8 ամիս
Օմար	2 տարի 5 ամիս
Եգիս	6
Հեշմ	19
Վիքր	1 և կես տարի
Սուլեյման	8
Մրուան	8
Աբդալլա	

Միս Արդլա	22
Մանմեա Մանատի	8
Մաւէ	1
Անարոն	

Այս ցուցակը գրեթե հայնուրյամբ կրկնում են Քովմա Արժաւեին և Ստեփանոս Տարանեցի Աստվիկը, միայն թե վերջինս այս ժամանակագրուրյամբ խալիֆաների պատմությունը շարադրելուց նետո (ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն տիեզերական, գլուխ Գ: Ամիր ալ-մումինին Տանկաց և որ ինչ յաւարս նոցա գործեցաւ», (էջ 118—135) տալիս է մի իտրիկ գլուխ (ԱՍՈՂԻԿ, գլուխ Ե: Յայլմէ պատմագրէ: Յաղագս ամիր ալ-մումինեացն տանկաց): Դժբախտաբար Աստվիկը չի բացատրում, թե ով է «այլ պատմագիրը», որից ինքը վերցրել է այս ցուցակը, միայն նշում է, որ տարբեր պատմություններում իրարից տարբեր է ամիր ալ-մումինների ժամանակագրությունը: Աստվիկի տված նոր ժամանակագրությունը ընդգրկում է Մանմեայից մինչև վերջը:

Ե. Ալինյանը գտնում է, որ հայ պատմիչները նեախի տակ են ունեցել արարելենից բարգմանված ինչ-որ ժամանակագրություն:

Ե. Ալինյանը, Ղևոնդ Երեց պատմագիր, էջ 75—76:

Համեմատելով այս նոր ժամանակագրությունը բյուզանդացի պատմիչ Քեոփանեսի համապատասխան տվյալների նետ, գտնում ենք, որ բավական նմանություններ կան,

Ա. Տեր Ղևոնդյան, րվականուրյամբ ժամանակագրությունը հայ պատմագրության մեջ: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1939, № 1, էջ 46—43 (էջ 104):

110. Այս նախադասությունը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում հարկատվության մասին: Նախ «քսոս զլսոյ» այսինքն գլխահարկ (ծխահարկի փոխարեն) զաննելու սկզբունքը խստագույնս կիրառվեց, ինչպես տեսնում ենք, նեկց Արքայանների օրոք: Հարկը վճարած շինականի պարանոցին կապարե կնիք դնելու սովորությունը բնորոշ էր Արքայան ժամանակաշրջանին և շարունակվեց մինչև Ք զարի սկիզբը:

Ջուզա կամ զուգի բարդ հայերենում ասորերենից փոխառություն է և նշանակում է արծաթ դրամ: История стран зарубежной Азии в средние века, стр. 142 (էջ 105):

111. Հնման փաստարեկ հարկի ձև էր: Արաք աշխարհագրագետ իբն Հաուկալը հիշում է Հայաստանի վերած հարկերի շարքում «ընձան»: Հայ եախարարները, բացի պաշտոնապես սահմանված հարկերից, պարտավոր էին լազարիչը բանկարտիս իրեր տալ «ընձան» անվան տակ:

Ibn Haukal, II, p. 354 (էջ 105):

112. Այս նրամանատար դատաւորութեան և հարկապահանջութեան կողմից աստիճանալոր Արմինիայի ոստիկան Եղի իբն Ռաւայդ ալ-Մուլամին է (752—753) (էջ 105):

113. Իսահակ (Սահակ) Բագրատունին Հայոց իշխան էր (753—770): Խոսելով նրա մասին՝ Գիոնիսիոս Տել-Մանրացին վկայում է, որ «Մեծ Հայքի պատրիկը» հսկայական հարստություններ ուներ, և խալիֆայությանը

նր նրանից բնագրավեց 100 հազար սարուկ: Նրա դեմ ընդվզեցին բոլոր նամիները և սպանեցին:

Denys de Tell Mahre, p. 148 (էջ 105):

114. «Միս Արդլան» կամ Արա Ջաֆար ալ-Մանսուրը (754—775) խալիֆայության պատմության մեջ հայտնի է որպես զաման բանապետ: Նա ամենաիրաւ միջոցներով ամրապնդեց Արքայանների նորանաստա իշխանությունը: Համարվում է «մաքալիֆական տիպի» պետական գործիչ: Ոչնչացրեց իր հարեղորդը՝ Արդուլլանին, որը Ջաֆրի նախատմարտի ներսում էր, սպա Արա Մուալիմին, որի պայքարի շնորհիվ Արքայանները իշխանության գլուխ էին անցել: Նա նեչեց շինականների (շինեթ) շարժումը, բոս որոնց Արքայանները պարսիկ տիրակալներ էին: 755 թվականին նորաստանում նեչեց Սունբադ (Սմբատ) մեզի շարժումը, որն Արա Մուալիմի դատն էր պաշտպանում: Վերացրեց Քարախտանի կիսանկախ վիճակը: Դժամարեն նեչեց նաև 774—775 թթ. սպառնալուրյունը Հայաստանում:

Նրա օրոք Սպանիան (արաբ. Անդալուս) արդեն անկախ էր Օմայանների մի նյուտի իշխանության տակ:

Մանսուրը ուժեղացրեց պայքարը Բյուզանդիայի դեմ, ամրացրեց Մեքսիան (Մալթիան)՝ Փոքր Հայկում և Մասիան (Մեսա)՝ Կիլիկիայում: Պետությունը ամրապնդելու նպատակով վեզիրության պաշտոն ստեղծեց և տվեց պարսիկ Բարմալյաններին: Նրանցից առաջինը Խալիդն էր, որի հայրը Բարմալ էր (բուլղարական ֆուր): Բարմալյան վեզիրները մեծ զորեկ տվեցին Արքայան պետության տեսնական և մշակութային զարգացմանը:

Մանսուր խալիֆայի օրոք 762 թվականին ճիմնվեց նոր մայրաքաղաք Բաղդադը, որն ընդլրիչա մնաց պետության ոտսանը:

Hitti, History of the Arabs, p. 290—294.

E. Беляев, Арабы, ислам и арабский халифат, М. 1965, стр. 213.

(էջ 106):

115. 752 թվականին Բյուզանդիայի կայսր (նունաց բագվալոր) Կոստանդին Ե (741—775) հարձակվեց խալիֆայության վրա և գրավեց Մեքսիան: Քաղաքի պարիսպները բանդեց ու նրանում պարոզ պալիկյան աղանդավորներին տեղափոխեց Քրակիա: Նա կարողացավ օրոշ հայ նախա-արաբների իր կողմը գրավել, իսկ բյուզանդական զորքը, որ Խալիվ Հասթան, գլխավորում էր հայազգի Գուսանը (Քուսան ալ-Արմանին), որը Գ Հայկից էր: Սա պաշարեց Կարնո քաղաքը (Քեոլոսուպոլիս), որի արաք նրամանատար Արա Քարիման ինչ զորք ուներ: Բնակիչները երկու հայ եղբայրներ Բաղալի պարսպի մեջ նեղվածք տառաջացրին, և բյուզանդական զորքը մտավ քաղաք ու կտորեց արաք ոստիկաններին:

Beladorsi, p. 199 (էջ 106):

116. Եղիլը 754 թվականին վերագրավեց Կարնո քաղաքը և կազմակերպեց նրա վերակառուցումը: Սույն նպատակի համար աշխատանքի էր լծեց շրջակայքի հայ շինականներին, որպեսզի ձրի, իրեն մարդանարկ, շինեց քաղաքի հայ շինականներին, որպեսզի ձրի, իրեն մարդանարկ, շինեց քաղաքի հայ շինականներին, որպեսզի ձրի, իրեն մարդանարկ, շինեց քաղաքի հայ շինականներին: Այս երևույթը (խաշար) գալիս էր նորարական աշխատանքներ կատարեն: Այս երևույթը (խաշար) գալիս էր

դեռ Արշակունյաց ժամանակաշրջանից, իսկ արաբական տիրապետության շրջանում գյուղացիության հարկադրման նեւերից մեկն էր: Բայց մարդահարկից ռստիկանը պարտավորեցրեց հայ ազգաբնակչությանը՝ պաւել հայրայրից արաբ կայսզարին, որը նույնպես հարկադրման նւ էր:

Beladorsi, p. 199.

2. ՆԱԼՔԱՆՅԱՆ, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, «Տեղեկագիր» (հասրկ. գիտ.), 1954, 2, էջ 84 (էջ 106):

117. Բեյլիար բառի համար Ս. Գրոց բառարանը գում է. «Այս բառն անգամ մը միայն գործածուած է Սուրբ Գրոց մէջ (Բ. Կորնթ., Զ. 15) և անտարակոյս սատանայի համար բնուած է»: Բառարան Ս. Գրոց, Կոստանդնուպոլիս, 1881, էջ 95 (էջ 107):

118. Պարսից կողմեր ասելով պատմիչը այս ղեկում նկատի ունի Աուրպատականը, որն իրանական երկիր էր և ուներ իրանալեզու բնակչություն (էջ 107):

119. Կովի ժամանակ ձիու շղերը կտրում էր նա, ով որոշել էր մինչև ման կովել, հրաժարվելով ձիով փախչելու մտից (էջ 107):

120. Հյուսիսի արևան խազարաց խախան էր: Ըստ արաբական աղբյուրների Եզիկ իբն Մազիաղը, ինչպես նաև Մանսուրը, կամենալով ազատվել խազարների անվերջ արշավանքներից, որոնց առաջին գահը գտնում էր Արմինիա նահանգը, դիմեցին հետևյալ քայլին. Եզիկ ոստիկանը խազարաց տիրոջ դստերը կնության խնդրեց: Խախանն ուղարկեց իր դստերը՝ (ըստ Ղևոնդի՝ Բրոջը) Խարունին, հարուստ օժիտով և սյասվիբուկով: Արաբացուհիներն ընկերակցում էին խազարական ազնվական տոհմերից 10 հազար հոգի: Նրանք բերում էին 100 հազար արծաթ դրամ (չիրհեմ), հազար սարուկ, 4 հազար մատակ ձի, հազար շորի, 10 հազար խազարական ուղտ և քազմարիվ քանկարձեխ իրեր: Սակայն ամուսնանալով Եզիկի հետ, Խարունը ասլեց միայն 2 տարի 4 ամիս ու մահացավ:

Ըստ Ղևոնդի, խազարները տարակուսանքով ընդունեցին արաբացուհի մահվան գույժը և համարեցին դավի արդյունք: 762 թվականին նրանք ներխուժեցին խալիֆայական հողերը և կամեցան գրավել Գարբանդը (Բարալ-Արուար) ու քեև շխարազան հաշոգության հասնել, այնուհետև նրանք սպառնակեցին մերձկասպյան շրջանները (Շիրվան) և 50 հազար հոգու գերեվարելով՝ նեռացան:

Ղևոնդը այս արշավանքի մասին հատուկ չի գում, այլ նկարագում է խազարների հաշոգ ներխուժումը 764 թվականին: Զարբի հրամանատարն էր Ռաժբարխանը, որը Յակուբի մոտ կոչվում էր Ռասարխան: Իսկ Թարաու մոտ՝ Աարախան:

Զարբը գրավեց բուն Աղվանից Ծ գավառ՝ Հեշար (Հեշերի), Քաղա (Քաղաղաշտ), Ռստան Մարզպանյան (Ռստան ի մարզպան), Կեղավու, Շահե, Բեխ (Բեղ), Խեկի (Սղեի), Կամբեխան (Կամբեհան) և Խոզմազ: Իսկ մերձկասպյան շրջաններից (Շիրվան) գրավեցին Հարանդը (Կազբ), որը Ղևոնդը Աղվան էր համարում:

Վիբը նույնպես ներառվեց խազարների սպառնալույթները, որոնք

բուն Վիբից գրավեցին Շույֆ (Շույֆ), Աելի (Աելի), Մուհեբ, Վելիսի-խե, Թիաներ և Նրի (Ների) գավառները. իսկ հայկական Գուգարից Քուել-կավար (Քուիշափար):

Ղևոնդը «բնդոստախոս պատագրոս» (պոստոխոս հողակապար) ասելով նկատի ունի ոստիկան Եզիկ իբն Ռստադին, որը չէր կարողացել Եզիկի պաշտպանությունը կազմակերպել:

Артамонов, История хазар, стр. 241-244 (էջ 107):

121. Մայենը հավանաբար Մային իբն Սուբայի ալ-Քինդի ոստիկան է (751): Այստեղ Ղևոնդը Լա է գում՝ Եզիկի նախորդին նիշելով: Սակայն էր նկատի ունենալով, որ իբար Լակից մի քանի զարավարի անուն է նիշում, որոնք սասպատակեցին Վասպուրականը, սպա գուցե Մայենին էլ համարենք սակ գումար: Սակայն ավելի հավանական է, որ Մայենը ոստիկան էր, քանի որ Ղևոնդը նրա մասին խոսում է որպես Հայաստանի բյուր նախարարների հետ գործ ունեցող անձնավորություն (էջ 108):

122. Այս տեղանունները՝ Զարեանդ, Ռոմի, Սուրենացատ, Բուսակ, Միդաու, Տասուկ, պետք է փնտրել Վասպուրականի և Ռումիո լեի մեջանդը Պարսկանայի նահանգում, կամ էլ Ռումիո լեի շուրջը: Գազնակը հավանաբար Գանձակ Շահաստանն է Ռումիո լեի հարավ-արևելքում (էջ 109):

123. Եզիկ իբն Ռուսայի ալ-Սուլայմին մի քանի անգամ եղել է ոստիկան (752—754, 759—769, 775—780), սակայն Ղևոնդը այս բանը չի նշում: Այստեղ նա խոսում է նրա երկրորդ անգամ ոստիկան լինելու շրջանի մասին, որովհետև նիշում է, որ նրան հաշոգեց Ռազարը (Ռաբար իբն Մուսլիմ, 769—771) և նետ էլ Հասանը Կանաքքայի (Կանաքքայի) որդին (771—775) (էջ 110):

124. Արաբական խալիֆայության նվաճված երկրներում վարած հաղթականությունների մեջ ամենից առաջ աչխի էր ընկնում ծանր հարկապահները:

Խալիֆայությունը Օմայան Արդ ալ-Մալիֆի օրոք վերջնականապես որոշեց հարկելի տեսակներն ու շափերը: Գլխահարկը (չիդիա) պարտադիր էր բյուր ոչ-մանձեղականներին և վճարվում էր ընդանրապես նեոեղիւ էր բյուր ոչ-մանձեղականները 48 արծաթ դրամ, միջակները՝ 24, լավ շափերով (տարեկան)՝ հարուստները 48 արծաթ դրամ, միջակները՝ 24, իսկ սղատները՝ 12: Գլխահարկը կարելի էր վճարել միայն կանխիկ դրամով:

Հայաստանում և որոշ այլ երկրներում գլխահարկը մինչև Բ դարի կեսերը գանձվում էր ամբողջ ծխից (տնից), և դա պետք է ծխահարկ կոչել. իսկ բուն գլխահարկը (ըստ մարզաբուի), որը գանձվում էր ամեն մի անողը տղամարդուց, վերջնականապես արմատացավ Սրբայանների օրոք:

Հաղահարկը (խարաշ) պարտադիր էր բյուրի համար անկախ կրոնից և վճարվում էր մի քանի ձևով՝ ըստ տարածության և կամ ըստ բերքի և վճարվում էր մի քանի ձևով՝ Օմայանների օրոք հողահարկը վճարվում էր բերքից, տեսակի ու քանակի: Օմայանների օրոք սկսեցին պահանջել կանխիկ արծաթ գումարային Սրբայանների օրոք սկսեցին պահանջել կանխիկ արծաթ գումարային Սրբայանների օրոք սկսեցին պահանջել կանխիկ արծաթ գումարային մով: Ահա այս երևույթն է ակնարկում Ղևոնդը, երբ գում է, քի արծաթի հանումը վերջացավ, այսինքն հանքերից հանված արծաթը չէր բավարարում:

ում վնասելու պահանջված հարկեր, իսկ խալիֆայությանը հենց կանխիկ դրամ էր պահանջում:

Տեղեւ հողահարկ վերցվում էր գյուղացու բերքի մեկ երեքերորդից մինչև կեսը:

Ինչ վերաբերում է բնահարկին, ապա Օմայանների օրոք նիմնականում բաղկացած էր ցորենից: Զորքի կարիքների համար տրվում էր նաև ապրակ, պարան և ձեռնոց: Սակայն Աբբասյանների օրոք բնահարկը բաղկացած էր բոլորովին այլ տեսակներից՝ 20 գորգ, 580 կոտր կեղտա-սեղեն, 10 հագար լիտր (աար) աղած սուրճանի ձուկ, 10 հագար լիտր (աար) տանխ, 30 բազե և 200 չորի:

Արմինիայի (Հայաստան, Վիր, Աղվանք, Շիրվան և Գարբանդ) տա-
րեկան կանխիկ վնասվող հարկը Օմայանների օրոք հավանաբար 4 միլիոն արծաթ դրամ էր, իսկ առաջին Աբբասյանների օրոք, Ը դարի երկրորդ կեսում, այն բարձրացավ 13 միլիոնի: Թ դարի առաջին կեսում հարկը իջավ 4 միլիոնի: Ըստ հայագետ Ժ. Լոտանի, ճիշտավ 13 միլիոնի 9 միլիոնը կազմում էր գլխահարկը և միայն 4 միլիոնը՝ հողահարկը:

Laurent, l'Armenie, p. 161.

Բացի դրամական հարկերից և բնահարկից Հայաստանի ժողովուրդը քե՛ր հաղահեռում, քե՛ր գյուղերում պարտավոր էր արար կայազարհերին նայրայքի մքեր և պարեն: Ռամիկ ժողովուրդը պարտավոր էր նաև կա-
տարել մարզահարկ (խաշար), այսինքն ճրի կատարել շինարարական և այլ ծանր աշխատանքներ:

A. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 193-202 (էջ 110):

125. Տեղաւ Ա. Որմանցի կարողիկոսը գահակալել է 741—764 (էջ 110):

126. Ղևնդի մոտ Արմինիայի արար ոստիկանի համար հասուկ բառ չի օգտագործված: Տվյալ դեպքում նրա մոտ կա չոր ի վերայ հարկին էր աշխարհիս» արտահայտությունը: Այլ դեպքերում նա օգտագործում է ՀՐԱՄԱՆԱՍԱՐ, ԱԶԳԱՊԵՏ և կամ ՀՐԱՄԱՆԱՍԱՐ ԳԱՍՏՈՐՈՐԱԹԵԱՆ և ՀՅՐԱՊԱՊԱՆԱՆՁՈՒԹԵԱՆ արտահայտությունները:

ՈՍՏԻՎԱՆ բառը հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ Արմինիայի կառավարչի իմաստով օգտագործել է Հովհաննես Գրատախակեա-
ցին:

Ա. Տեր-Ղևնդիսյան, Գիտությունները օստիկան բառի մասին, «Պատմա-
մարանասիրական հանդես», 1962, 2, էջ 121—134 (էջ 110):

127. Սա արդեն Հասան իբն Կահրարայի կառավարչության երկրորդ շրջանն է (771—775), երբ նա իր վայրագ վերաբերմամբով առավել ևս դառնացրեց Հայաստանի ժողովրդին, որը դիմեց ըմբոստության (774—775 թթ. ապստամբության) (էջ 110):

128. Սամցխեն Վիրի կազմում եղող գավառները ց: Այժմ Ախալ-
ցխիսի շրջանն է:

ԵՐԵՎԱՆ, Աշխարհացոյց, էջ 51 (էջ 112):

129. Եզեբաց աշխարհ է կոչվում էին եույների կողմից: Ը—Թ դարե-

ում խալիֆայության տիրապետության տակ շե գտնվում և մասամբ Բյուզանդիային էր ենթակա (էջ 112):

130. Այս շրջանին հատուկ է մտնողների (միայնակյացներ) մարգարությանը դիմելու սովորությունը: Թե՛ 703 թվականին, քե՛ այս ապստամբության ժամանակ ապստամբները դիմում են միայնակյացների խա-
նրդին: Սույն ապստամբության ժամանակ մտնողներ համարձակ Բարզում է հայկական անկախ բազավորությունը վերականգնելու զգալի արդյունքներ հաջող ելքին չհավատացող Ղևնդը նրան համարում է մոլորության ոգով տարված խաբեբա, իսկ նրա խոսքերը՝ սնտի և ունայն (էջ 114):

131. 775 թվականի Հրապից ամսի 19-ը համապատասխանում է ապ-
րիլի 25-ին:

2. ՀԱՄԱՆԱՍԱՆ, օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 332—333 (էջ 121):

132. Եկեղեցիների ելքի ու մուտքի մոտ դրված խաչերը սովորական էին վաղ միջնադարում: Գլխի պեղումներից հայտնաբերվել են Բարե խա-
չեր, որոնք այս նպատակին էին ծառայում, սակայն Ղևնդի նիշած խաչե-
րը ըստ երևույթին փայտե էին, քանի որ երկրորդում էին:

4. ՂԱՅԱՎԱՐՅԱՆ. Գլխի ֆաղաբ և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 150—151 նկարները (էջ 121):

133. Մանդիի նկատմամբ Ղևնդի դրվատական խոսքերը արդյունք են ոչ միայն այն բանի, որ Մանուրի վայրագ բռնապետությունից հետո սա
դրական տպավորություն էր բողել, այլ իրոք Մանդիին համեմատաբար
մեղմ ֆազանակառության էր վարում: Թ դարի արար պատմիչ Յակոբին,
քեև Մանուրի զազանությունների մասին լուսն է, սակայն Մանդիի մա-
սին շեշտում է, որ նրա օրոք տեղի ունեցավ մեղմացում Աբբասյանների
ֆաղաֆակառության մեջ:

Այս փոփոխությունը նրանով էր պայմանավորված, որ Մանուրի
խստությունները երկիրը ուժասպառ էին արել, և քանի որ ամբաստանված
էր Աբբասյանների իշխանությունը, ապա ավելորդ էին նոր խստություն-
ները (էջ 123):

134. Արարական դրամները առաջին անգամ ի հայտ եկան Արդ ալ-
Մալիֆի օրոք (685—705), իսկ մինչ այդ է դարում խալիֆայության մեջ
օգտագործում էին բյուզանդական ոսկի դանեկանները և սասանյան ա-
ծար դրամները: Հենց ճիշտ խալիֆայի օրոք արարական դրամներ
ստացան այն ներ, որը հայանի է դրամագիտության մեջ՝ երկու կազմում է
էլ կա գրված մեջտեղում, որի շուրջը լրիվ շրջանակաձև գրություն է:
Գրվում է խալիֆայի (երբեմն նաև կառավարչի) անունը՝ թվականը, Բա-
ղաբ և այլն: Արարական դրամները լինում էին ոսկի դանեկան (դինար),
արծաթ դրամ (դիրհեմ) և պղնձ՝ ֆիլս:

Արար պատմիչները վկայում են, որ արարական դրամներ բաց բող-
ներու առիթը հետևյալը եղավ. ընդհանրապես խալիֆաները կայսերին գրած
նամակներում գրում էին. «Ձկա ստաված, բացի ալլահից, և Մուհամմադ
նրա մարգարեն է» նշանաբանը: Կայսրը (Հուստինիանոս)՝ իր մի պա-

տասխան-համակում պահանջում է այլևս չգրել այդ խոսքերը և հակառակ դեպքում սպառնում էր դրամներ լքա Մուհամմադի հասցեին վատ խոսքեր գրել: Եվ անհա Աբդ ալ-Մալիք որոշում է զուտ արաբական դրամներ բաց բողմել:

Ibn al-Athir, IV, 53—54.

Բյուզանդացի պատմիչ Թեոփանեսը վկայում է, որ Հուսեյնիանոսը առաջին արաբական դրամները շնորհունեց, բայց Աբդ ալ-Մալիքը ամեն կերպ համոզում էր նրան՝ գոնե կշռով ընդունել:

Թեոփանես, Ժամանակագրություն, բարգմ. Հ. Բարբիկյան (Երևան), էջ 82—83 (էջ 124):

135. Ղևոնդի հիշած արշավանքները Բյուզանդիայի դեմ, որոնց րվականները չի տալիս, նշավում են Իբն ալ-Ասիրի ավյալներով: Ղևոնդի մոտ 91 է հիշված արշավանքը հավանաբար Հիշրի 161 (9 հուլյ. 777—27 սեպտ. 778) րվականին է տեղի ունեցել:

Ղևոնդի նկարագրած «մյուս տարում» տեղի ունեցած արշավանքը հավանաբար Հիշրի 162 (28 սեպտ. 778—16 սեպտ. 779) րվականին է եղել, որին մասնակցում էր նաև Արմինիայի սասիկան եզդիք՝ ըստ Երկու պատմիչների էլ վկայությամբ:

Ղևոնդի հիշած Մամոնդի յոթերորդ տարին (782) համընկնում է Իբն ալ-Ասիրի ավյալում 165 (26 օգ. 781—14 օգ. 782) րվականին: Երկուսն էլ հիշում են, որ արաբական զորքի ներամանատարն էր Հարուն զանա-ժառանգը:

Ibn al-Athir, V, 65 (էջ 125):

136. Տանատ Աննևացին, որին Ղևոնդը հիշել էր դեռ առաջին արշավանքի ժամանակ, Իբն ալ-Ասիրի մոտ ավելի ուշ է հիշվում (Բագադ ալ-Արմանի ալ-Բարբիկ):

Ibn al-Athir, V, 64 (էջ 125):

Ը դարի հայաց իշխաններից Ղևոնդը հիշում է նեոսյունիներին (չհիշած անունները տալիս ենք փակագծերի մեջ):

Սմբատ Բագրատունի	701/703—726
Աշոտ Բագրատունի	732—749
Մուշեղ Մամիկոնյան	749—753
Սանակ Բագրատունի	753—770
Սմբատ Բագրատունի	770—775
(Աշոտ Բագրատունի)	775—781
Տանատ Աննևացի	781—785

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, ԳՌՀ, 1964 (էջ 126):

137. Ղևոնդի մոտ հիշված են Բյուզանդիայի նեոսյունի կայսրերը (պակասող անունները ավելացնում ենք փակագծով):

Հերակլես	610—641
Կոստանդ Բ	641—668
(Կոստանդին Գ)	668—685

Հուսեյնիանոս Բ	685—695
Ղևոնդիս	695—698
Տիրբերիս	698—705
Հուսեյնիանոս Բ	705—711
(Վարդան Փիլիպպիկոս)	711—713
(Սնաստասիս)	713—715
Թեոդոսիոս	715—717
Լևոն Գ	717—741
Կոստանդին Ե	741—775
Լևոն Գ	775—780
Կոստանդին Գ	780—797

История Византии, III, стр. 382 (էջ 126):

138. «Ազգապետ Օրմանը» սասիկան Օսման իբն Ումարա իբն Խալաֆն է (783—785), որի և Հայոց իշխան դարձած Տանատ Աննևացու միջև լարված հարաբերություններ կային: Ոստիկանի այն ակնարկը, թե Հայաստանի նախարարները միաձայն չեն կամենում, որ Տանատը իշխան դառնա, հավանաբար վերաբերում է Բագրատունիների հավակնություններին, ևսնի որ վերջիններս ձգտում էին Հայոց իշխանի պաշտոնը ժառանգաբար իրենց ձեռնում պահել (էջ 127):

139. Խալիֆայությունը ուներ փառի (արաբ. բարխա) լայն լայնք, և ամբողջ պետության մեջ նախապահները գտնվում էին այդ գերատեսչության հսկողության տակ: Նամակները տեղ հասցնելու համար օգտագործում էին ձիեր, ուղտեր և բղրատու աղավթիներ: Փոստը հնարավորաբար էր տալիս արաբական արհեստիչներին անմիջապես կապի մեջ լինելու բոլոր նախագահների հետ:

A. Меч, Мусульманский Ренессанс, М., 1966, стр. 383-384

(էջ 127):

140. Հիշյալ Ռուր սասիկան Ռատն իբն Հատիմ ալ-Մուհալլաբին է (785—786) (էջ 127):

141. Խազմը Խուլայմա իբն Խազիմ ալ-Տամիմի սասիկանն է (786—787) (էջ 128):

142. Արժույթաց նկատմամբ եղած այս բշխման վերաբերմունքը Ղևոնդի մոտ չի պատճառաբանվում: Կարելի է միայն ենթադրել, որ Արժույթների արագ հզորացումը Ը դարում անհանգստացրեց սասիկաններին: Արժույթներն սասիկանաբար տիրացան Ռշտունյաց նախարարական տան բոլոր կալվածներին Ադրամար կղզով: Գեո ավելի վաղ նույն էին անցել մարդապետական հողերը, ինչպես նաև Ամատունիների տիրույթները: Այս-մարդապետական հողերը, ինչպես նաև Ամատունիների տիրույթները: Այս-պիսով նրանք դարձել էին վաստայության ընդարձակ նախագի սերերը և Բագրատունիներից հետո երկրորդ հզոր իշխանական տունը:

Համենայն դեպս Ղևոնդի այն ակնարկը, թե սասիկանը, տեսնելով նրանց փառքը և գեղատեսիլ վայելչությունը, շարացավ, մտածել է տալիս, որ իրավ Արժույթների հզորացումն էր պատճառը նրանց նկատմամբ եղած բշխման վերաբերմունքի:

Արժույթի Եղբայրների՝ Սահակի ու Համագաստի, նախապետությունը

նյութ է տվել ոչ միայն վարձագրության, այլև նրանց կեցվարները ժ դարում քանդակվել են Ադրամարի Ս. Խաչ Եկեղեցու արտաքին պատի վրա (էջ 190):

143. Հայկական մեծ քվակներ սկիզբ առնելով Զ դարում դեռ որոշ ժամանակ օգտագործելի չդարձավ: Ե—է դարերի հայ գատմիչները պատմական ժամանակագրությունը հաշվում էին բազավորների իշխանության տարիներով: Է դարի պատմիչ Սեբեոսը չունի հայկական քվակներում: Պատահան այն էր, որ վերջինս դեռ անշարժ չէր, և անա Անաստաս կարողիկոսը այս կարևոր աշխատանքը հանձնարարեց Անանիա Շիրակացուն, որը սակայն չվերջացրեց այն:

Քեև հիշատակարաններում հայկական քվակներումն օգտագործվել է է դ. առաջին կեսից, սակայն պատմական դեպք քվագրելու համար առաջին անգամ հայկական քվակներ օգտագործված են գտնում Անանիա Շիրակացու ժամանակագրության վերջին տողում, ուր հիշում է, որ ՃԼԳ (695) քվակաճին սպանվեց Հայոց իշխանը (Գրիգոր Մամիկոնյանը): Գրանից հետո հայկական քվակներ օգտագործված են գտնում «Սուկ ժողովոց» (Ֆիրք բղրոց) գրվածքի մեջ, ուր հիշվում է, որ Մանգոլիերաի ժողովրդ սեղի ունեցավ ճՀՆ, այսինքն 726 քվակաճին: Առաջին յոույզ վիմագիր արձանագրությունը, որն ունի հայկական քվական, գտնվում է Քալինի Եկեղեցու պատին՝ Ուխտատուր վանականի ՄԼԲ (783) քվակաճի արձանագրությունը: Գ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Քարտեզ հայ հնագրության, Շողակար, Վաղարշապատ, 1913, էջ 176:

Ղևոնդից հետո արդեն հայոց քվակաճությունը օգտագործումը սովորական է դառնում:

А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 230-232 (էջ 130):

144. Հարուն (Ահարուն) ալ-Ռաշիդ խալիֆան (786—809) քեև հազար և մեկ գիշերների հեֆիարներում մարմնավորում է արդար բազավորի կերպարը, այստևանդերձ նրան ժամանակակից պատմագրությունը բոլորովին այլ գնահատական է տալիս նրա գործունեությանը: Ղևոնդի այն խոսքերը, քեև նա ազան էր և արձարասեր, սկեսրկում են նրա օրոք գոյություն ունեցող ծանր հարկապահանջությունը, որի հետևանքով խիստ ծանր էր հայ շինականի վիճակը:

Այստեղ կուզենայինք տալ այն ժամանակաշրջանի խալիֆաների ցուցակը, որի մասին Ղևոնդը պատմում է իր մատյանում:

Աբու Բահր	632—634
Օմար	634—644
Օսման	644—656
Ալի	656—661
Մուավիա	661—680
Եզիդ Ա	680—683
Մուավիա Բ	683—684
Մուան Ա	684—685

Աբդ ալ-Մալիֆ	685—705
Վալիդ	705—715
Սուլայման	715—717
Օմար	717—720
Եզիդ Բ	720—724
Հիշամ	724—743
Վալիդ Բ	743—744
Եզիդ Գ	744
Իբրահիմ	744
Մուան Բ	744—750
Աբու-Ալբաս ալ-Մաֆֆան	750—754
Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր	754—775
Մանգիլ	775—785
Հադի	785—786
Հուսեյն ալ-Ռաշիդ	786—809

Hitti, History of the Arabs, p. 139, 193, 279, 297 (էջ 131):

145. Ղևոնդի «զՀայս հանդերձ վրոֆ և Աղուանոֆ» արտահայտությունը վերաբերում է Արմինիա ոստիկանությունը, որը հայկական աղբյուրներում ընդհանրապես կոչվում է Հայաստան (Հայք):

Արմինիա ոստիկանությունը բաղկացած էր հետևյալ բաժիններից՝ Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Մերձկասպյան շրջաններ (Շիրվան) և Գարբաղ:

Իսկ երբ վերոհիշյալ երեք երկրներից առաջ Ղևոնդը հիշում է հաս Ատրպատականը, ապա նկատի ունի, որ այս բոլորը Ուրայդալլանին արվեց օրպես մեկ ամբողջություն՝ հյուսիսային փոխարհայություն (էջ 131):

146. Սուլայմանը Արմինիայի առաջին ոստիկանն էր, որ հստեց Պարտավում և դրանից հետո վերջինս մնաց Արմինիայի ոստիկանի Երկու նրատավայրերից մեկը, քանի որ Գվինը երբեք չդադարեց ոստիկանի նստավայրը լինելուց:

А. Тер-Гевондян, К вопросу о возникновении двинского эмирата в Армении, сборник в честь акад. И. А. Орбели М.-Л., 1960, стр. 133-139 (էջ 131):

147. Ղևոնդին հայտնի է Արմինիայի ոստիկանների միայն մի մասը, որը տալիս ենք ստորև.

Մանմես
Աբդ-Ազիզ
Մսլիմ (Մալամա)
Ջառայ (Ջառան)
Սեբ Հարաշի (Սաիդ)
Մուան, որդի Մանմեսի
Իսահակ, որդի Մսլիմի
Եզիմ, որդի Ուսադի

Քաղաք, որդի Մայիմի
Հասան, որդի Կանաքբայ
Օչման
Բոն
Կազմ (Խուզայմա)
Ռվրեղա (Ռրաշդալլան)
Նզիտ, որդի Մզղեի (Իրն Մազիաղ)
Նբդալբիբ
Նուլեյման

Արմինիայի ոստիկանների լրիվ ցուցակը, ժամանակագրությամբ, տե՛ս Ս. Տեր-ՂևկոնՅԱՆ, Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, ՊՔԶ, 1977, 1, էջ 117—128 (էջ 131):

148. Հայ նախարարական տների և նրանց ենթակաների արտագաղթը արաբական տիրապետության ժամանակ սարապիևի չափերի հասավ:

Նախարարական տոնների արտագաղթը (որն ընդհանրապես հայության արտագաղթի սկիզբն էր) սկսեց Արշակունյաց քաղաքապետության անկումից հետո: Գաղթում էին Արշակունյաց տան տարբեր նյութերը և մանավանդ Հայաստանի արևմտյան գավառների ուսմիկ տարրը:

Արտագաղթը մեծ չափերի հասավ հատկապես Բ զարում: Բյուզանդիան ներծծում էր Հայաստանի լավագույն ուժերը, որոնք ծառայության էին մտնում Կ. Պոլսի արևոնիքի և բանակը: Բյուզանդական զանիե հասեցին մի շարք հայագրի կայսրեր: Նրանց փոխարեն հաստատվեց արաբ տարրը:

ԼՆՈ. Հայոց Պատմություն, Թ, էջ 400—411:

A. Ter Ghewondian, The Arab Emirate in Bagratid Armenia, p. 29—33.

Հայության արտագաղթը բոլոր դարերում (հնագույն դարերից մինչև այսօր, եղել է ազգային անկախ պետականության բացակայության անխուսափելի հետևանք: Այս բանը հստակ երևաց արաբական տիրապետության դառն շրջանում: Եղան տասնամյակներ, երբ Հայաստանի նեճեյիսկ ներքին ինքնավարությունը ոչնչացման վտանգի առջև էր: Հայ ուսմիկ տարրերի արտագաղթը ուժասպառ արևյ Հայաստանը, և այս երևույթը շատ վատ անդրադարձավ հետագայում Բագրատունյաց քաղաքապետության նախատարի վրա (էջ 132):

149. Գաբալունացիքի Պաղեսաիների Գաբալուն Բաղաբի Բանանացի բնակիչներն էին, որոնք Եկան հրեաների մոտ և նրանց ղեկավար Հեսուի Բևա խաբեությամբ զաչինե կենցիկն: Նրանց խաբեությունը բացահայտելուց հետո Հեսուն նրանց փայտահատ և ջրկիր դարձրեց:

Գիրք Ցեսուայ, Թ (էջ 133):

150. Նսայի Եղիպատուշեցի կաթողիկոսը գանակալել է 775—785 թվականներին (էջ 133):

151. Ն. Ակինյանը կարծում է, որ սա է Ղանդի մատյանի իսկական վերնագիրը՝ «Վարդապետություն Ղանդի վանն ժամանակագրաց տանն Քորգումայ»: Ըստ նրա, նին գրչագրերի սովորությունն է եղել գրության խորագիրը մատյանի վերջում դնել: Այս եզրակացության նա հանգում է՝ նկատի ունենալով, որ Ղանդի գրքի սկզբում եղած վերնագիրը և շարադրանքի սկիզբը իրար շեն համապատասխանում: Վերնագրում սովում է, թե խոսելու է «Մանեմոի» մասին, իսկ շարադրանքն սկսում է անմիջապես նրա մանկամբ:

Ն. Ակինյան, Ղանդ երեց պատմագիր, էջ 46 (էջ 134):

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԿՒՆՅԱՆ, Ղևոնդ Երեց պատմագիր— Ն. Ակինյան, Ղևոնդ Երեց պատմագիր, Մատենագրական հետազոտություններ, ձիկ, հտ. Գ. Վիեննա, 1930:

ԱՍՈՂԻԿ—Ստեփանուի Տարոնեցայ Ասողկան, Պատմություն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885:

ՆՐԵՄՅԱՆ, Աշխարհացոյց— Ա. Նրեմյան, Հայաստանը բոս Աշխարհացոյցի, Երևան, 1933:

ԼՅՈՒ, Հայոց պատմություն— Լյու, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հտ. Բ, Երևան, 1967:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹ.— Պատմություն Հովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867:

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, Քենական տեսություն— Հ. Մանանդյան, Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957:

ՇԱՀՆԱԶՆԱԲՅԱՆ— Արշամեհ արարաց ի Հայո արարեալ Ղևոնդ վարդապետի Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1857:

ՍԵՐԵՆՈՍ— Սերենուի Եպիսկոպոսի պատմություն, Ստ. Մալխասյանց, Երևան, 1939:

ՏԵՐ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, Արարական ամբոյայություններ— Ա. Տեր Ղևոնդյան, Արարական ամբոյայություններ Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

Артамонов, Истрия хазар— М. И. Артамонов, Истрия хазар, Ленинград, 1962

История Византии— История Византии, 1, 11, 111, Москва, 1967.

Патканян— История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII в. (К. Патканян) СПб, 1862.

А. Тер-Гевондян Армения— А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.

Beladsori — Liber expugnationis regionum auctore al-Beladsori, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866.

Denys de Tell Mahre — Chronique de Denys de Tell Mahre, publie et trad. par J. B. Chabot, Paris, 1885.

Jeffery, Ghevond's text — A. Jeffery, Ghevond's text of the correspondance between Omar II and Leo III, Harvard Theological Review, 37 (1944), p. 269—332.

Hitti, History of the Arabs — Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958.

Ibn al-Athir — Ibn al-Athir, al-kamil fi-l-tarikh, al-Qahira, I—IX, 1353 (1934—1935).

Ibn Haukal — Opus geographicum auctore Ibn Haukal, ed. J. H. Kramers, I—II, Lugduni Batavorum, 1938—1939.

Tabari — Tarikh at-Tabari, ed, critique par M. Abu-l-Fath Ibrahim, I—IX, Le Caire, 1960—1969.

Shorter EI — Shorter Encyclopedia of Islam, Leiden, 1953

A. Ter Ghewondyan, The Arab Emirates Aram Ter Ghewondyan, The Arab Emirates in Bograted Armenia tr. by N. Garsoïan, Lisbon, 1975.

Yaqubi — Tarikh. I—II, Beyrouth. 1960.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Ա.

Ր.

Աբաս — 123, 125
 Աբգալբբբ — 131
 Աբղ Ազիզ — 40, 41
 Աբղ Մելիք — 26, 29, 33, 35, 37
 Աբղա — 104, 106
 Աբղա (մյուսը, Աբու Ջաֆար) — 106, 108, 110, 116, 122—124
 Աբու Բաբր — 18, 24
 Աբու Քուտաբ (Ալի) — 56, 59
 Աբու Մնուր — 113
 Աբու Մսլիմ — 93
 Աբրահամ — 19, 50, 51, 55, 60, 70, 73, 75, 80
 Ազամ — 45, 51, 61, 71, 73
 Ազեր — 98
 Ազայել — 98
 Ալի Բարխան — 44
 Ահարան — 69
 Ահարան (Մահմեդի որդին) — 126, 127, 131
 Ամր (գորավար) — 116, 117, 122
 Ամր (Յմար խալիֆա) — 18, 21, 24
 Ամրամ — 69
 Ամովս — 93
 Անանիա — 53
 Աշու — 32, 33, 34, 39
 Աշու (Քազրատունի, VII դ.) — 27, 28
 Աշու Քազրատունի (որդի վասակի, VIII դ. կեսերը) — 96, 99, 100—105, 112, 114, 116
 Աշու (որդի Սասնակի) — 115, 117
 Ասրոնիս — 113
 Արտավազ (ապստամբության ղեկավար) — 111, 112
 Արտավազ Մամիկոնյան (գորավար) — 124
 Ավսիմբրու Յիբր — 27, 29

Քազար (Մսլիմի որդին) — 110
 Քազարատ (Քազրատունի) — 105
 Քազարատ (սպարապետ) — 127
 Քելիար — 107

Ղ.

Ղազիկ (Արծրունի) — 107, 109
 Ղրիգար (Աննեկայի) — 126
 Ղրիգար (Արծրունի) — 39
 Ղրիգար (Իշխան հայոց) — 24, 25, 26, 27
 Ղրիգար (Լուսավարիչ) — 30
 Ղրիգար (Մամիկոնյան, VIII դ.) — 95, 100—103

Ճ.

Ճանիել (մարգարե) — 50—53, 57
 Ճավիթ (Մամիկոնյան) — 95, 100, 102
 Ճավիթ (մարգարե) — 26, 48, 50, 52, 55, 63—69, 78, 81, 82, 91, 92

Ե.

Եզեկիա — 91
 Եզեկիել (մարգարե) — 50, 52, 53, 75
 Եզիտ (որդի Մզղեի) — 131
 Եզիտ (Ռասադի որդի, սասիկան) — 105—110, 122, 125
 Եզիտ (Եզիդ, խալիֆա) — 86
 Եզր — 54
 Եղիա (մարգարե) — 50
 Եղիան (մարգարե) — 50, 78
 Եսայի (Եսայիաս մարգարե) — 46, 48, 52, 67, 68, 79, 83, 85
 Եսայիաս (Եսայի կարողիկաս) —

132, 133
 Եսբեր — 53
 Երեմիա (մարգարե) — 50, 52, 64, 66, 74

Զ.

Զաֆարիա — 73
 Զաֆարիա (մարգարե) — 68
 Զեդ — 81

Է.

Էմանուել — 67

Ը.

Ըարմազ — 87
 Ընդոս (կայսր) — 28
 Ընդորաս Ռշտունի — 21—25, 32

Ի.

Իբն Դոկե — 131, 133
 Իսանակ (Մսլիմի որդի, սասիկան) — 97, 99, 100
 Իսանակ (Սահակ Քազրատունի) — 105
 Իսանակ (Սահակ Նանայետ) — 50, 60

Լ.

Լևոն Գ — 45, 86, 88, 90, 91, 93, 94, 96, 115
 Լևոն (կայսր) — 27
 Լևոն (որդի Կոստանդինի) — 124—126

Լո.

Լուգմ — 128, 130
 Լարուն — 108
 Լաֆան — 28, 44, 107, 108
 Լոսրով — 20

Ս.

Սալեհ (Սալիհ) — 108

Կ.

Կանաքրա — 103, 111
 Կասիմ — 38
 Կոստանդին (կայսր, Լևոնի որդին) — 102, 106, 109, 115, 124, 125
 Կոստանդին — 126, 133
 Կոստանդին — 18, 22, 24
 Կորյուն (Արծրունի) — 39

Ղ.

Ղազկերտ — 20
 Ղակոբ — 50, 60, 64, 65
 Ղամազասպ (Արծրունի) — 107, 109, 116—118, 130
 Ղամազասպ (Մամիկոնյան) — 134
 Ղամամ — 132
 Ղաբա, (Ղաբաբ) — 59
 Ղասան — 110—112, 122
 Ղեզմ (Ղիշամ խալիֆա) — 95, 96, 104
 Ղեսու — 50, 55
 Ղերակետ — 18, 22, 24
 Ղերք (Ղարիա) — 87
 Ղմայել — 112
 Ղոբ — 50
 Ղովհաննես (ավետարանիչ) — 46, 55, 73
 Ղովհաննես Մկրտիչ (Զաֆարիայի որդին) — 50
 Ղրահատ — 112
 Ղուդա — 50, 52, 53, 66, 69, 74

Ղ.

Ղուկաս (ավետարանիչ) — 46, 55
 Ղևի — 69
 Ղևոնդ — 134

Ճննքակուր—42

Ս

- Մաղիամ—19
- Մահմետ—18, 29—31, 35, 38, 40—46, 48, 95, 96
- Մահմետ (Մահդի խալիֆա)—123, 125—128, 131
- Մահմետ (գորավար)—112, 113
- Մահմետ—50, 51, 54, 57, 69, 79, 80
- Մարիամ (Տիրամայր)—69
- Մարկիանոս—44
- Մարկոս (ավետարանիչ)—46, 55
- Մատթեոս (ավետարանիչ)—46, 55
- Մերուծան (Արծրունի)—128, 129
- Մզղե—131
- Միֆիե (մարգարե)—66
- Մովսես (մարգարե)—46, 50, 54, 55, 60, 63, 65, 69, 72, 79, 80, 92
- Մսլիմ—43, 44, 88—91, 94, 96, 97, 99, 100, 110
- Մրուան—26
- Մրուան Բ—95, 96—98, 100, 104
- Մուամիլա—24—26
- Մուշեղ—103, 112, 113, 120
- Մուսե—109, 128, 130, 131

Ն

- Նաքուզդոզնոսուր—53
- Նոյ—55
- Ներսեհ Կամսարական—127

Շ

- Շամ (Հիշամ խալիֆա)—87
- Շապուր (Ամատունի)—40, 132
- Շապուր (Թագատունի)—134
- Շուշան—33

Ռվբեղլա (Ռբայդալլան)—132, 132

Պ

Պոսկոպ—21, 24

Ջ

Ջառայ (Ջառան)—88

Ռ

- Ռաժարխան—108
- Ռահ (Ռառն, ոստիկան)—127, 128
- Ռուն (գորավար)—109

Ս

- Սալման պարսիկ—56
- Սահակ (Բաանակ Արծրունի)—107, 109, 110, 115, 117, 120, 128, 129
- Սահակ (կարողիկոս)—35, 37
- Սամսել (մարգարե)—50, 55
- Սամսել (Մամիկոնյան)—120
- Սարգիս (գրիչ)—134
- Սեբ (Հարաշի)—65, 95
- Սեբ (Սաիդ)—տե՛ս Սեբ Հարաշի
- Սմբատ—95, 99, 100
- Սմբատ (Բագրատունի, սպարապետ)—112, 114, 117, 120, 128
- Սմբատ Բագրատունի—24, 25
- Սմբատ Բագրատունի (իշխան հայոց)—29, 32—34, 37, 40
- Սողոմոն—50, 52, 78, 79
- Ստեփաննոս (կարողիկոս)—133
- Սուլեյման—43, 44
- Սուլեյման (խալիֆա)—97, 98
- Սուլեյման (գորավար)—107
- Սուլեյման (ոստիկան)—131, 133

- Վահան Արծրունի—107
- Վահան (Դաշույն)—120
- Վասակ—95
- Վասակ (Աշոտի որդին)—116, 117
- Վարազ Շապուր—40
- Վարազափրոց—29
- Վարդ—25, 32
- Վլիթ (Վալիդ, խալիֆա)—37, 40, 96, 97, 99

Տ

- Տանատ (Աննապի)—124, 120, 127
- Տրդատ (կարողիկոս)—110
- Տրոնդ—28

Ռե

Ռմսաղ—105

Փարսիք—87

Ք

- Քրիստոս (ճակ Հիստա)—22, 27, 31, 45, 46, 48—50, 52, 53, 57, 58, 63, 65—67, 69, 70, 72, 73, 75, 82, 85, 86, 91, 92, 93, 109, 119, 120, 129, 133
- Քուրեղա—128

Օ

- Օգրա (գորավար)—28
- Օրման (Օաման)—18, 21, 23, 24, 127
- Օմար Ա.—44—47, 56
- Օմար Բ.—86, 87
- Օմրա—100

ՏՆՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արշիրազուան— 87
 Ակամսիս— 132
 Ակոդա (Քուֆա)— 164
 Ակոդի— 32
 Աղվանից աշխարհ— 108, 127, 131
 Աղվանք (Աղվանից դռներ)— տե՛ս
 Աղվանից աշխարհ
 Ամպրխտիկ (ամրոց)— 88
 Ամսուրիա (Ամսուրիոն)— 125
 Ապանունիք— 118
 Ապերանի— 117
 Առեստակոզմ— 32
 Ասորեստան— 18—20, 24, 25, 31, 41, 89, 99, 100, 103, 108, 116
 Ասորիք— Տե՛ս Ասորեստան
 Ատրպատական— 109, 131
 Արարիա— 19
 Արագածոտն— 26
 Արածանի— 119
 Արծափ— 23
 Արձնի— 118
 Արենշ— 117, 118, 120
 Արտագեղա (ձոր)— 116
 Արտագեղա— 112
 Արտագ— 20
 Արտավես (Արդարիտ)— 87, 88
 Արուն— 26, 113
 Ափրիկե— 105

բ

Բաբելոն— 53, 54, 83
 Բագավան— 113
 Բագրևանդ (զավառ)— 102, 113, 118—120
 Բագուձոր— 21
 Բաղասական (զաշա)— 108
 Բաղդադ— 116
 Բասանաստան— 124
 Բասեն— 119

Բասարա— 104
 Բեքդեհեմ— 66
 Բեխ (զավառ)— 108
 Բերկրի (զյուղ)— 117
 Բիրանացոց (Բիրանացոց աշխարհի)— 89
 Բիշան— 124
 Բուրխ (զետ)— 41
 Բուզարք— 126
 Բուտակ— 109

Գագնակ— 109
 Գաղարացոց երկիր— 125
 Գանձակ— 87
 Գանդի— 21
 Գեղավալ (զավառ)— 108
 Գողթն (զավառ)— 20
 Գոմոր— 69
 Գովարա— 125
 Գուկանք— 34

դ

Դամասկոս— 41, 42, 97, 98
 Դարբանդ— 43, 127
 Դարյունք (Դարիւնք) ամրոց— 28, 100, 103, 116
 Դվին— 22, 41, 95, 111—113, 116, 128, 131, 133
 Դրաշպետ— 38

Եգերաց աշխարհ (Եգերաց երկիր)— 40, 112, 113
 Եգիպտոս— 105
 Եղբարք (ըլուր)— 21
 Եման (եմեն)— 95
 Երասխ— 20, 32, 33, 87
 Եփրատ— 66
 Եփրատ (զետ)— 25, 97

զ

Հարեան— 88, 109
 Չիդոն— 109

թ

Թավին— 116
 Թարզու— 44
 Թեոդոսյուս (Թեոդոսոսյուս)— տե՛ս Կարեն
 Թիանեք— 108
 Թովսարք— 34

ի

Իսմայել (Արաբիա)— 20, 21, 24, 25, 29, 32—38, 40—46, 86—103, 106, 108, 109, 111—114, 116, 117, 122, 124—128
 Իսրայել— 51—53, 63—67, 74, 83,

կ

Խառան— 35, 36, 98
 Խարս (զյուղ)— 113
 Խենի (զավառ)— 108
 Խլար (Բաղաֆ)— 116, 117
 Խոզմազ— 108
 Խոշակունիք— 28
 Խորասան— 41, 103, 105, 11, 116
 Խորասան աշխարհ— տե՛ս Խորասան
 Խրամ— 28, 38

կ

Կամրիսխան (զավառ)— 108
 Կասպից դռներ— 43, 127
 Կաստիզոն— 125
 Կարմիր ձով— 92
 Կարեն (Բաղաֆ)— 103, 106, 113, 114, 117—119
 Կիլիկիա— 24, 89, 124
 Կոզովիտ— 21, 23, 28

Կոզ (զավառ)— 132
 Կոզր— 116
 Կողոնիա (բերդ-Բաղաֆ)— 125
 Կոստանդնուպոլիս— 28, 90
 Կովկաս— 44
 Կուժայրի— 112
 Կուր (զետ)— 108

լ

Հաբանդ (զավառ)— 108
 Հագր (զյուղ)— 102
 Հայաստան կամ Հայոց աշխարհ— 21—28, 31, 35, 37, 38, 40, 41, 45, 87, 95, 97, 99, 100, 101, 104—106, 108—112, 114—118, 121—128, 131, 132
 Հայոց երկիր— տե՛ս Հայաստան
 Հեր (զավառ)— 109
 Հեշար— 108
 Հոնաց աշխարհ— 44, 87, 96, 109, 126
 Հրեստան— 18—20, 23
 Հունաց աշխարհ— 25, 89, 90, 106, 123—125, 132

ը

Ձեկրդ (Ձեկր) Մոսկեր— 108
 Ձորա— 22

ճ

Ճենայ աշխարհ— 41
 Ճորա պանակ— 44, 87

ս

Մակու— 116
 Մասբայ երկիր— 87
 Մարաց կոզմ (աշխարհ)— 105
 Մարդուցայֆ— 21
 Մարգապանյան (զավառ)— 108
 Մարիքենես— 125

Միջերկրական (ծով) — 94
Միսիգիոն (Միսիգիոն) Միջերկր-
կրեայթ — 89
Մովաբ — 65

Ն

Նախնական — 20, 23, 32, 38
Նկան (ամրագ) — 109

Շ

Շաֆե (գավառ) — 108
Շիբակ — 112
Շուշ (գավառ) — 108

Ո

Ոստան (գավառ) — 108
Ոլեն — 98
Որմի — 109
Որմի Փերոզ — 87

Պ

Պայիկ (դաշտ) — 29
Պարսից երկիր կամ Պարսից աշ-
խարհ — 20, 41, 59, 87, 105,
109, 122
Պարսկաստան — տե՛ս Պարսից եր-
կիր
Պարտավ — 96, 131
Պենտապոլսական աշխարհ — 105
Պոնտոս (Սև ծով) — 90, 102, 125,
133
Պոդոնեֆ — 116

Ջ

Ջուղա — 20, 28
Ջերմանոր — 29

Ռ

Ռուսիա (Ռուսաֆա) — 97
Ռշտունյաց գավառ — 34

Սագառիս (գետ) — 89, 125
Սամցխե — 112
Սարմատացոց կողմ — 126
Սինոն — 54
Սոդոմ — 60
Սոփիա (տանար) — 90, 91
Սպատար Փերոզ — 87
Սուրենապատ — 109

Վ

Վանանդ — 38, 110
Վասպուրական աշխարհ — տե՛ս
Վասպուրական
Վասպուրական — 32, 34, 99, 107,
109, 116, 117
Վարդանակերտ — 32, 37
Վելիսցիխե — 108
Վրաց աշխարհ (Վերիա, Վիրֆ) —
26, 112, 131, 132

Տ

Տայ (գյուղ) — 118
Տայֆ (Տայոց աշխարհ) — 34, 107
132
Տասուկ — 109
Տարոն — 23
Տիգրիս — 104

ՌԻ

Ռուայե — 32
Ռաժա (գյուղ) — 118

Փ

Փայտակարան աշխարհ — 87
Փուլք (Բաղաֆ) — 40

Ք

Քարաբ (սրբավայր Մեհհայսում) —
80
Քաղա — 108

Քերան — 127

Քոբար (գետ) — 53

Քունշկավոր (Քունշ կավոր) —
108

ՔՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ղևոնդ պատմագիրը, նրա ժամանակն ու «Պատմությունը»	3
Պատմություն Ղևոնդի, հայոց մեծն վարդապետի	18
Սանթրաքարություններ	135
Համառոտագրություններ	172
Անձնանունների ցանկ	174
Տեղանունների ցանկ	178

ՂԵՎՈՆԴ

Պատմություն

ГЕВОНД

История

(На армянском языке)

Издательство «Советакан ցրօх»

Ереван, 1982

Խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան
Նկարիչ՝ Ան. Վ. Գապարյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ք. Վ. Բարսեղյան